

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ
ΚΑΙ
Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ 1873 - 1946

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ
ΚΑΙ
Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ 1873-1946**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ 26, 27, 28 ΜΑΪΟΥ 1988

ΑΘΗΝΑ 1991



ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ
ΚΑΙ
Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ 1873 - 1946

ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ 26, 27, 28 ΜΑΪΟΥ 1988

ΟΡΓΑΝΩΤΗΣ
ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γ. Γιανουλόπουλος
Θ. Διαμαντόπουλος
Κλ. Κουτσούκης
Σ. Παπαγεωργίου
Α. Ρήγος
Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ : Β. Καραμήτσου - Γ. Θεοδωροπούλου

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ Γ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι

Η Πάντειος, με την παρουσία της σ' αυτή την παραμελημένη και σήμερα περιοχή της Ελλάδας, θέλει να δώσει ακριβώς τη διάσταση ενός νέου ρόλου που το πανεπιστήμιο οφείλει να παίζει στην κοινωνία· ενός ρόλου που δεν είναι στατικός, με την έννοια ότι δεν περιμένει στους χώρους της να υποδεχθεί τους νέους απ' όλη την Ελλάδα για να τους μορφώσει και να τους εισαγάγει στην εποχή της επιστήμης και του πολιτισμού. Με πρωτοβουλίες όπως αυτή και πολλές άλλες, αναμένουμε να δηλώσουμε μια παρουσία και να δώσουμε το στίγμα για ένα διαφορετικό χαρακτήρα του ελληνικού πανεπιστημίου στις πιο απόμακρες, στις πιο ανήσυχες ωστόσο περιοχές της Ελλάδας. Η Ευρυτανία δίνει αυτή τη στιγμή στην Πάντειο την ευκαιρία να υλοποιήσει ένα μέρος απ' αυτές τις πρωτοβουλίες που έχει αναλάβει. Σας θυμίζω ότι πριν από κάποιους μήνες η Πάντειος είχε οργανώσει επιστημονικό σεμινάριο στην πράσινη γραμμή του Αττίλα στην Κύπρο, κάτω από την τουρκική παρουσία. Η πρωτοβουλία επομένως αυτή, που πρέπει να αναγνωριστεί ότι οφείλεται στον κ. Κουτσούκη, συμπατριώτη σας και συνάδελφό μας στην Πάντειο, πιστεύουμε ότι είναι σημαντική και θα εξακολουθήσει να δίνει καρπούς για την Ευρυτανία και στο μέλλον. Άλλωστε προσφέρει ως περιοχή πολλά στοιχεία προβληματισμού, που μας ενδιαφέρουν άμεσα, τόσο με την παρουσία του λαού της όσο και με τους επωνύμους της δημιουργούς. Έχει δώσει σημαντικά δείγματα γραφής στην ελληνική κοινωνία και την πολιτική, τα οποία μας προκαλούν σημαντικό ενδιαφέρον.

Ο Γ. Καφαντάρης είναι μία από τις σημαντικές ελληνικές πολιτικές προσωπικότητες, και η παρουσία του στην ελληνική πολιτική ζωή συμπίπτει με την κρίσιμη για τον ελληνισμό εποχή, που ξεκινά από τις αρχές του αιώνα μας και τελειώνει με τον Εμφύλιο. Είναι η περίοδος που φτάνει στο αποκορύφωμά της η πάλη για τον εκσυγχρονισμό του κοινωνικού και του πολιτικού μας συστήματος. Ο διχασμός δεν εκφράζει παρά τη ριζική αντίθεση ανάμεσα στους θιασώτες του «παλιού», που επιθυμούν οι αστικοί πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί να λειτουργούν στο παραδοσιακό, δηλαδή στο προαστικό τους πλαίσιο, και στους άλλους, στους νεοτεριστές, στους οποίους εγγράφεται και ο Καφαντάρης, που επιζητούν τον αστικό εξορθολογισμό των αστικών θεσμών.

Όσο κι αν μοιάζει αντιφατικό, αυτή είναι η πραγματικότητα σε όλη τη διάρκεια του ελεύθερου πολιτικού μας βίου, η οποία ολοκληρώνεται με το διχασμό, αλλά και με τον συγκεκριμένο τρόπο που βιώθηκε ο διχασμός στη χώρα μας. Συμπίπτει επίσης η περίοδος αυτή, στην οποία συμμετέχει και βάζει τη σφραγίδα του ο Καφαντάρης, με το τέλος του ιδεολογικού στίγματος πάνω στο οποίο κινήθηκε η ελληνική πολιτική ζωή. Η Μεγάλη Ιδέα, η πολιτική της επέκτασης του ελληνικού κράτους στα όρια του ελληνισμού, γίνεται πια μια πραγματικότητα του παρελθόντος. Στους πολιτικούς ηγέτες του Μεσοπολέμου, κυρίως, και ιδιαίτερα στους οπαδούς, στους θιασώτες της πολιτικής έκφρασης που στεγάζει και τον Γ. Καφαντάρη, εναπόκειται η προσαρμογή του ελληνισμού στις νέες πραγματικότητες.

Πρέπει να πω τελειώνοντας ότι η σπουδή του Καφαντάρη, πέρα από το γενικότερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει για την ελληνική κοινωνία και πολιτική, πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει για την Ευρυτανία, για μας στην Πάντειο ως το κατεξοχήν Πανεπιστήμιο των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, υπάρχει και ένα ειδικότερο, ένα συγκεκριμένο ενδιαφέρον, που ανάγεται σ' αυτό που λέμε επιστήμη. Αφορά στη μελέτη του φαινομένου της ηγεσίας στην πολιτική και κοινωνική

ζωή ενός τόπου. Είναι πάρα πολύ σημαντικό ως ζήτημα, έχει απασχολήσει και έχουν γραφεί χιλιάδες σελίδες και το θέμα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, πράγμα που σημαίνει ότι αποτελεί ένα ζήτημα που οπωσδήποτε θα κληθούμε να το αντιμετωπίσουμε, και είναι πολύ σημαντικό, όταν μελετά κανείς αυτή την πτυχή της πολιτικής ζωής ενός τόπου, δηλαδή την πολιτική ηγεσία, να το αναζητά για να εξακριβώσει ποια είναι η σχέση της με τη συνολική κοινωνική και πολιτική δυναμική.

Η σημερινή μας συνάντηση, και οι άλλες των ημερών που θα ακολουθήσουν, θέλουμε να πιστεύουμε ότι θα είναι μερικές από τις πολλές που θα έρθουν ως αποτέλεσμα αυτής της πρώτης επαφής μας με την ελληνική ύπαιθρο. Δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι σταματάμε με την Ευρυτανία. Σημαίνει ότι η συνάντησή μας στην Ευρυτανία αποτελεί ένα σταθμό παγίωσης μιας πρακτικής. Και ευχής έργον θα ήταν να μπει σε κάποιες πιο σταθερές βάσεις η παρουσία της Παντείου ως Πανεπιστημίου Κοινωνικών Επιστημών.

Σας ευχαριστώ για την παρουσία σας, τους συναδέλφους μας από την Πάντειο, εξίσου με όλους σας που βρίσκεστε εδώ, και εύχομαι καλή επιτυχία και καλή συνέχεια στις εργασίες του συνεδρίου.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Σεβασμιότατε, κυρίες και κύριοι

Ευχαριστώ τον κ. Πρύτανη της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών και την κ. Νομάρχισσα για την πρόσκληση να παραστούμε στο επιστημονικό συνέδριο με θέμα «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του», αλλά ως Ευρυτάνας ευχαριστώ τις πρυτανικές αρχές της Παντείου για τη μεγάλη τους προσφορά να εμφανισθούν στην πόλη μας, στο νομό Ευρυτανίας, για να καταθέσουν ένα μέρος από τη σοφία, από την πείρα, από την επιστήμη τους. Νιώθω άλλωστε και μια πρόσθετη χαρά, κύριε Πρύτανι, γιατί υπήρξα κι εγώ μαθητής αυτής της σχολής. Οι ομιλίες σας, κυρίες και κύριοι σύνεδροι, οι αναλύσεις σας, η παρουσίαση του έργου του Γ. Καφαντάρη, είπα και προηγούμενα, αποτελούν σημαντική προσφορά στον ευρυτανικό λαό.

Για τον διαπρεπή πολιτικό, τον υπέροχο ρήτορα, τον σθεναρό αγωνιστή, τον αλύγιστο υπερασπιστή των λαϊκών ελευθεριών, τον άκαμπτο υπέρμαχο της δημοκρατίας πολύ λίγα γνωρίζουν οι νεότερες γενιές. Δεν είναι θέμα δικό μου, αλλά θα περιοριστώ σε ελάχιστες επισημάνσεις για την προσωπικότητα και την προσφορά του Γ. Καφαντάρη.

Ο ευρυτάνας πολιτικός υπήρξε ο πρώτος που μίλησε στη Βουλή των Ελλήνων υπέρ της δημοτικής γλώσσας αμέσως μετά την επανάσταση του Γουδί (1909), υπήρξε ο πρώτος που μίλησε στη Βουλή των Ελλήνων κατά του θεσμού της βασιλείας

και υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στα 1917. Ως υπουργός Γεωργίας, στα 1919, πέτυχε την ψήφιση του νόμου περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών, τερματίζοντας το φεουδαρχικό καθεστώς στη γεωργία και θέτοντας συγχρόνως τα θεμέλια του εκσυγχρονισμού της. Υπήρξε ο ακούραστος κήρυκας της εθνικής συμφιλίωσης, και πρωτοστάτησε, στα 1926, για το σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης που ψήφισε το δημοκρατικό σύνταγμα του 1927. Υπήρξε σφοδρός εχθρός της ανάμειξης των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή του τόπου και αδυσώπητος πολέμιος των δικτατοριών του Πάγκαλου και του Μεταξά, τις οποίες πολέμησε με όλες του τις δυνάμεις και από τις οποίες διώχθηκε και εξορίστηκε.

Ο Γ. Καφαντάρης υπήρξε από τους κορυφαίους συνεργάτες του μεγάλου Βενιζέλου και, εν ονόματι των ιδεών του και εν ονόματι των απόψεών του, σε πολλά και κρίσιμα πολιτικά θέματα διεφώνησε με τον εθνάρχη. Ήταν αντίθετος στη διενέργεια των εκλογών του 1920, γεγονός που έχει μεγάλη σημασία σήμερα. Ήταν αντίθετος στην ανακήρυξη της δημοκρατίας το 1924, πριν αποφασίσει ο λαός με δημοψήφισμα. Γι' αυτό το λόγο και εγκατέλειψε την πρωθυπουργία. Δεν δέχθηκε άλλωστε την προεδρία της Δημοκρατίας στα 1929.

Υπήρξε αντίθετος στην ψήφιση του περιβόητου Ιδιώνυμου, του πρώτου νόμου που ποινικοποίησε την κομμουνιστική ιδεολογία. Πιστός δημοκράτης και συνειδητός εργάτης της κοινωνικής δικαιοσύνης, ήταν αντίθετος με τον αντικομμουνισμό και την εθνικοφροσύνη, που αποτελούσαν πρόσχημα για να κρατήσει η αντίδραση τον τόπο στην καθυστέρηση και το σκοταδισμό. Υπήρξε αντίθετος με την πρόωρη διεξαγωγή των εκλογών και του δημοψηφίσματος στα 1946 — πέθανε λίγες μέρες πριν από αυτό το δημοψήφισμα. Προαισθανόμενος τα δεινά που θα υφίστατο ο λαός είχε πει: «Και ο θάνατος είναι λύτρωση».

Από έγκριτους λοιπόν δασκάλους των γραμμάτων και της επιστήμης, από τους καθηγητές μας της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, θα αναλυθεί και θα παρουσιασθεί

το έργο του Ευρυτάνα Γ. Καφαντάρη στις θετικές αλλά και στις αρνητικές του πλευρές, αν υπήρξαν.

Ελάχιστοι δρόμοι, ελάχιστες πλατείες φέρουν το όνομα του Γ. Καφαντάρη. Πλήρης βιογραφία, αν δεν κάνω λάθος, δεν υπάρχει. Οι λόγοι του και τα γραπτά του κείμενα δεν έχουν συγκεντρωθεί σε μία έκδοση. Να λοιπόν η κατεύθυνση στην οποία πιστεύω ότι θα βοηθήσει σημαντικά το τετραήμερο επισημονικό συνέδριο για τον Γ. Καφαντάρη.

Εκ μέρους λοιπόν της κυβέρνησης, την οποία εκπροσωπώ ως βουλευτής του νομού Ευρυτανίας, εκφράζω ειλικρινά τις ευχαριστίες μου, αξιότιμοι κύριοι καθηγητές της Παντείου και κύριε Πρύτανη, που πήρατε αυτή την απόφαση, μαζί με την κ. Νομάρχισσα, να τιμήσετε την Ευρυτανία και τον Γεώργιο Καφαντάρη. Σας εύχομαι καλή διαμονή στην Ευρυτανία, κι ας βρέχει έξω, έχει χάρες η Ευρυτανία και αυτή την εποχή. Καλή επιτυχία στο συνέδριο.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΟΜΑΡΧΟΥ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Σεβασμιότατε, κύριε Υπουργέ, κύριε Πρύτανη, κύριοι Σύεδροι, κυρίες και κύριοι

Όταν το 1983 ο Ιωάννης Ζίγδης προλόγιζε τη βιογραφία του Γεώργιου Καφαντάρη στο βιβλίο του Δημήτριου Αγραφιώτη, ευχήθηκε εκείνο το εγχείρημα να αποτελέσει ερέθισμα για νέες μελέτες της πολυδιάστατης προσωπικότητας και δράσης του Γ. Καφαντάρη, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε καλύτερη κατανόηση της μεγάλης περιόδου στην οποία έζησε και την οποία αυτός ελάμπρυνε. Όταν πάλι επεχείρησε ο Ι. Ζίγδης να απαντήσει στο ερώτημα γιατί δεν υπήρξε πλήρης βιογραφία του Γ. Καφαντάρη και γιατί οι λόγοι και τα γραπτά του δεν είχαν συγκεντρωθεί σε ενιαία έκδοση, κατέληξε σε δύο θεωρίες: Η πρώτη είναι ότι έζησε στη σκιά του μεγάλου Βενιζέλου, με τον οποίο κανένας δεν μπορούσε να αναμετρηθεί, και όποιος το επεχείρησε συνειρρίβη, και η δεύτερη άποψη, η δεύτερη θεωρία, η οποία είναι και η επικρατέστερη κατά τη γνώμη του Ζίγδη, υποστηρίζει ότι ο Καφαντάρης υπήρξε πολιτικός με ιδέες, με αρχές και πεποιθήσεις, αυστηρός, άτεγκτος και άκαμπτος, και γι' αυτό η περιορισμένη επιτυχία του ως πολιτικού ηγέτη.

Με αυτές τις σκέψεις, και με δεδομένη την άποψη ότι η Ελλάδα πάντα είχε, αλλά σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά έχει ανάγκη από πολιτικές φυσιογνωμίες και προσωπικότητες του ήθους και του ύφους του Γ. Καφαντάρη, μπορούμε να κατανοήσουμε τη σημασία της πρωτοβουλίας του Τομέα Συγ-

κριτικής Πολιτικής Ανάλυσης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Θεωρούμε ότι το τριήμερο αυτό συνέδριο, που αποτελεί αναγνώριση και αφιέρωμα στον Γ. Καφαντάρη, είναι τιμητική διάκριση και για την Ευρυτανία, τη γενέτειρα του άνδρα, και για όλους τους Ευρυτάνες. Αποτελεί επίσης τιμητική διάκριση για όλους εμάς που υπηρετούμε αυτόν τον τόπο, που γέννησε και γαλούχησε προσωπικότητες όπως αυτή του Γ. Καφαντάρη, και φυσικά αποτελεί πηγή πλούτου για όλους μας, όσοι θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τις εργασίες του συνεδρίου.

Με αυτά τα λίγα λόγια κλείνω το χαιρετισμό μου ελπίζοντας στην πλήρη επιτυχία των εργασιών του συνεδρίου, στην ευχάριστη διαμονή των συνέδρων και, ως πολιτικό πρόσωπο, στην πραγμάτωση της αφιερωμένης στον Γ. Καφαντάρη ευχής του Γ. Αθάνα: «Είθε η πατρίδα νά 'χει πολλούς ωσάν εσέ ταγούς στις αρετής τη μάχη».

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΛ. ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Σεβασμιότατε, αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι

Η ιδέα της διεξαγωγής αυτού του συνεδρίου προήλθε από τις διδακτικές και ερευνητικές ενασχολήσεις των μελών του ΔΕΠ της Παντείου Σχολής, και συγκεκριμένα του τομέα Συγκριτικής Πολιτικής Ανάλυσης. Στο πλαίσιο της έρευνας γύρω από την εξέλιξη και διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και των σύγχρονων πολιτικών της θεσμών, βρίσκουμε ότι αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν διάφορες ηγετικές προσωπικότητες. Έτσι, στα άπαιχτα συνέδρια που έγιναν για τον σημαντικότερο έλληνα πολιτικό της νεότερης Ελλάδας, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, η Πάντειος Σχολή οργάνωσε ένα δικό της συνέδριο για τον Αλ. Παπαναστασίου, πέρυσι, στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για τα 60 χρόνια από την ίδρυσή της. Φέτος προσθέτει ένα δεύτερο συνέδριο για τον Γ. Καφαντάρη.

Βέβαια οι Ευρυτάνες ετίμησαν πριν από είκοσι σχεδόν χρόνια τον Γ. Καφαντάρη, στήνοντας την προτομή του εδώ, στην είσοδο της πόλεως του Καρπενησίου. Τότε εκφωνήθηκαν λόγοι, για πρώτη φορά, από Ευρυτάνες που γνώριζαν την προσωπικότητα του Γ. Καφαντάρη. Στα 1981 ακολούθησε μια δεύτερη εκδήλωση, στην αίθουσα του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός», από τους πιο στενούς συνεργάτες του Γ. Καφαντάρη, όπως ο αείμνηστος Δ. Αγραφιιώτης, η απουσία του οποίου γίνεται αισθητή απόψε, και ο Δημοσθένης Γούλας, τέως νομάρχης, διακεκριμένος συμπολίτης μας, ο οποίος αναμένεται να πλαισιώσει το συνέδριό μας και να το τιμήσει με την παρουσία του.

Σήμερα, φιλοδοξία αυτού του συνεδρίου είναι να συμπληρώσει και να συνεχίσει αυτή την προσπάθεια για τη διερεύνηση της προσωπικότητας και της πολιτικής δράσης του Γ. Καφαντάρη. Με τις εισηγήσεις που θα ακουστούν, με τη γνώση που αυτές θα προσκομίσουν, και προπαντός με τα ερωτήματα και τον προβληματισμό που θα θέσουν, θα προσφέρουν έδαφος για παραέρα γόνιμη επιστημονική συζήτηση όχι μόνο γύρω από την προσωπικότητα του Γ. Καφαντάρη αλλά και γενικότερα την καφανταρική περίοδο, καθώς και τη νεότερη πολιτική ιστορία του τόπου μας. Τα πορίσματα του συνεδρίου πιστεύουμε ότι θα συμβάλουν στο να φωτιστούν πολλές πτυχές της δράσης του αλλά και της κοινωνίας στην οποία έδρασε. Πέραν όλων των επισημάνσεων που ασφαλώς θα γίνουν από αυτό το συνέδριο, θα μου επιτραπεί να διατυπώσω μια ευχή και να κάνω μια έκκληση: να αναληφθεί με το συνέδριο αυτό μια προσπάθεια συγκέντρωσης του διάσπαρτου αρχειακού υλικού που υπάρχει σήμερα για τον Γ. Καφαντάρη και να τεθεί κάτω από έναν επιστημονικό φορέα, έτσι ώστε και η έρευνα να διευκολυνθεί και να αποκατασταθούν πολλά πράγματα γύρω από την προσωπικότητά του, τα οποία αγνοούμε ακόμη και σήμερα.

Η προσπάθεια αυτή, νομίζω, θα αποβεί ωφέλιμη όχι μόνο για την επιστήμη και την έρευνα, αλλά και για την ελληνική κοινωνία γενικότερα, η οποία μπορεί να αντλήσει ακόμη δυνάμεις μέσα από το παράδειγμα και τη συμπεριφορά του Γ. Καφαντάρη. Γιατί ο Καφαντάρης υπήρξε ένας πολιτικός ηγέτης ο οποίος, με απaráμιλλη αγωνιστικότητα, με ασυνήθεις ηθικές και πνευματικές δυνάμεις, και προπαντός με αυταπάρνηση, θέλησε να αναμορφώσει ριζικά την ελληνική κοινωνία, να την οδηγήσει στον εκσυγχρονισμό και να ανεβάσει το πολιτικό της επίπεδο.

Με αυτές τις λίγες σκέψεις γύρω από το συνέδριο «Ο Γ. Καφαντάρης και η εποχή του, 1873 - 1946» σας καλώ να λάβετε μέρος, να συμπαρασταθείτε και να βοηθήσετε με τις δικές σας ερωτήσεις και παρεμβάσεις, ώστε να αποβεί το συνέδριο αυτό όσο γίνεται πιο γόνιμο και ενδιαφέρον.

Πριν κλείσω τη σύντομη αυτή προσφώνηση, θα ήθελα, διερμηνεύοντας και τα αισθήματα όλων των συναδέλφων - μελών της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου, να εκφράσω για μία ακόμη φορά τις ευχαριστίες μας προς τον πρότανη της Παντείου Σχολής καθηγητή κ. Κοντογιώργη, γιατί από την πρώτη στιγμή έμπρακτα και ένθερμα υποστήριξε την πρωτοβουλία οργάνωσης αυτού του συνεδρίου. Επίσης να ευχαριστήσω τη νομάρχη Ευρυτανίας κ. Κανελλοπούλου, που δέχτηκε με ενθουσιασμό να φιλοξενήσει και να στηρίξει οικονομικά την εκδήλωση αυτή στο Καρπενήσι. Θα ήταν παράλειψή μας να μην εκφράσουμε ακόμη τις ευχαριστίες μας και προς το υπουργείο Πολιτισμού, το οποίο ενέκρινε μέρος της δαπάνης.

Ευχαριστούμε, τέλος, όλους εσάς, που μας τιμάτε απόψε με την παρουσία σας εδώ, στο πρώτο αυτό επιστημονικό συνέδριο για τον ευρυτάνα πολιτικό Γεώργιο Καφαντάρη.

Άλκης Ρήγος

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ

Η όποια προσπάθεια κατανόησης του ρόλου και της σημασίας ενός πολιτικού προσώπου στο ιστορικό γίνεσθαι —αν δεν θέλουμε να εκτραπεί στις γνωστές και δυστυχώς ακόμη κυρίαρχες ιδεαλιστικές και προσωποκεντρικές αντιλήψεις της ιστορίας¹— απαιτεί ένταξή του μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Αποτελεί ακριβώς γι' αυτό πράξη συνειδητής επιλογής και προσπάθεια που επιχειρούμε μ' αυτή την εισήγηση —με την οποία και όχι προφανώς τυχαία ανοίγει το συνέδριό μας— προσέγγισης και ανάλυσης της φυσιογνωμίας και της συμβολής της πολιτικής προσωπικότητας του Γεωργίου Καφαντάρη, μέσα από τις διαδικασίες και τις δυναμικές συγκρότησης του όλου νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού² του πρώτου μισού του 20ού αι-

1. Για μια κριτική από μαρξιστική άποψη των ιδεαλιστικών αυτών αντιλήψεων βλ. Π. Νούτσος, *Karl Marx. Ο κριτικός της ιδεολογίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988, σ. 15 κ.ε.· επίσης αναλυτικότερα για τους λόγους κυριαρχίας αυτών των αντιλήψεων στον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, Α. Ρήγος, «Παπαναστασίου και Αριστερά», στον συλλογικό τόμο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 111 κ.ε., καθώς και εισήγησή μας με τίτλο «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου», στο συνέδριο που διοργάνωσε ο τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 27 και 28 Απριλίου 1988 για τον Γ. Παπανδρέου (υπό έκδοση).

2. Για την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού ως «σύνθετης ενότητας, με κυρίαρχο στοιχείο έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής που τον συγκροτούν», δηλαδή για την κοινωνία θεωρού-

ώνα, στη διάρκεια του οποίου εκτείνεται η δράση του ευρυτάνα πολιτικού³. Άλλωστε η πολιτική ως πράξη αποκτά νόημα και εξήγηση μόνο ως συμπύκνωση των κοινωνικών αντιθέσεων, μέσα βέβαια από το βαθμό συνειδητότητάς τους, στο επίπεδο νομής της εξουσίας.

Το γεγονός αυτό απαιτεί γνώση α) της οικονομικοκοινωνικής και ιδεολογικοπολιτικής πραγματικότητας που συνθέτει τον κοινωνικό μας σχηματισμό, β) των ταξικών δυνάμεων και δυναμικών που τον συγκροτούν, γ) της συμπύκνωσης, θεωρητικά και πρακτικά αυτών των δυνάμεων και των δυναμικών στο επίπεδο της «πολιτικής κοινωνίας»⁴, δηλαδή το κράτος· ένα επίπεδο ιδιαίτερου βάρους στη νεοελληνική πραγματικότητα, λόγω του ειδικού και υπερπροσδιοριστικού ρόλου που έπαιξε και παίζει το νεοελληνικό κράτος από τη συγκρότησή του μέχρι τις μέρες μας⁵, ρόλου που μετατρέπει το κράτος στην κατεξοχήν κοινωνική μηχανή—όπως θά 'λεγε και ο Antonio Gramsci και όπως επανειλημμένα έχουμε τονίσει⁶—του όλου κοινωνικού γίγνεσθαι. Στον κατεξοχήν τόπο, όπου ανάγεται κάθε σφαίρα οικο-

μενη ως σύνολο «ιστορικά προσδιορισμένο από έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής, βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τόμοι, «Θεμέλιο», Αθήνα 1975, τ. Α', σ. 17· επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία - Όψεις υπανάπτυξης*, «Εξάντας», Αθήνα ²1978, σ. 101.

3. Για μια βιογραφική παρακολούθηση της ζωής του Γεώργιου Καφαντάρη βλ. Δ. Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Ιστορικές Εκδόσεις» (Στεφ. Βασιλόπουλος), Αθήνα 1982, και Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.

4. Για την έννοια της «πολιτικής κοινωνίας» σε αντιδιαστολή με την «κοινωνία των πολιτών», βλ. Α. Gramsci, *Οι διανοούμενοι* (Εισαγωγή Λ. Γκρουππι), «Στοχαστής», Αθήνα 1972, σ. 62.

5. Για τον ειδικό αυτό ρόλο του νεοελληνικού κράτους βλ. εκτός των άλλων και Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, και Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.

6. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κ. Βεργόπουλος: *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1975, σ. 15.

νομικής και κοινωνικής λειτουργίας, άρα και διεξαγωγής της ταξικής πάλης, στον οποίο μπορούμε να επισημάνουμε μια σειρά από συνεχείς μεταθέσεις ανάμεσα στην ταξική πολιτική πρακτική και τα πολιτικά μορφώματα, που προσδιορίζουν τόσο τα όρια όσο και τις διαστάσεις της πολιτικής σκηνής και του όλου πολιτικού γίνεσθαι⁷. Όρια και διαστάσεις μιας ασφυκτικά συντηρητικής και αυταρχικής πολιτικής σκηνής, που αντιστοιχεί σε μια προκαπιταλιστική, ορθότερα μια μετορολογιακή μη καπιταλιστική αγροτική και εμπορομεσιτική οικονομία⁸, και ενός αντίστοιχα ειδικού τύπου πολιτικής δράσης και συμμετοχής —κυρίαρχου μέχρι και σήμερα παρά τις όποιες οικονομικές και κοινωνικές αποκρυσταλλώσεις έχουν συντελεσθεί— που παίρνει τις πιο αντιφατικές μορφές μιας τυποποιημένης και φαινομενικά έντονης «υπερ-πολιτικοποίησης», στην ουσία απολιτικοποίησης, με χρήση μεγάλων λέξεων, εννοιών και επαναστατικής ρητορείας, χωρίς κανένα πρακτικό αντίκρισμα, συνέχεια και συνέπεια, που μέσα σε μια πρόωρα και κοινωνικά ανεμπόδιστα, θεσμικά ανεπτυγμένη αστική πολιτική σκηνή, επιτρέπει την αναγωγή της πολιτικής δράσης σε διαδικασία ανάδειξης κάποιων προσωπικοτήτων, ξεκομμένων δήθεν από το κοινωνικό γίνεσθαι, με έντονο πατερναλιστικό και φορμαλιστικό χαρακτήρα. Χωρίς κανένα σεβασμό του πολιτικού συστήματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς και των θεσμών και ελευθεριών που καθιερώνει, τη χωρίς κανένα πολιτικό κόστος αλλαγή θέσεων από τις πιο ριζοσπαστικές δημοκρατικές στην εξύμνηση των πιο σοβινιστικών, δικτατορικών λύσεων και στρατοκρατικών προτύπων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η πολιτική πάλη των κυρίαρχων

7. Για την έννοια της «πολιτικής σκηνής» βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Β', σ. 100.

8. Για αναλυτική ανάπτυξη και τεκμηρίωση όλων όσων ακολουθούν βλ. Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935). Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Πρόλογος Ν. Σβορώνος, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988.

μερίδων της αστικής τάξης αφορά τελικά τη διαχείριση της τόσο σημαντικής κρατικής μηχανής και διεξάγεται με όρους συντήρησης του status quo, οι οποίοι δρουν παράλληλα και ως μηχανισμοί αποπροσανατολισμού και «μετάθεσης» των ταξικών συνειδητοποιήσεων, δημιουργώντας την κυρίαρχη και στις μέρες μας εντύπωση ότι η πολιτική ως πράξη εξαντλείται στην ικανοποίηση προσωπικών ή συντεχνιακών απαιτήσεων και ανταγωνισμών του πολιτικού προσωπικού: διαμορφώνοντας στη σφαίρα του πολιτικού και ιδεολογικού γίνεσθαι έναν ειδικό τύπο φαινομένων, που συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με την «πολιτική κοινωνία» και όχι την «κοινωνία των πολιτών». Αποκορύφωμα αυτού του ειδικού τύπου πολιτικής, η στάση και η δράση του Ελευθέριου Βενιζέλου, στον πολιτικό κόσμο του οποίου εντάχθηκε και αναδείχθηκε πολιτικά, αλλά δεν αφομοιώθηκε ποτέ ηθικά — ας μην το ξεχνάμε αυτό — ο Γεώργιος Καφαντάρης, που συμπυκνώνεται στη διαπίστωσή του - δόγμα από τότε όλων των διαχειρίσεων της κυβερνητικής μας μηχανής «ἐκεῖνα τὰ ὅποια εἶπομεν χθὲς ἦσαν διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια λέγομεν σήμερον εἶναι διὰ νὰ μείνωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν»⁹.

Το γεγονός —όπως τονίζαμε και σε πρόσφατη εισήγησή μας σε συνέδριο για τον Γεώργιο Παπανδρέου¹⁰— προφανώς και δεν οφείλεται σε κάποια νεοελληνική φυλετική ιδιαιτερότητα, αλλά έρχεται ως συνέπεια του όλου τρόπου συγκρότησης του κοινωνικού μας σχηματισμού, από τα χρόνια της ύστερης Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ιδιότυπων μορφών δόμησης και ταξικής συνειδητοποίησης των κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και κατηγοριών μέσα σ' αυτόν:

Α. Με μεταπρατικής λειτουργίας και λογικής αστικά στρώματα του παροικιακού κεφαλαίου και των εφοπλιστών, τα οποία

9. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε άρθρο του στην εφ. *Ηρώα* του Μαρτίου 1926 ο Κ. Χαιρόπουλος.

10. Βλ. σημ. 1.

αναπτύσσονται χωρίς καμία κοινωνική σύγκρουση, με την ανυπαρκτη άλλωστε ελληνική φεουδαρχία, στρώματα που για πρώτη φορά εισέρχονται άμεσα στην πολιτική σκηνή του νεοελληνικού κρατικού σχηματισμού αναλαμβάνοντας τα ηνία του τη δεκαετία του 1910, μετά δηλαδή το στρατιωτικό κίνημα του 1909, για να βρεθούν σε μία και μόνη δεκαετία από το ζενίθ των οραμάτων και επιδιώξεών τους στο ναδίρ της πραγματικότητας της Μικρασιατικής καταστροφής, η οποία, σε συνάρτηση με τις εξελίξεις και στον ευρύτερο ιστορικό χώρο μέσα στον οποίο παραδοσιακά δρούσαν, τους αναγκάζει και για λόγους εξωοικονομικού καταναγκασμού να κλειστούν, στο μέγιστο ποσοστό τους, για πρώτη φορά στην ιστορική τους πορεία, στα όρια ενός συγκεκριμένου κρατικού σχηματισμού και μιας συνακόλουθα προσδιορισμένης, και γι' αυτό περιορισμένης, εθνικής αγοράς. Μια που μετά το '22 για πρώτη φορά έρχονται να συμπέσουν λίγο ή πολύ τα όρια του νεοελληνικού κρατικού και κοινωνικού σχηματισμού, και μάλιστα σε μια φάση ριζικών ιδεολογικών, κοινωνικών, πολιτικοοικονομικών και πολιτιστικών ανακατατάξεων σε παγκόσμιο μα και εθνικό επίπεδο.

Β. Με οικοδόμηση, στο νέο κράτος, πόλεων ως κέντρων παροχής υπηρεσιών και όχι παραγωγικών εργασιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικροαστικών στρωμάτων που —με χώρο καταγωγής το χωριό και όραμα εξέλιξης τον μεταπράτη αστό της διασποράς και τις μεταπρατικές αεριτζίδικες εργασίες του— συνωθούνται σ' αυτές αποκτώντας σύντομα μια ποσοτική και στη συνέχεια ποιοτική κυριαρχία, που σφραγίζει και προσδιορίζει (αυτόν) τον ειδικό τύπο πολιτικής δράσης που προαναφέραμε.

Γ. Με μεγάλα αριθμητικά και απομονωμένα μεταξύ τους, συντηρητικά από τη φύση τους και μικροϊδιοκτητικά στο όραμα, ποικίλων εργασιών και καλλιεργειών αγροτικά στρώματα, δεμένα λόγω τρόπου ή ελπίδας απόκτησης ιδιοκτησίας, αλλά και ταυτόχρονης υπερχρέωσής τους, με το κράτος και τους πιστωτικούς του μηχανισμούς· στρώματα που, για τη μικροαστική ανέλιξη των νέων βλασταριών τους, δρουν ως σταθερά δίκτυα

εκλογικής πελατείας των παραδοσιακών τοπικών «πολιτικών τζακιών».

Δ. Με εργατικά στρώματα σχεδόν ανύπαρκτα μέχρι τη δεκαετία του 1910, που η από τα πάνω και μέσω πάλι του κράτους δημιουργία όρων υπαρξής τους και η από τα έξω όρων συνειδητοποίησή τους εντείνει την ιδιότυπη και αρνητικής μορφής ταξική τους συνειδητότητα, η οποία και γεννιέται ταυτόχρονα με την αντίστοιχη και επίσης αρνητική ταξική συνειδητότητα των ελλήνων αστών, όταν και οι δύο για πρώτη φορά μετά την καταστροφή του '22 καλούνται να δράσουν και να αναπτυχθούν μέσα στα πλαίσια της επίσης για πρώτη φορά δημιουργημένης, όπως προαναφέραμε, εθνικής αγοράς· μιας αγοράς στην οποία την ίδια ώρα συρρέουν τεράστια ποσά κεφαλαίων μέσω κρατικών δανείων, καθώς και πάμφθυνα εργατικά χέρια λόγω των περισσότερο από ενάμισι εκατομμύριο προλεταριοποιημένων οικονομικά αλλά μικροαστικών αντιλήψεων προσφύγων, σε συνθήκες ανάπτυξης και δυναμικής κυριαρχίας μέσα σ' αυτό το πλέγμα εξελίξεων για πρώτη και πάλι φορά του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής στον κοινωνικό μας σχηματισμό¹¹.

Ήδη βέβαια ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική εκστρατεία που ακολούθησε είχαν δημιουργήσει τους αντικειμενικούς όρους μιας διευρυμένης, άξιας λόγου εσωτερικής αγοράς και μιας πορείας προς τη σχετική αυτάρκεια, μετά από μια μακρόσυρτη προπαρασκευαστική περίοδο, που αρχίζει από την τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα και που είχε ανασταλεί μετά τον οπερετικό για την Ελλάδα πόλεμο του '97 και τον συνακόλουθο Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που μας επιβλήθηκε, ενώ η συνεχιζόμενη διεθνής οικονομική ύφεση όλης της δεκαετίας του '20, και βασικά η οικονομική κρίση της δεκαετίας

11. Για όλα τα παραπάνω, και ιδιαίτερα για τη δυναμική κυριαρχία του Κ.Τ.Π. στον κοινωνικό μας σχηματισμό, βλ. Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό.π., και ιδιαίτερα σ. 101 κ.ε. Επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 48 κ.ε.

του '30, εδραιώνουν μια σταθερά αυξανόμενη κρατική παρεμβατική οικονομική πολιτική, που αγκαλιάζει κάθε τομέα οικονομικής δράσης.

Κάτω δηλαδή από συνθήκες εσωτερικής και διεθνούς πίεσης, ο νεοελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ωθείται —για άλλη μια φορά— μέσω του κράτους:

Α. Στην ουσιαστική εξαφάνιση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας μέσα από μια κρατικής βούλησης αγροτική μεταρρύθμιση, που δεν έχει προηγούμενο, και στη συνακόλουθη γοργή εμπορευματοποίηση της όλης αγροτικής οικονομίας.

Β. Σ' ένα νομοθετικό καθεστώς ενίσχυσης των όρων δημιουργίας ντόπιας βιομηχανίας με σκανδαλώδεις πιστωτικές διευκολύνσεις και μια σιδερένια δασμολογική προστασία, που επιτρέπει ακόμα και σε αδρανείς ή ασύμφορες βιομηχανικές μονάδες να καταλαμβάνουν και να διατηρούν μονοπωλιακές θέσεις στην ελληνική αγορά, γεγονός που οδηγεί τον κρατικό μας σχηματισμό, μέσα και χάριν «συνθηκών θερμοκηπίου» να παρουσιάζει την υψηλότερη αύξηση βιομηχανικής παραγωγής μετά τη Σοβιετική Ένωση και την Ιαπωνία¹².

Γ. Στον πλήρη έλεγχο κάθε μορφής εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου. Σε μια εξωτερική εμπορική πολιτική που, για να καλύψει τις έντονες εισαγωγικές ανάγκες της ελληνικής αγοράς, αναγκάζεται να απομακρυνθεί —βοηθούσης αντικειμενικά σ' αυτό και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης— από τις παραδοσιακές εξαρτησιακές σχέσεις της χώρας με τη Βρετανία και να στραφεί προς τις χώρες της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης, με προέχοντα το ρόλο της Γερμανίας.

Δ. Στη χρήση των τεράστιων ποσών κεφαλαίων που εισρέουν μέσω των εξωτερικών δανείων στη μεσοπολεμική Ελλάδα για πρώτη επίσης φορά για παραγωγικούς σκοπούς και έργα υποδομής, καθώς και την παραπέρα επέκταση του δημόσιου τομέα και

12. Βλ. και Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, «Εξάντας», Αθήνα 1978, σ. 35 κ.ε.

επιπρόσθετης εμπέδωσης του όλου κρατικού παρεμβατισμού.

Ε. Στον έλεγχο του όλου πιστωτικού συστήματος καθώς και της κυκλοφορίας του νομίσματος σ' ένα φορολογικό σύστημα άμεσης και κυρίως έμμεσης φορολογίας, που στοχεύει στη ληστική μεταφορά πόρων στον βιομηχανικό τομέα¹³.

Μ' αυτά τα κρατικά μέτρα, που για την ύπαρξή τους η συμβολή του Καφαντάρη ως υπουργού Οικονομικών της Οικουμενικής υπήρξε καταλυτική, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις και επιδιώξεις του ίδιου —χαρακτηριστική είναι εδώ η δήλωσή του προς τους βιομήχανους: «άδιαφορῶ ἀπολύτως διὰ τὴν βιομηχανίαν, καὶ θεωρῶ ὡς μοναδικὴν χρησιμότητά της τὸ ὅτι αὕτη συντελεῖ εἰς τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς δασμολογίου συλλέγοντος τὸ ἥμισυ τῶν ἐσόδων τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ»¹⁴— αλλά και των υπόλοιπων διαχειριστῶν των κυβερνητικῶν οικονομικῶν επιλογῶν του Μεσοπολέμου, καθώς και την ανυπαρξία σαφούς προσανατολισμοῦ και στοιχειώδους προγραμματισμοῦ α) τα κέρδη του μεγάλου κεφαλαίου αυξάνουν θεαματικά· β) οι μισθοί και τα μεροκάματα πέφτουν από άποψη αγοραστικῆς δύναμης· γ) μεγάλα στρώματα λαοῦ μόλις και κατορθώνουν να επιβιώνουν· δ) παραγκωνίζεται η μικρὴ εμπορευματικὴ παραγωγή και χτυπιούνται έντονα οι μικροαστικές παραδοσιακές εμπορικές και «αεριτζίδικες» λειτουργίες· ε) γίνεται κατορθωτὴ η συνεχῆς ἀνάπτυξη της εσωτερικῆς αγοράς σ' ἀντίθεση με τους κλυδωνισμούς που την ίδια περίοδο παρουσιάζουν οι αγορές των ανεπτυγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν.

Μέσα σ' ὅλο αυτό το σύμπλεγμα και εξαιτίας του παρατη-

13. Ευρύτερα για το ρόλο του φορολογικῶν συστήματος στη διανομή των εισοδημάτων βλ. Δ. Καράγιωργας, *Οι οικονομικὲς λειτουργίες του κράτους*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1980, σ. 239 κ.ε.

14. Και πρόσθετε: «Ἡ βιομηχανία δημιουργεῖ προσκόμματα εἰς τὴν ἐπιτεῦξιν τοῦ ἰσοζυγίου διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι αὕτη καθίσταται ἀφορμὴ νὰ εἰσάγῃται ἔξωθεν ὀλιγώτερα ἐμπορεύματα καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον νὰ εἰσπράττῃ ὀλιγωτέρους δασμούς», βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός... ὁ.π..*, σ. 79 κ.ε.

ρείται το τεράστιο άλμα που σημαδεύει την πορεία της βιομηχανικής παραγωγής σ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο¹⁵.

Είναι λοιπόν τελικά αυτή η παρεμβατική πολιτική του νεοελληνικού κράτους που επιτρέπει τη συσσώρευση κεφαλαίου σ' αυτή την πρώτη φάση εκβιομηχάνισης. Και είναι αυτή η οποία μετατρέπει την αρχική συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου¹⁶ μέσα από την κατάλυση των όρων φυσικής οικονομίας στην ύπαιθρο και τη γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής σε πολιτική δύναμη της αστικής τάξης μέσω του κράτους. Είναι αυτή η οποία σχηματίζει ένα κοινωνικό - οικονομικό σύμπλεγμα εσωτερικής εκμετάλλευσης και προστασίας από τους ξένους ανταγωνιστές ωθώντας στην εκβιομηχάνιση. Είναι αυτή η κρατική παρεμβατική πολιτική που γίνεται μια από τις θεμελιακές προϋποθέσεις ανάπτυξης και εδραίωσης του καπιταλισμού¹⁷, δημιουργώντας τους όρους και τις προϋποθέσεις για την ουσιαστική είσοδο του κεφαλαίου στη σφαίρα της μεσοπολεμικής βιομηχανικής παραγωγής. Παρόλο που ο βιομηχανικός τομέας παραμένει συνολικά λιγότερο σημαντικός από τον γεωργικό και τον τομέα

15. Για αναλυτικά στοιχεία όλων αυτών των δεδομένων βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός...*, ό.π., σ. 34 κ.ε., 91 κ.ε.· Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, ό.π.: εδώ ενδεικτικά παραθέτουμε επίσης: *Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον*, τ. 11/1935, σ. 18 κ.ε.· Χ. Ευελπίδης, *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950 (α' έκδ. 1939), σ. 97 κ.ε., 113 κ.ε.· Ε. Τσουδερός, *Ανέκδοτοι Μελέται*, «Γεννάδειος Βιβλιοθήκη», αρ. χειρογρ. 39· Ξ. Ζολώτας, *Αι κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Αθήνα 1936, σ. 18 κ.ε.· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, «Εξάντας» Αθήνα 1979, σ. 70 κ.ε.· Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976, σ. 130 κ.ε., 199 κ.ε.· Ν. Ψυρούκης, *Ο φασισμός στην Ελλάδα και η δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1977, σ. 50 κ.ε.

16. Για την έννοια και τους νόμους της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης βλ. Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο*, 3 τόμοι, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1958, τ. Α', σ. 584 κ.ε.

17. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 53, και ευρύτερα Α. Ciddens, *The Class Structure of Advanced Societies*, Λονδίνο 1973.

των υπηρεσιών, σε σχέση τόσο με το ποσοστό ενεργού πληθυσμού που απασχολεί, όσο και με τη συμβολή του στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν, μπορούμε να πούμε ότι ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής (Κ.Τ.Π.) κυριαρχεί πια στους άλλους τρόπους παραγωγής, που βέβαια συνεχίζουν να συνυπάρχουν την ίδια περίοδο. Λειτουργεί από δω και πέρα ως ο δυναμικός άξονας της ελληνικής οικονομίας, ως το διακριτικό γνώρισμα του κοινωνικού σχηματισμού, όπως παρατηρεί και ο Μουζέλης¹⁸ και έχει από τότε διαπιστώσει ο Παντελής Πουλιόπουλος: «Ανεξάρτητα από τις ιστορικές περιπέτειες του βαθμιαίου αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού της χώρας και ανεξάρτητα από το βαθμό της εξέλιξης των καθαρά αστικών καπιταλιστικών μορφών στα διάφορα πεδία της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής της, συγκριτικά με τις εξελιγμένες χώρες της Ευρώπης, οι μορφές αυτές είναι σήμερα αναμφισβήτητα κυρίαρχες στην ελληνική οικονομία...». Και «[...] αποδείχνουν, όχι μόνο ότι οι καθαρά καπιταλιστικές σχέσεις έχουν αποφασιστικά πια επικρατήσει στην οικονομική ζωή της χώρας, μα ακόμα και ότι υπάρχει κιόλας ένα ισχυρό προλεταριάτο, που συνολικά, και ειδικά στον βιομηχανικό του πυρήνα, είναι το μεγαλύτερο στη Βαλκανική»¹⁹.

Γιατί το κρίσιμο θέμα βέβαια δεν είναι απλά και μόνο η πορεία εκβιομηχάνισης, αλλά οι μορφές διασύνδεσης των διαφόρων τρόπων παραγωγής και κυρίως του Κ.Τ.Π. με τον απλό εμπορευματικό, που συνυπάρχουν έντονα στον νεοελληνικό κοινωνικό

18. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 49, 72-73, σημ. 101, και σ. 76-77, σημ. 132. Βλ. και Κ. Μαγκ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 332, καθώς και V. Lenin, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, 'Απαντα, 3 τόμοι (αγγλική έκδοση), Λονδίνο 1964, σ. 351.

19. Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*., Αθήνα 1972 (α' έκδ. 1934), σ. 38. Πρόκειται για τη μόνη μελέτη της περιόδου που από μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά προσέγγισε, ανάλυσε και κατανόησε τις μεταλλαγές που συντελούνται γοργά μετά το 1922 στον κοινωνικό μας σχηματισμό.

σχηματισμό του Μεσοπολέμου. Και ακριβώς η μελέτη αυτών των μορφών διασύνδεσης μας οδηγεί στην πρόταση για κυριαρχία του Κ.Τ.Π. από το Μεσοπόλεμο²⁰ και όχι ένα στενό κοίταγμα κάποιων αριθμητικών δεδομένων της περιόδου, πολύ περισσότερο που οι υπάρχουσες στατιστικές για τον αριθμό και το μέγεθος των επιχειρήσεων αγνοούν τις σχέσεις παραγωγής.

Βέβαια ο Κ.Τ.Π. δεν επεκτάθηκε στην Ελλάδα όσο και όπως στις δυτικές κοινωνίες. Η απλή εμπορευματική παραγωγή και στη γεωργία και στον δευτερογενή τομέα παραμένει άλλωστε μέχρι και τις μέρες μας ισχυρή, αποδεικνύοντας μια αφάνταστη αντοχή, γεγονός που έχει να κάνει με τον κυρίαρχο τρόπο άρθρωσης και συνεχούς αναπαραγωγής των μικροαστικών στρωμάτων, όπως προαναφέραμε. Η συνάρθρωση άλλωστε Κ.Τ.Π. και απλής εμπορευματικής παραγωγής παρουσιάζει έντονη έλλειψη οργανικής συμπληρωματικότητας μεταξύ καπιταλιστικών και μη τομέων, γεγονός που διευκολύνει και τη συστηματική μεταφορά πόρων από τον εμπορευματικό τομέα στον καπιταλιστικό και την τάση διαφυγής του εγχώριου κεφαλαίου στο εξωτερικό.

Όλα αυτά αποδεικνύουν την ιδιαίτερη μορφή της κυριαρχίας του Κ.Τ.Π. στον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, γεγονός που επιβάλλει την ανάγκη σ' αυτό το σημείο κάποιων κατά τη γνώμη μας βασικών μεθοδολογικών εξηγήσεων για τη σε βάθος κατανόηση αυτής της κυριαρχίας²¹.

20. Η θεωρητική συζήτηση για τις μορφές συνάρθρωσης (articulation) των τρόπων παραγωγής, δηλαδή της σύνδεσης των δυναμικών παραγωγικών τομέων μιας οικονομίας —βιομηχανικών και μη— με τους τεχνολογικά εξαρτημένους, υπερβαίνει τα όρια αυτής της εισήγησης. Σημειώνουμε απλώς ότι ακολουθούμε στον τομέα αυτό την προβληματική του Τσουκαλά για αρνητικές διορθώσεις που συχνά επιθεωρεί η διείσδυση του Κ.Τ.Π. με παράλληλη διατήρηση προκαπιταλιστικών μορφών συναρθρωμένων μέσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές: Κ. Τσουκαλάς, βιβλιοκριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία...*, ό.π., στο περ. *Πολίτης*, τχ. 25/1979, σ. 56-61.

21. Για την έννοια του τρόπου παραγωγής, βλ. Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 89 κ.ε., 91 κ.ε. και 356 κ.ε.· επίσης Κ. Marx - F. Engels, *Η*

Όταν λοιπόν αναφερόμαστε σε κυριαρχία του Κ.Τ.Π. σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό γενικά, εννοούμε ότι έχει επικρατήσει σ' αυτόν η χρήση μισθωτών εργατών και ο χωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα της παραγωγής. Δεν αρκεί δηλαδή να έχει ενσωματωθεί απλά η οικονομία του κοινωνικού σχηματισμού που μελετάμε στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, ούτε να έχουν εμπορευματοποιηθεί μερικοί τομείς της. Ιδιαίτερα δε για χώρες όπως η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου συναντάμε πάνω από έναν τρόπο παραγωγής, μιλάμε για Κ.Τ.Π. μόνον όταν αυτός είναι κυρίαρχος σε σχέση με τους άλλους²².

Μ' αυτή την αρχή, μετά το 1922 μιλάμε για επικράτηση του Κ.Τ.Π. στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, γεγονός που έχει ως συνέπεια η οικονομία για πρώτη φορά στον τόπο αυτό να γίνεται όχι μόνο «καθοριστική σε τελευταία ανάλυση» αλλά και κυρίαρχη²³. Η κυριαρχία αυτή δεν αφορά μόνο το οικονομικό επίπεδο κοινωνικών σχέσεων, έχει συνέπειες σ' ολόκληρο τον κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο²⁴. Ιδιαίτερα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό,

γεθμανική ιδεολογία, 2 τόμοι, «Gutenberg», Αθήνα 1979, τ. Α', σ. 61, 70 κ.ε., καθώς και Μ. Miaille, *Το κράτος: Ιχθυόν*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 49 κ.ε.

22. Η έννοια του Κ.Τ.Π., όπως άλλωστε και κάθε άλλου τρόπου παραγωγής, είναι μια αφηρημένη αναλυτική κατασκευή και όχι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, μια ιστορική πραγματικότητα: βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Α', σ. 16-17.

23. L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, «Γράμματα», Αθήνα 1978· Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία*, ό.π., και Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 52, 79, σημ. 151, και 130, σημ. 13· επίσης Μ. Harnecker, *Βασικές έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1976, σ. 104.

24. Για τις σχέσεις ανάμεσα στις τρεις αυτές δομές που συναρθρώνουν ένα κοινωνικό σχηματισμό σε αλληλεπιδράσεις και τη σχετική τους «αυτονομία» η θεωρητική συζήτηση είναι τεράστια. Εδώ απλά σημειώνουμε ότι εμείς ακολουθούμε τις προσεγγίσεις που επιχειρούν στο πρόβλημα ο Althusser και ο Πουλαντζάς, και ιδιαίτερα τις τελευταίες του επεξεργασίες στο «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού κράτους», άρθρο στο Ν. Που-

που «το βασικό πρόβλημα της σχέσης κράτους-κοινωνίας... οριοθετείται ήδη από την αρχή, από τον εντελώς ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο του Ελληνικού κράτους, σαν αποφασιστικού και αυτόνομου παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών»²⁵. Ενός κράτους, δηλαδή, που ποτέ του δεν έπαιξε ρόλο απλού «νυκτοφύλακα» —άλλωστε και πουθενά του κόσμου δεν παίχτηκε ποτέ ένας τέτοιος κρατικός ρόλος, μια που πάντα, με διαφορετικές βέβαια μορφές, ανάλογα, ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, το πολιτικό στοιχείο, όπως και το ιδεολογικό, ήταν παρόντα στην οικονομία παρά τις αυταπάτες περί «φιλελευθέρου κράτους»²⁶— και το οποίο από το Μεσοπόλεμο, όπως είπαμε, αποκτά και νέες επιπρόσθετες οικονομικές λειτουργίες. Η ιδιοτυπία αυτού του κρατισμού, που όλο τον πρώτο αιώνα ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους ήταν παράλληλα και τόπος συγκρότησης των σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης και όργανο προάσπισης μιας γενικότερης αστικής οικονομικής τάξης, που δομούνταν με αργούς έστω ρυθμούς αλλά έξω απ' αυτό²⁷, εντείνεται τώρα και με την αύξηση και ισχυροποίηση των οικονομικών λειτουργιών του και με τη δημιουργία όρων δόμησης μιας αστικής τάξης μέσα στα όριά του. Μ' αυτήν την έννοια ο μεσοπολεμικός κρατικός παρεμβατισμός στοχεύει τόσο στη δημιουργία όσο και στη διαφύλαξη ταυτόχρονα των συμφερόντων της νέας αστικής του τάξης. Ο νέος οικονομικός ρόλος του κράτους καθορίζεται λοιπόν και απο τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και από τις νέες σχέσεις που δημιουργεί η οικονομική και πολιτική κρίση και οι μορφές που παίρνει στο Μεσοπόλεμο· σχέσεις οι οποίες έρχονται, για πρώτη φορά επίσης για τον νεοελληνικό

λαντζάς - Μ. Fay, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1977, σ. 24 κ.ε., 72 κ.ε.

25. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη...*, ό.π., σ. 18.

26. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση του κράτους*, «Παπαζήσης», Αθήνα. χ.χ.έ., σ. 31.

27. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη...*, ό.π., σ. 335.

κοινωνικό σχηματισμό, να επιβεβαιώσουν ξεκάθαρα ότι «η κρατική (πολιτική) εξουσία είναι η επίσημη έκφραση των ταξικών αντιθέσεων στην αστική κοινωνία»²⁸.

Επακόλουθο μιας τέτοιου είδους εξέλιξης του κράτους είναι ο αυξημένος ρόλος του πολιτικού και ιδεολογικού στοιχείου ως παραγόντων διατήρησης ή ανατροπής της συνοχής και της ενότητας κάθε κοινωνικού σχηματισμού, ρόλο που σήμερα επισημαίνουν οι περισσότεροι από τους πολιτικούς αναλυτές²⁹, και που διεισδυτικά προσδιόριζε από τότε ο Αλέξανδρος Σβώλος, όταν έγραφε: «Οὐδείς ἄγνοεῖ ὅτι εἰς τοὺς ἡγέτας τῆς οἰκονομίας ἀνήκει ἤδη δύναμις τεραστίως δυσανάλογος πρὸς τὴν ἀριθμητικὴν των σημασίαν καὶ ὅτι ἡ δύναμις αὕτη μεταφέρεται διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς λαϊκῆς μάξης, ἡ ὁποία διατηρεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἀπλῶς τὴν ἀνίσχυρον ὑπεροχὴν τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας»³⁰. «Ἡ ἐπίδρασις μάλιστα τῶν οἰκονομικῶν ὀργανώσεων — trusts, cartels, ἀνωνύμων ἐταιρειῶν — τὰς ὁποίας ἀκριβῶς δι' αὐτὸν τὸν λόγον φοβεῖται ἡ δημοκρατικὴ συνειδήσις... εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε πράγματι οἰκειοποιεῖται αὐτὴν ταύτην τήν, ὡς θέλησιν τοῦ κράτους, ἐμφανιζομένην θέλησιν τῶν ἐξουσιῶν»³¹.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η πολιτική σύγκρουση, αντίθετα με τη μέχρι τότε μη καπιταλιστική περίοδο, παίρνει αμεσότερο ταξικό χαρακτήρα. Η κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου έχει συνέπειες και στην ιδεολογική σφαίρα, που παύει πια να προσ-

28. K. Marx, *Η αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, «Αναγνώστης», Αθήνα, 1964, σ. 184.

29. Για τον ειδικό ρόλο του πολιτικού στον Κ.Τ.Π. βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Α', σ. 55 κ.ε.: του ίδιου, *Η κρίση του κράτους*, ό.π., σ. 29 κ.ε.: Δ. Καράγιωργας, *Ο οικονομικός ρόλος...*, ό.π., σ. 389 κ.ε.

30. Α. Σβώλος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, σ. 167.

31. Στο ίδιο, σ. 95. Ιδιαίτερα για το ρόλο των trusts και cartels βλ. Μπαμπύ, *Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής Οικονομίας*, 2 τόμοι, «Στοχαστής», Αθήνα 1974, τ. Β', σ. 77 κ.ε.

διορίζει κυρίαρχα τον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Πρόκειται για μια ακόμη απόδειξη της κυριαρχίας του Κ.Τ.Π.³². Έτσι, όπως παρατηρεί και πάλι ο Α. Σβώλος, «Η κυβερνώσα τάξις... κρύπτει υπό τούς συνταγματικούς τύπους τās ἐπηρείαις ἐξ ὧν κινεῖται, κατορθώνει νὰ παριστάνη ὅτι ἡ ἄσκησις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀφορᾷ τὸ συμφέρον τοῦ "Λαοῦ", ἐνῶ κατὰ βάθος ὠφελεῖ ἀπλῶς τούς "ἐκμεταλλευτάς" του...»³³. Δηλαδή η «κυβερνώσα τάξις» αναγκάζεται να εγκαταλείψει μέχρι και τον κυρίαρχο μύθο της «Μεγάλης Ιδέας» — που η ίδια άλλωστε βούλιαξε στο λιμάνι της Σμύρνης³⁴ — μπροστά στις επιταγές αμεσότερων και στενότερων «οικονομίστικων» θα λέγαμε συμφερόντων διατήρησης της ιδιοκτησίας και της λεγόμενης «ελευθερίας των συναλλαγών», δηλαδή της ληστρικής εκμετάλλευσης των εργαζομένων από τους εργοδότες τους· συμφερόντων που απειλεί η επίσης νέα ιδέα της οργανωμένης πάλης για κοινωνική ισότητα και σταμάτημα της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, που εισάγει στη μεσοπολεμική μας κοινωνία ο κομμουνισμός.

Η εμφάνιση του «κομμουνιστικού κινδύνου», του νέου αυτού «εσωτερικού εχθρού»³⁵ ως υποκατάστατου του ιδεολογικού κενού που άφησε ο θάνατος της Μεγάλης Ιδέας, προφανώς και δεν μπορεί να αναπληρώσει το κενό. Πρόκειται άλλωστε για ένα μύθο αρνητικό, έκφραση της κοινωνικής φοβίας των συνειδητοποιημένων μελών και πολιτικών εκφραστών μιας τάξης που «διά πρώτην φοράν... ἐφοβήθη περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ οἰκονομικοῦ

32. Βλ. S. Amin, «Le capitalisme et le rente fauciene», στο S. Amin - K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Παρίσι 1974, σ. 10.

33. Α. Σβώλος, *Το νέο Σύνταγμα...*, ό.π., σ. 95.

34. Όπως σημειώνει ο Γ. Θεοτοκάς στο μανιφέστο του εκείνο για τους αστούς της γενιάς του: βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, «Ερμής», Αθήνα 1973, σ. 63.

35. Για την έννοια του «εσωτερικού εχθρού» βλ. Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8 1980, σ. 20-35, ιδίαιτ. σ. 24 κ.ε.

(της) καθεστώτος»³⁶, και τα οποία μπροστά στον «κίνδυνο ανατροπής» που νιώθουν να γεννιέται από τα κάτω και από τα έξω —αδιάφορο το κατά πόσο αυτός είναι αντικειμενικά υπαρκτός ή όχι³⁷— «θέτουν την υποχρέωσιν όχι μόνον εις την κυβέρνησιν ἀλλ' εις την αστικήν τάξιν ως τάξιν... υπεράνω όλων νά ὀργανώσῃ τὴν ἄμυνάν της»³⁸.

Για την κατανόηση της σημασίας των ιδεολογικών αυτών μεταλλαγών σε σχέση με την κυριαρχία του Κ.Τ.Π. θα πρέπει να έχουμε πλήρη συνείδηση των άμεσων αναγκών που τις γεννάνε: αναγκών που πρέπει τελικά να συγκαλύψουν μια βασική αντίφαση ανάμεσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, δηλαδή την αγορά όπου αγοράζεται και πουλιέται η εργατική δύναμη ως εμπόρευμα θεωρητικά «επί ίσοις ὁροις»³⁹ και τη σφαίρα της παραγωγής, όπου η εργατική δύναμη χρησιμοποιείται για την παραγωγή αξίας που ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης χωρίς ισοδύναμα ανταλλάγματα. Πάνω σ' αυτήν άλλωστε την αντίφαση βασίζεται και η εκμετάλλευση και η συσσώρευση κεφαλαίου⁴⁰. Δηλαδή η ίδια η μορφή συγκρότησης των σχέσεων παραγωγής στον Κ.Τ.Π. γεννά ανταγωνιστικές οικονομικές κατηγορίες πολιτών, ανταγωνιστικές, με κοινωνικούς όρους, ομάδες, στρώματα, τάξεις, άρα και συγκρούσεις και πάλη μεταξύ τους. Μ' αυτήν την έννοια η ταξική πάλη δεν είναι στοιχείο εξωτερικό ως προς την οικο-

36. Α. Σβάλος, *Το νέον Σύνταγμα...*, ὁ.π., σ. 116, σημ. 2.

37. Χαρακτηριστικός είναι εδώ ο λόγος του Καφαντάρη, όπου στη συζήτηση για το Ιδιώνυμο, το οποίο και κατεψήφισε, έλεγε: «Όλοι αίσθάνονται ότι δὲν ἀπειλείται πράγματι ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὸν Κομμουνισμόν, ἀλλὰ βάλλουν κυρίως ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ Κομμουνισμοῦ κατὰ τῶν μεταρρυθμίσεων»: *Εφημερίς Συνζητήσεων της Βουλής*, 30.5.1929.

38. Απόσπασμα από την εισηγητική έκθεση για το Ιδιώνυμο βλ. *Εφημερίς Συνζητήσεων της Βουλής*, 30.5.1929, σ. 980.

39. Για την έννοια της νομικής ισότητας, αλλά και ευρύτερα του δικαίου από μαρξιστική άποψη, βλ. Ε. Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Πρόλογος Ουμπέρτο Τσερόνι, «Οδυσσέας», Αθήνα 1977.

40. Για όλα αυτά αναλυτικές εξηγήσεις στο Δ. Καράγιωργας, *Οι οικονομικές...*, ὁ.π., σ. 384-390.

νομία. Οι σχέσεις παραγωγής, οι τάξεις, η ταξική πάλη είναι συστατικά στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομίας και των νόμων ανάπτυξής της —όπως άλλωστε και κάθε άλλου ταξικού τρόπου παραγωγής— ανεξάρτητα από το γεγονός ότι φαινομενικά αυτές οι σχέσεις «κρύβονται» στον Κ.Τ.Π. κάτω από τις δήθεν «ελεύθερες» λειτουργίες της αγοράς, όπου βέβαια τα πάντα —πράγματα, άνθρωποι, αξίες— μετατρέπονται τελικά σε εμπορεύματα με μια κάποια τιμή.

Τη συγκάλυψη όλων αυτών και την εξασφάλιση της νομιμότητάς τους⁴¹ αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας το καπιταλιστικό κράτος τόσο με τους ιδεολογικούς όσο και με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που διαθέτει⁴², δηλαδή με ειρηνικά μέσα και, αν αυτό δεν είναι δυνατό, με τη βία. Από δω ακριβώς πηγάζει και ο αυξημένος ρόλος του στον Κ.Τ.Π. Βέβαια, η δημιουργία αυτών των εξελίξεων με την κυριαρχία του Κ.Τ.Π. και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό πεδίο δεν οδηγεί αυτόματα και σε μια νέα μορφή πολιτικών σχέσεων, σε εγκατάλειψη των μέχρι τότε κυρίαρχων μορφών άρθρωσης του πολιτικού και κοινωνικού μας σχηματισμού. Ο δοσμένος υπανάπτυκτος και ιδιότυπος χαρακτήρας του ελληνικού καπιταλισμού —πάνω στον οποίο άλλωστε αναπτύχθηκε η ελληνική βιομηχανία και η κυριάρχηση του Κ.Τ.Π.— δεν είναι δυνατό να εξαφανιστεί από τη μια στιγμή στην άλλη, επειδή άλλαξαν όλες οι οικονομικές δομές και σχέσεις, παίρνει όμως αναγκαστικά νέες και διαφορετικές μορφές. Μια που η εί-

41. Για τις έννοιες «νομιμότητα» και «νομιμοποίηση» βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία...*, ό.π., τ. Β', σ. 59 κ.ε., επίσης Γ. Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Πρόλογος Α. Μάνεσης, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 147 κ.ε. και 331 κ.ε. του ίδιου, «Για τη νομιμοποίηση και την κρίση του κράτους», *Αρμενόπουλος*, Θεσσαλονίκη 1976, τχ. 11, σ. 738 κ.ε.

42. Για τη λειτουργία των καπιταλιστικών, και ιδιαίτερα των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, βλ. L. Althusser, *Θέσεις*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, σ. 83 κ.ε., και Γ. Βέλτσος, *Ο θεσμικός λόγος και η εξουσία*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1977, σ. 143 κ.ε.

σοδος των πολιτών - παραγωγών στην πολιτική —είσοδος που διευρύνεται συνέχεια σ' όλη την πενταετία μετά το 1930, ανακόπτεται από το 1935 μέσα απο τις ανώμαλες πολιτικές εξελίξεις, για να ενταχθεί εκ νέου μετά το 1940, και τις διεργασίες που άνοιξε στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο η είσοδος της χώρας στον Παγκόσμιο Πόλεμο— έκανε αμεσότερη τη σύνδεση, άρα και την αντίθεση των διαφόρων συμφερόντων των τάξεων και στρωμάτων που απαρτίζουν τον μεσοπολεμικό κοινωνικό σχηματισμό και την πολιτική πρακτική.

Οι νέες αυτές μορφές εκφράζουν ακριβώς την αναντιστοιχία των δομών και λειτουργιών του κοινωνικού σχηματισμού, τις αντιφάσεις ανάμεσα στο κυρίαρχο πια οικονομικό, το πολιτικό και το ιδεολογικό πεδίο.

Μέσα σ' αυτό το αντιφατικό πλέγμα οικονομικοκοινωνικών εξελίξεων και ιδεολογικοπολιτικών αποκρυσταλλώσεων εντάσσεται και δρα (και εδώ διαφαίνεται το σημαντικό της προσωπικότητάς του) μα ουδέποτε αφομοιώνεται απόλυτα —όπως προαναφέραμε— ο Γεώργιος Καφαντάρης, αυτός «ο ενσάρκωτης της λεβεντιάς της Ρούμελης, ο έλληνας πολίτης του κόσμου και όχι ο “κοσμοπολίτης” ευρωπαίος πολιτικός», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Γιάννης Ζίγδης στον πρόλογό του στο βιβλίο του Α-γραφιώτη⁴³.

Γόνος όχι των συντηρητικών αγροτικών στρωμάτων, των μεροκαματιάρηδων των εθνικών γαιών, ή, ακόμη χειρότερα, των μικροϊδιοκτητών της πελοποννησιακής γης, που μέσα από πολλαπλά και πολλές φορές επάλληλα δίκτυα πολιτικής πελατείας αναρριχώνται στις θέσεις της κρατικής δημοσιοϋπαλληλίας ή της πολιτικής σκηνής, εντασσόμενοι στον κυρίαρχο μικροαστισμό, αλλά των ορεσίβιων αγροκτηνοτρόφων του πάλοι ποτέ δήμου Αγραίων της Ευρυτανίας, από πολιτικοποιημένη οικογένεια.

43. Βλ. Δ. Αγραφιώτης, ό.π.

νεια και από τα δύο σκέλη της, της οποίας οι ρίζες συνδέονται άμεσα με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821, και μάλιστα για το σόι του πατέρα του σε εθελοντική και όχι αναγκαστική βάση, βιώνει τις αξίες και τα ιδανικά εκείνης της ανολοκλήρωτης επανάστασης, αμόλυντα λόγω υψομέτρου μικροκομματικών συμφερόντων και μικροαστικών στενοατομικών επιδιώξεων αναρρίχησης⁴⁴.

Αντιμετωπίζει την πολιτική όπως και την εκπαιδευτική διαδικασία ως πηγή γνώσης και κατανόησης του νοήματος του κόσμου, για καλύτερη προσφορά στο σύνολο και όχι ως μεσο άντλησης δια του τυπικού πανεπιστημιακού χαρτιού, του απαραίτητου προσόντος για αναρρίχηση στην πολιτική ζωή.

Ακριβώς με τέτοιου είδους αντίληψη για την εκπαίδευση δεν αναζητά σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια τη συνέχιση της τυπικής γνώσης - προσόντος. Παρακολουθεί όμως συστηματικά τις εξελίξεις της ουσιαστικής επιστημονικής γνώσης, που κανένα τυπικό χαρτί - προσόν δεν μπορεί να βεβαιώσει. Και αποτελεί χαρακτηριστικό —ίσως μοναδικό— παράδειγμα διακεκριμένου έλληνα πολιτικού της περιόδου, που χωρίς κανένα μεταπτυχιακό τίτλο...εις Εσπερίαν(!) θεωρείται απ' όλους ως ένας από τους πιο ενημερωμένους επιστημονικά πολιτικούς, ένας κατεξοχήν homme d'état, ιδίως στα οικονομικά θέματα με τα οποία ασχολήθηκε ιδιαίτερα, αλλά όχι μόνο σ' αυτά, μα και στις νέες ιδέες και ανάγκες των καιρών.

Αυτή η ιδιαιτερότητα της πολιτικής παρουσίας του Καφαντάρη απαιτεί κάποια εξήγηση, που μαζί με όσα προηγήθηκαν πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναζητηθεί και στην ιδιαιτερότητα της πορείας του χώρου στον οποίο βίωσε τις πρώτες εικόνες της ζωής· εικόνες τις οποίες ουδέποτε άλλωστε λησμόνησε.

Απομονωμένη η Ευρυτανία από τις γενικότερες εξελίξεις του νεοελληνικού κρατιδίου, άγονη και αραιοκατοικημένη, χωρίς

44. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Καφαντάρη βλ. σημ. 3.

ίχνος πόλης-διοικητικού κέντρου —άρα και χωρίς τις συνακόλουθες μικροαστικές παρα-οικονομικές και α-πολιτικές λειτουργίες— συνταγμένη σ' έναν αχανή νομό, που η πρόσβαση στην πρωτεύουσά του, το Μεσολόγγι, αποτελεί περιπετειώδες ταξίδι ημερών, δεν γεννά ούτε μεταπρατικές ή μικροαστικές λειτουργίες και νοοτροπίες, ούτε ευρύτερου αντίκτυπου πολιτικά τζάκια, ούτε δίκτυα εκλογικής πελατείας, όπως εκείνα που κυριαρχούν στον πελοποννησιακό χώρο και προσδιορίζουν και το όλο γίγνεσθαι του κρατικού σχηματισμού τον 19ο αιώνα.

Το γεγονός ακριβώς αυτό έχουμε την αίσθηση ότι επιτρέπει σε όσα από τα φωτεινά μυαλά των νέων βλασταριών της δεν χαθούν τελικά στο τέλμα της ξεχασμένης από θεούς και ανθρώπους αυτής επαρχίας να διατηρήσουν μια καθάρια σύλληψη των ιδεών Άνθρωπος, Ελευθερία, Πατρίδα.

Και είναι ακριβώς αυτός ο κόσμος μέσα στον οποίο διαμορφώνεται η προσωπικότητα του Καφαντάρη. Προσωπικότητα που εντυπωσιάζει όσους έρχονται σε επαφή μαζί της και οδηγεί έναν κοσμοπολίτη αστό, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, να γράψει γι' αυτόν στο ημερολόγιό του, μετά την πρώτη τους συνάντηση στα δίσεκτα χρόνια της τριπλής κατοχής: «Τὸ βράδυ ὁ Κώστας Τσάτσος μὲ πῆγε στὸν Καφαντάρη, πού τὸν γνώρισα γιὰ πρώτη φορά. Ἐνδιαφέρουσα πολιτικὴ συνομιλία, διανθισμένη μὲ βουνίσιο χιοῦμορ καλῆς ποιότητος. Μοῦ ἀρέσει στὸν ἄνθρωπο τὸ καθαρό ρουμελιώτικο στοιχεῖο πὺ δίνει τὸν τόνο στῇ φυσιογνωμία του. Ἄνθρωπος τοῦ τόπου, ἀτόφιος, ἀντιπροσωπευτικός. Μεγάλῃ πείρᾳ τῶν ἀνθρώπων, πλατεῖᾳ εὐφυΐᾳ καὶ πατριωτισμὸς πὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ Εἴκοσιένα. Χρήσιμος στὸ Ἔθνος. Μὲ στενοχωρεῖ ὁμως ἡ ἐμπάθειά του γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα»⁴⁵.

Και αυτή όμως η αποδιδόμενη από πολλούς στον Καφαντάρη εμπάθεια και ισχυρογνωμοσύνη είναι ακριβώς γέννημα του ατόφιου του χαρακτήρα, του χώρου μέσα στον οποίο απόκτησε συ-

45. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, «Εστία», Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 355.

νειδίση της ζωής και του νοήματός της: κλασικό πουρναροστείλιαιο του βουνού έμεινε για πάντα, κατά τον Μαρκεζίνη «Σταθερός αγωνιστής τής άβασιλεύτου δημοκρατίας, άκέραιος χαρακτήρ, ίκανός και θεληματικός, αλλά και έμπαθής και πείσμων εις τούς άγώνας του»⁴⁶.

Γι' αυτό και δεν κατόρθωσε να επιδράσει, παρά τα αναμφισβέιτητα προσόντα του, και μ' ένα μονιμότερο κι αποφασιστικότερο τρόπο στην κυρίαρχη στον κοινωνικό μας σχηματισμό πολιτική σκηνή. Παρέμεινε κυρίως, όπως γράφει και ο συντηρητικός ιστορικός της μεσοπολεμικής περιόδου «...δυναμικός, κατ' έξοχην εις την άντιπολίτευσιν, άνατροπεύς, άληθώς, κυβερνήσεων, έστερειτο τοῦ χαρίσματος τής διαρκείας πού πρέπει νά χαρακτηρίζη έναν κυβερνήτην. Ίσως λόγω ιδιοσυγκρασίας, ίσως λόγω τής αυθεντικής κράσεώς του, ήτο διαρκώς εις μίαν κατάστασιν πικρίας και φυγής. Ή καυστική ειρωνεία πού τόν διέκρινεν ήτο χαρακτηριστική ένδειξις τοῦ άρνητικοῦ στοιχείου πού έπεκράτει εις αυτόν»⁴⁷.

Αρνητικό στοιχείο, το οποίο, ακόμη και αν το δεχτούμε, δεν εμπόδισε τον Καφαντάρη να είναι πρωτοπόρος σε μια σειρά κοινωνικά θέματα, από τους αγώνες για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας—υπήρξε ο πρώτος που μίλησε στη Βουλή υπέρ της δημοτικής—αμέσως μετά το κίνημα του Γουδί, την έξωση της βασιλικής δυναστείας· υπήρξε πάλι ο πρώτος του βενιζελικού κόσμου που μίλησε στη Βουλή των «Λαζάρων» του 1917 υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών· ήταν αυτός ο υπουργός Γεωργίας που το 1919 ψήφισε το νόμο για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών του θεσσαλικού κάμπου, τη μη ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική—θλιβερά μοναδική εξαίρεση απ' όλο τον αστικό πο-

46. Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 4 τόμοι, «Πάπυρος», Αθήνα 1966, τ. Δ', σ. 22.

47. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2 τόμοι, «Ίκαρος», Αθήνα 1974 (α' έκδ. 1955), τ. Α', σ. 230.

λιτικό κόσμο— μέχρι την πρόταση για ψήφο των γυναικών, που έκανε στη Δ' Εθνοσυνέλευση μαζί με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, αληθινά ανοικτός στις κοινωνικές διεργασίες του καιρού του. Ας μην ξεχνάμε ακόμη ότι ένα μεγάλο τμήμα της Αριστεράς ήρθε, κυρίως μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου, να ενταχθεί στο κόμμα του⁴⁸.

Το όλο όμως οικονομικό - κοινωνικό σκηνικό που προσπαθήσαμε, έστω και σχηματικά, να σκιαγραφήσουμε προηγούμενα, και το οποίο προσδιόρισε ασφυκτικά και τα όρια και τις διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, καθώς και οι περιρρέουσες στον αστισμό μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την μπολσεβικική Επανάσταση αυταρχικές ιδέες, αλλά κυρίως ο κυρίαρχος μέσα και πάνω απ' όλα αυτά μικροαστισμός δεν επέτρεψαν στον ευρύτερα πολιτικό, αυτόν τον «θεληματικόν, εϋφυή (και) προικισμένον με πολιτικήν σκέψιν δεινόν διαλεκτικόν...»⁴⁹ να εδραιώσει μια πορεία αστικού ορθολογισμού, υγιή απαίτηση των χρόνων της φοιτητικής του νιότης (τέλη 19ου αιώνα), όχι όμως βέβαια και επαρκή όρο για τα χρόνια πια της ωριμότητάς του. Δεν επέτρεψαν επίσης σ' αυτόν τον συνειδητό πολιτικό να εδραιώσει μια πολιτική υπέρβασης του αστικού πολιτικού διχασμού, που σ' όλη την μετά το '22 πολιτική του συνειδητά επιχείρησε. Και εδώ ο αρνητικός ρόλος του Ελευθέριου Βενιζέλου υπήρξε καταλυτικός. Όπως δεν του επέτρεψαν και στα χρόνια της Κατοχής και της πρώτης μεταπελευθερωτικής περιόδου να προλάβει τον επερχόμενο εμφύλιο σπαραγμό και την ελέω Μεγάλης Βρετανίας παλινόρθωση των Γλύξμπουργκ.

Ασυμβίβαστος, παρέμεινε πολλές φορές μοναχικός κοντοτιέρος των ιδεών ενός αστισμού που δεν αντιστοιχούσε στη μεταπρατικής λογικής αρνητικά συνειδητοποιημένη αστική τάξη της πατρίδας του. Αυτή την «ανάξια του Έλληνικού λαού ήγε-

48. Βλ. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, «Ολκός», Αθήνα 1976, σ. 359.

49. Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 376.

τική τάξη», όπως χαρακτήρισε την αστική μας τάξη ένας άλλος συνειδητός αστός, ο παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος⁵⁰.

Παράλληλα δεν του επέτρεψαν να διαβεί και τον κοινωνικό Ρουβίκωνα, που θα τον ωθούσε να δει, κυρίως στα χρόνια της Κατοχής⁵¹, τις δυνατότητες υπέρβασης των αντιφάσεων της τυπικής αστικής νομιμότητας μέσα από τις διεργασίες ουσιαστικής νομιμοποίησης και ηγεμονικής ανάδειξης σε εθνική τάξη της εργατικής. Να διαισθανθεί την ανάγκη των καιρών για μια άμεση και αντιστασιακή λειτουργία μέσα από την ίδια την κοινωνία των πολιτών, των συνειδητών έστω αστών πολιτικών όπως αυτός, που τα χρόνια εκείνα πολλά θα είχε να προσφέρει σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης των αντιθέσεων⁵². Έτσι, παρέμεινε —προαισθανόμενος και αντιπαλεύοντας με όρους αστικού πολιτικού παιχνιδιού τα επερχόμενα— αντιφατικά στο μέσο, σταθερός όμως πάντα στις «ιδέες, αρχές και πεποιθήσεις (του), αυστηρός, άτεγκτος και άκαμπτος»⁵³ ως μοναδική εξαίρεση ενός αστικού πολιτικού κόσμου μικροαστικής συνείδησης και λογικής, που ως χαμαιλέων προσαρμοζόταν χωρίς αιδώ κι αρχές στις νέες εξαρτησιακές ανάγκες και επιβολές που γεννούσε το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Και είναι αυτή ακριβώς η σταθερή και άκαμπτη στάση του Καφαντάρη σ' όλη την πολιτική του σταδιοδρομία που δεν επέτρεψε τη μέχρι και σήμερα ευρύτερη αναγνώριση της συμβολής του στον ελληνικό αστικό κόσμο.

50. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, Αθήνα 1958, τ. Β', σ. 420.

51. Για την όλη στάση του Καφαντάρη στην αρχή του πολέμου και την περίοδο της Κατοχής βλ. νύξεις σε Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο '41*, «Ίκαρος», Αθήνα 1972, σ. 43· επίσης Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, τ. Α', «Παπαζήσης», Αθήνα (1988), σ. 157 κ.ε.

52. Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 162.

53. Γ. Ζίγδης, Πρόλογος στο Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*.

Κλεομένης Κουτσούκης

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ (1873-1946)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η έρευνα για τους πολιτικούς ηγέτες

Η επιστημονική έρευνα για την πολιτική ηγεσία στη χώρα μας, και ιδιαίτερα για κορυφαίους πολιτικούς ηγέτες, βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Έτσι, αφενός δεν προσέχτηκε, ως τώρα, η σημασία της προσωπικότητας του πολιτικού ηγέτη για την πολιτική του συμπεριφορά, και αφετέρου οι επιπτώσεις της συμπεριφοράς του, η οποία μπορεί να επηρεάσει όχι μόνο το «ήθος και ύφος» της πολιτικής ζωής αλλά ακόμη και τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών. Ός τώρα κατά κανόνα είναι οι πολιτικοί θεσμοί αυτοί που αποτελούν αντικείμενο μελέτης και ανάλυσης, τόσο εκ μέρους της πολιτικής όσο και της νομικής επιστήμης. Η τελευταία, βέβαια, πολύ σωστά επιδίδεται στην ανάλυση των θεσμών χρησιμοποιώντας νομικές, φορμαλιστικές, τελεολογικές κλπ. προσεγγίσεις. Γι' αυτό και κατά μεγάλο μέρος βασίζεται στα νομικά κείμενα και τις ερμηνείες που δίνονται σ' αυτά. Έτσι όμως γίνεται μια αντικειμενικοποίηση των θεσμών, που συνεπάγεται την αποστασιοποίησή τους από τα πρόσωπα που τους θέτουν σε λειτουργία.

Λόγω αυτού του εγκλωβισμού της στη νομική, η πολιτική επιστήμη στη χώρα μας όχι μόνο δεν προχώρησε τόσο ώστε να επιδοθεί στην ανάλυση της προσωπικότητας αυτών που θέτουν σε λειτουργία τους πολιτικούς θεσμούς, δηλαδή τους πολιτικούς ηγέτες, αλλά και δεν έδειξε, ως τώρα, ότι δίνει κάποια βαρύτητα στην προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών. Έτσι παραγνωρίζεται η κραυγαλέα δυναμική του πολιτικού ηγέτη *vis a vis* με τη λειτουργία των (πολιτικών) θεσμών.

κλπ.). Χωρίς να επιμείνουμε εδώ στην ανάλυση της κάθε πλευράς, των υπέρ και κατά, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τη διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη συνδυάζοντας τις δυνατότητες που μας παρέχει καθεμιά. Το ελλιπές υλικό της έρευνας δεν μας δίνει την ευχέρεια να επιλέξουμε τη μια αντί της άλλης, αλλά να συγκεράσουμε και να αξιοποιήσουμε κάθε στοιχείο που αναφέρεται τόσο στο περιβάλλον όσο και στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας *per se* σε οποιαδήποτε σχέση κι αν τελούν αυτά μεταξύ τους, αιτιώδη ή μη².

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, σκοπός αυτής της εισήγησης θα είναι να δώσει μια εικόνα, όσο γίνεται πιο πιστή, της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη, αναζητώντας πρώτα απ' όλα τις θεμελιακές της καταβολές. Στη συνέχεια θα επιχειρήσει να ανιχνεύσει την πολιτική του συμπεριφορά καταγράφοντας τα κύρια χαρακτηριστικά της, όπως προσανατολισμούς, εκφρασμένες στάσεις και καίριες αντιλήψεις του, τις σημαντικότερες αποφάσεις ή συγκεκριμένες επιλογές, και γενικά όσα μπορούν να θεωρηθούν ότι συγκροτούν τον κύριο άξονα της πολιτικής του δράσης. Απώτερος στόχος της εδώ είναι η ανεύρεση ενός συνεκτικού δεσμού και αλληλουχίας, με άλλα λόγια της συνέπειας ή όχι που μπορεί να υπάρχει μεταξύ της πρώτης και της τελευταίας πράξης στην πολιτική εξέλιξη και δράση της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη.

Βασική μας παραδοχή και αφετηριακή υπόθεση αυτής της ανάλυσης είναι ότι μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα (διαμορφωμένη, ώριμη), όπως ο Γ. Καφαντάρης, ακολουθεί κάποιο πρότυπο συμπεριφοράς και δράσης. Αυτή η συμπεριφορά θεωρείται ότι έχει βαθιές τις ρίζες της στην περίοδο σχηματισμού της, δηλαδή στην περίοδο της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας. Την περίοδο αυτή ο Γ. Καφαντάρης την έζησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της στο χώρο της Ευρυτανίας. Εννοούμε εδώ τον άμεσο

2. J. M. Burns, *Leadership*, «Harper», Νέα Υόρκη 1978.

οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο (οικογένεια, σχολείο κλπ.), που συνήθως θεωρείται ότι διαμορφώνει το χαρακτήρα, τη βιοθεωρία και την κοσμοθεωρία του ατόμου, δηλαδή την προσωπικότητά του. Η τελευταία χαρακτηρίζεται από κάποιες αμετάθετες αξίες και στάσεις, που θέτουν τη σφραγίδα τους πάνω στη συμπεριφορά του πολιτικού ηγέτη, χωρίς σημαντική παρέκκλιση στη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Μέσα από μια τέτοια σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του θα επιδιώξουμε να δώσουμε ερμηνεία των θέσεων και των στάσεων που γενικά χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά του Γ. Καφαντάρη. Η παρατηρούμενη εδώ πολιτική συμπεριφορά έχει ως χρονικό πλαίσιο το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, οπότε διεξήγαγε τους πολιτικούς του αγώνες, ενώ η περίοδος σχηματισμού του, που θα χρησιμεύσει ως οδηγός της μετέπειτα συμπεριφοράς του, ανήκει στον 19ο αιώνα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σύνδεση αυτή της πολιτικής συμπεριφοράς με την περίοδο σχηματισμού του και τις κοινωνικοποιητικές εμπειρίες του έχει προσωρινό χαρακτήρα, αφού στηρίζεται σε ελλιπή προς το παρόν στοιχεία που διαθέτουμε τόσο για την παιδική του ζωή όσο και για κρίσιμες στιγμές της μετέπειτα εξέλιξής του.

Σε μια σκιαγράφηση της προσωπικότητας ενός πολιτικού ηγέτη ασφαλώς έχουν ενδιαφέρον οι απόψεις του για την εξουσία, την πολιτική, την κοινωνία, τη δημοκρατία, το στρατό κλπ. Σε ό,τι αφορά τον Γ. Καφαντάρη θα τις παρακολουθήσουμε αποσπασματικά, όπως αυτές προκύπτουν από τους λόγους, τις επιστολές του, και σπανιότερα από δημοσιευμένα κείμενά του που εκφράζουν κάποιες ιδεολογικές του θέσεις.

III. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πριν ανατρέξουμε στις πρώτες καταβολές της προσωπικότητας του Γ. Καφαντάρη θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε επιγραμματικά την εικόνα της εποχής σε συνάρτηση με ορισμένα γεγονότα που σημάδεψαν την είσοδό του στην πολιτική, καθώς και

γώνας» του ενάντια τόσο στον βασιλικό θεσμό και τους εκπροσώπους του στην Ελλάδα όσο και στην οιαδήποτε επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Όπως επιβεβαίωσε με την πολιτική του συμπεριφορά, με λόγο και με έργο, κάθε μορφή αυταρχισμού του ήταν αποκρουστική⁵.

Μια προσεκτική παρακολούθηση της πολιτικής του εξέλιξης θα μπορούσε να μας οδηγήσει αβιάστα σε μερικές ακόμη γενικεύσεις, ή συνοπτικές παρατηρήσεις, που βασίζονται τόσο στις εμφανείς στάσεις που τήρησε στην όλη πολιτική του συμπεριφορά και δράση όσο και σε γραπτά του κείμενα (αγορεύσεις, δηλώσεις, επιστολές κ.ά.). Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να πούμε ότι:

1. Ο Γεώργιος Καφαντάρης είναι ο πολιτικός ηγέτης που δεν διστάζει, πριν από έναν αιώνα σχεδόν στην ελληνική πολιτική, να προπαγανδίζει ή και να εγκαινιάσει τη λεγόμενη «τρίτη θέση», η φιλοσοφία της οποίας τον οδηγεί στην «τρίτη κατάσταση» και την πολιτική της έκφραση συχνά σε πολιτικό κόμμα. Για τον Γεώργιο Καφαντάρη η διατύπωση «τρίτης θέσης», ή η σύνθεση δύο αντίθετων τάσεων, είναι επιβεβλημένη όταν αυτό

5. Συγκεκριμένα ως προς το πρώτο: υποστήριξε την ανάγκη εγκαθίδρυσης δημοκρατικού πολιτεύματος (1917), τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την αλλαγή του πολιτεύματος (1924), τάχθηκε κατά της επαναφοράς του Γεωργίου Β' (1935) και κατά της επανόδου του βασιλέως Γεωργίου Β' ζητώντας την αναβολή του σχετικού δημοψηφίσματος (1946). Ως προς το δεύτερο: ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε ανάμειξη του στρατού στην πολιτική· τον ήθελε να είναι αφοσιωμένος στα στρατιωτικά του καθήκοντα. Το 1922 επεδίωξε τη συμφιλίωση των πολιτικών με τους στρατιωτικούς και την απομάκρυνση των τελευταίων από την πολιτική. Τέλος, συνεπής στα παραπάνω, αντιτάχθηκε σε κάθε μορφή δικτατορικής διακυβέρνησης. Διώχθηκε και εξορίστηκε τόσο από τη δικτατορία του Πάγκαλου (1926) όσο και από αυτή του Ι. Μεταξά (1936). Ενδεικτική μπορεί να θεωρηθεί η τακτική σχεδόν συνεργασία του με το περιοδικό *Πειθαρχία*, που εξέδιδε ο Γερ. Λύχνος και το οποίο είχε ως έμβλημα τη ρήση: (Δια της Πειθαρχίας) «Όργανον άγώνος κατά τής δημαγωγίας, κατά τής δικτατορίας, στρατιωτικής ή πολιτικής».

εξυπηρετεί τον «απώτερο στόχο της πολιτικής», που για τον Καφαντάρη είναι η διατήρηση ή η εξυγίανση της δημοκρατίας και η εξυπηρέτηση του «κοινού καλού»⁶.

2. Συνεπής ο Γεώργιος Καφαντάρης προς την παραπάνω πολιτική φιλοσοφία είναι, ίσως, από τους πρώτους έλληνες πολιτικούς ηγέτες, αν όχι ο πρώτος, που υπήρξε όχι μόνο θεωρητικός αλλά και κατεξοχήν πρακτικός της τόσο συχνά συζητούμενης σήμερα *συναινετικής πολιτικής*, τις αρχές της οποίας διέτυπωσε εύστοχα και επιγραμματικά. Συγκεκριμένα, τέσσερις είναι κατά τον Γεώργιο Καφαντάρη οι αρχές της «συναινετικής αντίληψης», η οποία α) δεν πρέπει να σημαίνει εγκατάλειψη αρχών ούτε κατευθύνσεων, διότι τότε θα ήταν ουτοπία ή παραλογισμός, β) αφορά σύμπραξη «επί σημείων λελυμένων» ή «επί σημείων εφ' ων δεν επεκτείνονται οι διαφορές», γ) αφορά ζητήματα πάνω στα οποία ο αμοιβαίος διακανονισμός επιβάλλεται να γίνει με αμοιβαίες υποχωρήσεις και δ) εγγυάται ότι συνέπεια μιας τέτοιας συναινετικής πρακτικής είναι η χαλάρωση της πολιτικής οξύτητας. Ο Γεώργιος Καφαντάρης σημειώνει ότι, πέρα από κάθε λογική, η πολιτική οξύτητα που διατηρήθηκε για πολλές δεκαετίες στη χώρα μας εξάντλησε το έθνος μας και του κατασπατάλησε πολύτιμες ηθικές δυνάμεις⁷!

3. Ως απόρροια αυτής της αντίληψης, συχνά ακατανόητης τόσο από συνεργάτες του όσο και από πολιτικούς αντιπάλους του, μπορεί να θεωρηθεί η επίκληση ή η εμπιστοσύνη που έδειχνε στο θεσμό των *οικουμενικών κυβερνήσεων*. Η στάση του αυτή εμφανίζει συνέπεια σε μια εσωτερική λογική, που κυριαρχεί σε όλη τη συμπεριφορά και την προσωπικότητά του και συνδέεται με όλα όσα αναφέραμε πιο πάνω. Έτσι, δεν είναι αφύσικο το ότι ο Γεώργιος Καφαντάρης, για την πραγματοποίηση μιας οικουμενικής κυβέρνησης σε κρίσιμες εθνικές στιγμές, δεν διστάζει να θυσιάσει την προτεινόμενη ή προσφερόμενη σ' αυτόν πρωθυπουργ-

6. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 124-131· Γούλας, ό.π., σ. 36-37.

7. *Πειθαρχία*, 5 Ιανουαρίου 1930, σ. 4-5.

γία. (Το 1928, π.χ., ο Βενιζέλος του προτείνει να σχηματίσει κυβέρνηση στην οποία θα είναι ο ίδιος [ο Καφαντάρης] πρωθυπουργός, ενώ αυτός αντιπροτείνει οικουμενική.) Έτσι, οι οικουμενικές κυβερνήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες από το 1923 ως το 1946, έγιναν με δική του πρωτοβουλία, μπορούν να θεωρηθούν ως θρίαμβος μιας συναινετικής διαδικασίας απαραίτητης για το κοινό συμφέρον και τη δημοκρατία, όπως το αντιλαμβάνεται ο Γεώργιος Καφαντάρης⁸.

4. Συχνά, επίσης, η αντίληψή του για την πολιτική τον ωθεί να απέχει από τις διαδικασίες εκείνες που θεωρεί ότι δεν εξυπηρετούν το «γενικό καλό», η ικανοποίηση του οποίου είναι γι' αυτόν η αποστολή της πολιτικής. Αυτή η στάση του εκφράζει μια αυστηρή συνέπεια και ταυτόχρονα μια υπευθυνότητα απέναντι στην αποστολή του ως δημόσιου άνδρα⁹.

5. Τέλος, θα πρέπει να προστεθεί ακόμη ότι ως κατακλείδα της άκρας συνέπειάς του στην ιδέα της πολιτικής ως αποστολής διαθέτει ένα ακόμα όπλο, το οποίο δεν διστάζει να χρησιμοποιεί συχνά, γεγονός που το υπαγορεύει σ' αυτόν η αυξημένη ηθική του συνείδηση. Πρόκειται για την *πρακτική της παραίτησης*, την οποία χρησιμοποιεί όταν δημιουργείται (με τα δικά του λό-

8. Οι απόψεις του για την Οικουμενική, λ.χ., συνοψίζονται στα όσα μεταξú άλλων είπε στη Βουλή στις 12.4.1927: «...Ήλθομεν εις την άρχήν, όπως, τηρούντες άπέναντι του λαου άπόλυτον ειλικρίνειαν, επιχειρήσωμεν την θεραπείαν του διά μέτρων ευθέων και ριζικών, δι' έγχειρίσεων βαθυτάτων και όταν άκόμη αί έγχειρίσεις πρόκειται να προκαλέσουν στιγμιαίας κραυγάς άγχους. Δέν ήλθομεν να έξαπατήσωμεν κανένα. Ήλθομεν να είπωμεν εις πάντας την άλήθειαν και να ζητήσωμεν διά κοινής συνεργασίας την διόρθωσιν της οικονομικής καταστάσεως»: Αγραφιώτης, ό.π., σ. 182.

9. Ενδεικτική είναι η φράση με την οποία δικαιολογεί την αποχή της δημοκρατικής παράταξης από τις εκλογές του 1935, όταν λέγει: «Κατελήξαμεν εις την άποχήν, διότι έλειψεν άπό τας εκλογάς ή ουσιώδης προϋπόθεσις, ή έξασφάλισις δηλαδή της άβιάστου και συνειδητής έκδηλώσεως του λαϊκού φρονήματος»: Αγραφιώτης, ό.π., σ. 283. Παρόμοιοι λόγοι ίσχυσαν και για την αποχή από τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: βλ. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 339-344.

για) κάποια «επιλήψιμη υπόνοια», γιατί κατά τη γνώμη του «τα ηθικά φαινόμενα προέχουν». Αναμφίβολα είναι αυτή η ηθική του ευαισθησία και ακεραιότητα που τον ανέδειξε —κατά τον χαρακτηρισμό του Ελ. Βενιζέλου— σε «αμείλικτο φρουρό του δημοσίου πλούτου». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εντύπωση που αποκομίζει κανείς παρακολουθώντας την πολιτική σταδιοδρομία του Γεώργιου Καφαντάρη είναι ότι η νοικοκυρεμένη διαχείριση των κοινών, για την οποία παθιαζόταν, η εντιμότητα και η υπευθυνότητά του, ακόμη και η μαχητικότητά του, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως εργαλειακές αξίες που τις είχε σε πρώτη προτεραιότητα και σε μεγάλη υπόληψη. Τόση ήταν η προσήλωση σ' αυτές, ώστε δεν δίσταζε να ζητήσει την εφαρμογή τους ως κάτι φυσιολογικό και από τους άλλους. Όλες αυτές έπρεπε να υπηρετούν την επιδίωξη ανώτερων ιδεαλιστικών στόχων, όπως είναι η «προοδευτική εξέλιξη της κοινωνίας» και ό,τι αυτός αποκαλούσε «ανεμπόδιστη δημοκρατία»¹⁰.

Ν. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

Αξίες - Οικογένεια - Περιβάλλον - Κοινωνικοποίηση

Ποικίλες έρευνες έχουν δείξει ότι ανάμεσα στους παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και γενικότερα της προσωπικότητας ενός πολιτικού ηγέτη πρωταρχικό ρόλο παίζει ο κόσμος της παιδικής ηλικίας, δηλαδή το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, το σχολείο αλλά και η ευρύτερη κοινωνική ομάδα (η κοινότητα) μέσα στην οποία αναπτύσσεται. Η επίδρασή τους ως πρωτογενών κοινωνικοποιητικών παραγόντων δεν αμφισβητείται.

Ο καθηγητής R. Dahl, λ.χ., τονίζει ότι «Οι περισσότεροι άνθρωποι αποκτούν τις πεποιθήσεις τους στη διάρκεια μιας περιόδου κατά την οποία είναι ιδιαίτερα δεκτικοί (ευαίσθητοι δηλαδή

10. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 128-131.

στο να δεχθούν επιδράσεις). Τυπικά, ένα πρόσωπο υπόκειται σε επιρροές κατά τη διάρκεια —και μόνο σ' αυτή την περίοδο— των δύο πρώτων δεκαετιών της ζωής του. Στο τέλος αυτής της περιόδου οι αντιλήψεις του αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται. Έκτοτε οι πεποιθήσεις του έχουν την πιθανότητα να παραμείνουν μάλλον αμετάβλητες»¹¹. Η άποψη αυτή του Dahl επιβεβαιώνεται σήμερα και από άλλους μελετητές, όσον αφορά κυρίως την προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών. Αποδίδουν, συγκεκριμένα, ιδιαίτερη σημασία στην παιδική και νεανική ζωή των πολιτικών ηγετών προκειμένου να ερμηνεύσουν την πολιτική τους συμπεριφορά στην κατοπινή ώριμη ηλικία τους. Επομένως, κατά την εξέταση της παιδικής ηλικίας στη ζωή ενός πολιτικού ηγέτη, έχει σημασία μεταξύ άλλων το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτός όχι μόνο προσλαμβάνει τις πρώτες σημαντικές παραστάσεις της ζωής, αλλά συμβαίνουν και διάφορα εξαιρετικά κοινωνικά γεγονότα¹². Είναι γι' αυτό επιτακτική η εξέταση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ο κατοπινός πολιτικός ηγέτης έχει ανδρωθεί και σχηματισθεί. (Άλλος εισηγητής πρόκειται να καλύψει το χώρο των κοινωνικών δυνάμεων της εποχής του.)

Αν λοιπόν δεχθούμε ότι τα παιδιά τείνουν να αποτυπώνουν, να αποδέχονται ή να ενστερνίζονται καταρχήν τις αξίες της οικογένειας, του σχολείου και αυτές της διάχυτης κουλτούρας της κοινότητας στην οποία διαβιούν, τότε είναι προφανής η σημασία που έχει για τον μελετητή της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη η αναζήτηση και ανεύρεση στοιχείων και τεκμηρίων που αναφέρονται στην παιδική του ζωή¹³.

11. R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, «Yale University Press», New Haven 1971, σ. 167.

12. F. Greenstein, *Personality and Politics*, «Princeton University Press», Princeton N. J. 1987, σ. I-XVII, και R. Isaak, *Individuals and World Politics*, «Duxbury Press», Belmont Ca. 1980, σ. 1-7.

13. Για μια πλήρη σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του θά 'πρεπε να δει κανείς τις αντιλήψεις του και τη συμπεριφορά του στις πιο σημαντικές

Ο ενστερνισμός, η αφομοίωση, η αποτύπωση και η πραγμάτωση στη ζωή του ενηλίκου αξιών και διδαγμάτων που του είχαν εμφυτευθεί στη διάρκεια της παιδικής του ζωής δεν γίνεται βέβαια πάντα μηχανικά, ή πάντα ασυνείδητα. Γιατί στα κατοπινά στάδια το άτομο επιχειρεί κάποιο σμίλεμα των αξιών και των στάσεων, με στόχο να διευκολύνει την προσαρμογή του στον νέο κοινωνικό περίγυρο στον οποίο εντάσσεται. Από το βαθμό στον οποίο τα νέα άτομα έχουν ενστερνιστεί ή αφομοιώσει αυτές τις αξίες, ανάλογα παίρνουν και μια ιδεατή θέση του πατέρα, της μητέρας, ή του δασκάλου, αυτών δηλαδή που κατά κανόνα συμβαίνει να είναι οι εμπνευστές των αξιών και αυτοί που στη συνείδηση του ηγέτη επιτρέπουν ή όχι την ακαμψία αυτών των αξιών¹⁴.

Με επίγνωση της έλλειψης πολλών στοιχείων αναγκαίων για μια πληρέστερη ανακατασκευή της προσωπικότητας του Γ. Καφαντάρη θα επιχειρήσουμε εδώ να τον παρακολουθήσουμε να κινείται ως σχολειαρόπαιδο μεταξύ της γενέτειράς του, δηλαδή της Αν. Φραγκίστας Ευρυτανίας, του Κεράσοβου (Κερασσοχωρίου) και αργότερα του Μεσολογγίου¹⁵.

φάσεις της ζωής του, ως μαθητή π.χ. στο χωριό του και αργότερα στο Μεσολόγγι και την Αθήνα, ως φοιτητή στο Πανεπιστήμιο, ως δικηγόρου στο Μεσολόγγι και το Καρπενήσι κ.α. Προς το παρόν, από στοιχεία που υπάρχουν για τη μαθητική του ζωή προκύπτει ότι από το σχολαρχείο Κερασόβου, όπου φοίτησε σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, γράφτηκε μετά από εξετάσεις στο γυμνάσιο Μεσολογγίου. Η προαγωγή του στη β' τάξη (1886) έγινε με «Πάνυ καλώς» και μέσο όρο βαθμού προόδου «έν εκάστω μαθήματι: Ἑλληνικά 9, Μαθηματικά 10, Ἱερά 9, Λατινικά 8... Διαγωγή: Ἐπαίνου ἀξία»: από χειρόγραφο κείμενο του αρχείου Σταφυλά.

14. Isaak, *ό.π.*, σ. 11-28, 37, και M. Weber, *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Μ. Κυπραίου, «Παπαζήσης», Αθήνα 1986, σ. 149-168, και Burns», *ό.π.*, σ. 570-572.

15. Σύντομη περιγραφή του «Κερασόβου» (Κερασσοχωρίου) κάνει ο άγγλος περιηγητής Woodhouse, που το θεωρεί ως το πιο σημαντικό χωριό στην περιοχή Αγράφων (1897): βλ. W. J. Woodhouse, *Aetolia*, «Oxford Clarendon Press», Οξφόρδη 1897, σ. 33. Η εξέλιξη του πληθυσμού συγκριτικά για την Αν. Φραγκίστα, το Κερασσοχώρι και την πρωτεύουσα της περιοχής,

Από τα στοιχεία που έχουμε γνωρίζουμε ότι ο Γ. Καφαντάρης ήταν ο πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνου Καφαντάρη, ο οποίος στη συνέχεια απέκτησε δύο ακόμα αγόρια που πέθαναν σε νεαρή ηλικία, καθώς και τρία κορίτσια¹⁶. Βέβαια, τόσο κατά το ισχύον βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο, όσο και κατά το άγραφο εθιμικό στο χώρο της Ευρυτανίας, ο πρωτότοκος γιος θεωρείται ως ο αδιαμφισβήτητος διάδοχος του πατέρα, προπάντων στο πατρικό σπίτι· δεν μας διαφεύγει, ωστόσο, ότι μετά το θάνατο των δύο αγοριών αδελφών του ο Γ. Καφαντάρης συγκέντρωσε όχι μόνο τη στοργή αλλά και τις φιλοδοξίες του πατέρα του, γραμματέα αρχικά του δήμου Απεραντίων. Το γεγονός αποδεικνύεται από την απόφασή του να τον στείλει μακρύτερα για σπουδές, αφού, όπως συμβαίνει συνήθως με κάθε πατέρα, σ' αυτόν έβλεπε έναν καλύτερο εαυτό του. Η συνέχιση σπουδών ήταν δύσκολη αλλά και σπάνια για την εποχή του, ιδιαίτερα μάλιστα για αγροτικές περιοχές, όπως η άγονη Ευρυτανία¹⁷.

δηλαδή το Καρπενήσι, ήταν (το 1928) από: 480, 1072, 2816 σε 490, 1039, 3796 (το 1940) αντίστοιχα: βλ. Δ. Γούλας, *Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της*, Αθήνα 1946, σ. 22.

16. Έτος γεννήσεώς του το 1873, όπως προκύπτει από επιτόπια έρευνα στα μητρώα αρρένων της κοινότητας Αν. Φραγκίστας Ευρυτανίας για την περίοδο (1834-1924).

17. Κατά τη διεξαγωγή αυτής της έρευνας κατέφυγα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για την ανεύρεση στοιχείων σχετικών με τις σπουδές του Γ. Καφαντάρη. Στο σχετικό μητρώο των πτυχιούχων της Νομικής, που τηρείται από το 1892, με έκπληξή μου διεπίστωσα ότι δεν υπήρχε το όνομα του Γ. Καφαντάρη. Ο Αγραφιώτης μας πληροφορεί ότι ο Γ. Καφαντάρης πήρε το πτυχίο του το 1895, αλλά το όνομα του Γ. Καφαντάρη δεν βρέθηκε ούτε πριν ούτε μετά το έτος αυτό. Από σχετική συζήτηση με υπάλληλο του Πανεπιστημίου πληροφορήθηκα ότι ο κατάλογος αυτός καταστράφηκε και ξαναγράφτηκε σε περίοδο έντονων πολιτικών παθών! Κατέφυγα επίσης στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, όπου το μόνο στοιχείο που βρέθηκε είναι ότι ο Γ. Καφαντάρης γράφτηκε ως δικηγόρος στα μητρώα του στις 26 Ιουλίου 1912, προφανώς εκ μεταγραφής από τον Δικηγορικό Σύλλογο Καρπενησίου, στον οποίο μεταγράφηκε από το Σύλλογο Μεσολογίου (1901): βλ. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 26.

Όπως είναι γνωστό, ο Γ. Καφαντάρης πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής του ζωής στη γενέτειρά του Αν. Φραγκίστα, καθώς και στο κοντινό Κεράσοβο. Στο τελευταίο υπήρχε έδρα δημάρχου, την οποία διεκδικούσε κατά καιρούς με επιτυχία, αφού διετέλεσε δήμαρχος πολλές φορές, ο πατέρας του Γ. Καφαντάρη ως το 1912. Αλλά και ο πατέρας της μητέρας του, Ι. Μηλιάς, «πολιτευόταν» ως δήμαρχος του γειτονικού δήμου Απεραντίων. Από την επαφή του με τους πολιτικούς αγώνες των δύο τόσο προσφιλών του προσώπων πήρε την πρώτη εικόνα της πολιτικής, η οποία ίσως άφησε κάποια ανεξίτηλα ίχνη στην παιδική ψυχή του. Στο σημείο αυτό η έρευνα είναι ακόμα φτωχή, και ελάχιστα αποσπασματικά στοιχεία μπορούν να φωτίσουν μια άρτια εικόνα της παιδικής του ζωής¹⁸.

Αργότερα, τις γυμνασιακές του σπουδές τις συνέχισε στο Μεσολόγγι που, για την εποχή εκείνη, ως διοικητικό και πνευματικό κέντρο της περιοχής, ήταν πόλος έλξης για πολλούς φιλόδοξους νέους. Ο Γ. Καφαντάρης το κατέστησε και κέντρο της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, μετά τις πανεπιστημιακές σπουδές του, εγκαθιστώντας εκεί το δικηγορικό του γραφείο, αλλά και επίκεντρο της πολιτικής του δράσης, λίγα χρόνια αργότερα, παράλληλα με το Καρπενήσι.

Το ερώτημα που ανακύπτει μέσα από την εξέταση της παιδικής ζωής ενός πολιτικού ηγέτη, με δεδομένο το οικογενειακό περιβάλλον, είναι ποιες αξίες εγκολπώνεται και ποιες από αυτές φέρει μαζί του, ή με ποια ιεράρχηση, στην ώριμη ζωή του. Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν αυτές που εκφράζονται στην πολιτική του σταδιοδρομία. Ακόμη πιο σημαντική μπορεί να θεωρηθεί η σημασία που αποδίδει ο ηγέτης στην ίδια την πολιτική. Εάν βέβαια παραδεχθούμε ότι η πολιτική κατέχει την πρώτη ή την πιο σημαντική θέση στην αξιολογική κλίμακα ενός πολιτικού

18. Στο ίδιο, σ. 25-26. Τόσο ο Αγραφιώτης όσο και ο Γούλας είναι φειδωλοί σε λεπτομέρειες ή πληροφορίες της παιδικής του ζωής, που θα βοηθούσαν στο σχηματισμό κάποιων υποθέσεων.

ηγέτη, τότε ίσως έχουμε στα χέρια μας το κλειδί για την ερμηνεία σημαντικού μέρους της πολιτικής του συμπεριφοράς.

Βέβαια, μια τέτοια πλήρη αξιολογική κλίμακα για τις αξίες που πρέσβευε ο Γ. Καφαντάρης δυστυχώς δεν διαθέτουμε, ώστε, με βάση αυτή, να επιχειρήσουμε μια ερμηνεία της πολιτικής του συμπεριφοράς. Γι' αυτό, έμμεσα μόνο και αποσπασματικά, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε μερικές αξίες από αυτές που φαίνεται ότι στάθηκαν καθοριστικές για την πιο έκδηλη πολιτική του συμπεριφορά. Πρώτη απ' όλες βέβαια θα αναζητήσουμε την αξία και τη θέση που είχε στη ζωή του η πολιτική. Φυσικό είναι, σύμφωνα με όσα είπαμε πιο πάνω, να αναζητήσουμε, στον πρώτο κοινωνικό και οικογενειακό του περίγυρο, αυτούς που θα μπορούσαν να του εμφυτεύσουν με λόγο ή έργο την εικόνα ή τη βασική αντίληψη για την πολιτική. Οι πρώτοι που ήταν σε θέση να του δώσουν μια τέτοια εικόνα ήταν ο πατέρας του και ο παππούς του για τους λόγους που αναφέραμε. Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που ενσάρκωναν στο άμεσο περιβάλλον του την πράξη και το σκοπό (τα ιδεώδη) της πολιτικής. Με άλλα λόγια ήταν οι άνθρωποι που ασχολούνταν με τη διαχείριση των κοινών (ως δήμαρχοι) και αγωνίζονταν για την κατάληψη της θέσης δύναμης από όπου θα ασκούσαν την όποια εξουσία στον κοινοτικό χώρο.

Αποκαλυπτική για την αντίληψη που φαίνεται ότι είχε ο πατέρας του για την πολιτική είναι η απάντηση που έδωσε ο ξωμάχος αυτός της πολιτικής, όταν ο γιος του ζήτησε τη γνώμη του προκειμένου να δεχθεί ή όχι τη θέση υποδιοικητή στην Εθνική Τράπεζα. Ήταν μια εποχή που η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν ήταν καθόλου καλή, και ο νεαρός πολιτικός άλλωστε φαίνεται ότι είχε ταλαντευθεί, ίσως και απογοητευθεί από την πολιτική (1914). Η απάντηση ήλθε σαν καταπέλτης: «...Και ηλικία έχεις και μόρφωση για να κρίνεις μόνος σου... Για μένα όποιος δεν πολιτεύεται δεν πρέπει να ζει»¹⁹. Φυσικά ο

19. Αγραφιώτης, ό.π, σ. 29.

Γ. Καφαντάρης δεν ενέδωσε στον πειρασμό να λύσει το οικονομικό του πρόβλημα με την τραπεζική θέση που του προσφερόταν. Αλλά το πιο σημαντικό υπήρξε το ότι πήρε προφανώς ένα ακόμη, το πιο αποφασιστικό ίσως, μάθημα περί πολιτικής από τον γέρο πατέρα του. Γιατί διέλυσε κάθε αμφιβολία, που ίσως είχε, αν κάνει καλά που ασχολείται με την πολιτική. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρξαν κι άλλες τέτοιες κρίσιμες συζητήσεις με τον πατέρα του, που θα μας αποκάλυπταν τις σχέσεις πατέρα-γιου, που είναι καθοριστικές στη σταδιοδρομία ενός πολιτικού ηγέτη, όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες²⁰. Αναμφίβολα όμως η φράση αυτή αποκαλύπτει την αξία της πολιτικής στη ζωή που είχε ως πρότυπο ο γερο Καφαντάρης, ο οποίος για πολλά χρόνια αναμείχθηκε στη διαχείριση των κοινών. Ταυτόχρονα δείχνει την προσδοκία-απαιτηση, ίσως, να κρατήσει ψηλά ο γιος του την αξία αυτή. Έτσι, ο παλαίμαχος δήμαρχος του δήμου Αγραίων φαίνεται ότι όχι μόνο προόριζε τον γιο του για την πολιτική αλλά και προσπάθησε να του μεταδώσει την αντίληψη της πολιτικής ως ισότιμης με τη ζωή. Το νόημα της βεμπεριανής αυτής αντίληψης, που μπορεί να βγει αβίαστα, είναι ότι η πολιτική αποτελεί συστατικό στοιχείο της ζωής, είναι η ουσία της ζωής. Γι' αυτό η τελευταία μπορεί ή πρέπει να αφήνεται στην πολιτική να τη διορθώνει και να τη διαμορφώνει²¹. Όποιος λοιπόν στέκεται εμπόδιο στην αλληλεπίδραση ή τη σύμμειξη των δύο μπορεί να θεωρηθεί ως εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση του ατόμου, ή και εχθρός του λαού.

Συνέπεια αυτής της αντίληψης, που φαίνεται ότι χαραχθηκε έντονα στην ψυχή του Γ. Καφαντάρη όσο ο πατέρας του μετείχε στους πολιτικούς αγώνες της περιοχής του, είναι ότι η *πολιτική οφείλει να υπηρετεί τη ζωή των πολλών*, το κοινό συμφέρον. Έτσι, η πολιτική γίνεται μια διαδικασία για καλύτερη ζωή.

20. E. V. Wolfenstein, *Personality and Politics*, «Dickenson», Belmont Ca., 1969, σ. 1-11· Burns, *ό.π.*, σ. 429.

21. M. Weber, *ό.π.*, σ. 105.

Επομένως, οι συμβιβασμοί έχουν θέση εφόσον υπηρετούν το στόχο του κοινού συμφέροντος. Άρα η πολιτική δεν είναι αυτοσκοπός, και γι' αυτό και η κατοχή ή η επιδίωξη αξιωμάτων δεν έχουν αξία εφόσον δεν υπηρετούν αυτόν το στόχο²². Εξάλλου κάνει μικρή διαφορά αν ο στόχος αυτός υπηρετείται από μια θέση αρχηγού κόμματος, μέσα ή έξω από την κυβέρνηση, ή ακόμα και με την «αποχή» από ορισμένες πολιτικές διαδικασίες.

Τις αρχές αυτές ο Γ. Καφαντάρης όχι μόνο τις πρέσβευε θεωρητικά αλλά και έδειξε ότι τις κατέστησε κατευθυντήριες και κανόνες της πολιτικής του συμπεριφοράς. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που, πέρα από τις πολιτικές συγκυρίες και τους πολιτικούς συσχετισμούς (ή και υπολογισμούς), αρνιόταν συχνά ένα υπουργείο που του προσφερόταν, ή ακόμη και την πρωθυπουργία! Αντίθετα, δεν είχε αντιρρήσεις προκειμένου να σχηματιστεί μια οικουμενική κυβέρνηση που θα εξυπηρετούσε καλύτερα το κοινό συμφέρον, που γι' αυτόν ήταν η ουσία της πολιτικής. Το ίδιο άλλωστε έδειχνε ή διεκήρυσσε με τις επανειλημμένες «αποχές» του από τις εκλογικές εκείνες διαδικασίες, οι οποίες, όπως τονίσαμε πιο πάνω, κατά τη γνώμη του διέστρεφαν την αληθινή έκφραση της θέλησης του λαού.

Τη βασική αυτή αντίληψη της πολιτικής ως πρωταρχικής αξίας ο πατέρας Καφαντάρης είχε όλο το κύρος και την αυθεν-

22. Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του, που δείχνουν την ψυχρή αδιαφορία του και όχι βέβαια το πάθος του απέναντι στα πολιτικά αξιώματα, αλλά και την ανεξαρτησία της γνώμης του, που δεν επηρεάζεται από τη θέση του σε μια κυβέρνηση: «Έγώ οὐδέποτε ὑπεδούλωσα εἰς κανένα τὴν γνώμην μου, διετήρησα δὲ πάντοτε τὴν ἀνεξαρτησίαν εἴτε εἰς τὴν κυβέρνησιν εἴτε ἔκτος αὐτῆς», και ακόμη «Ὅψέποτε ἤθελον πεισθῆ, ὅτι προσκολλημένος εἰς τὴν Ἀρχὴν θὰ ἐγενόμην πρόξενος διχασμῶν ἐπικινδύνων, δὲν θὰ ἐδίσταζον καὶ πάλιν νά προσφέρω τὴν Ἀρχὴν θυσίαν ὑπὲρ τοῦ γενικωτέρου συμφέροντος. Ὅσοι φαντάζονται ὅτι ἡ ἐξουσία ἀποτελεῖ σκοπὸν καὶ ἡ ἀχαλίνωτος φιλαρχία ὑποχρέωσιν, δὲν ἔχουν θέσιν πλησίον μου»: Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 104-109. Άλλοτε, σαν άλλος Μ. Μπότσαρης, δήλωνε ότι: «Οἱ ἀρχηγοὶ ἀναδεικνύονται στοὺς ἀγῶνες κι ὄχι στίς συνελεύσεις τῶν κομμάτων»: *στο ίδιο*, σ. 111.

τία, ως εκλεγμένος πολλές φορές δήμαρχος, να μεταλαμπαδεύσει στον νεαρό γιο του. Αλλά ο νεαρός Καφαντάρης ευτύχησε να έχει ένα ακόμη πολιτικό πρόσωπο και να κάνει συσχετισμούς και συγκρίσεις με το κυρίαρχο πρόσωπο του πατέρα του. Ήταν ο παππούς του από τη μητέρα του, ο Ι. Μηλιάς, που υπήρξε κι αυτός για πολλά χρόνια δήμαρχος στον γειτονικό δήμο Απεραντίων.

Το κύρος των δύο προσφιλών στενών συγγενικών του προσώπων, που υπήρξαν πολιτικοί άνδρες, μεγάλωνε ίσως στα μάτια του νεαρού Καφαντάρη από το γεγονός ότι και οι δύο ήσαν απόγονοι ηρωικών προγόνων. Γιατί οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους είχαν πρωτοστατήσει στον αγώνα της Ανεξαρτησίας και είχαν μάλιστα συνδεθεί με μεγάλους καπεταναίους στην περιοχή, όπως ήσαν οι Μπουκουβαλαίοι κ.ά.²³.

Πέρα όμως από το οικογενειακό-σχολικό και μικρό περιβάλλον της κοινωνικής ζωής, που εμφύτευσαν ασφαλώς τις πρώτες αξίες και καθόρισαν στάσεις ζωής, θα πρέπει και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της περιοχής του, στο οποίο επέλεξε να ενταχθεί με την επιλογή του της πολιτικής, να του μετέδωσε ορισμένες αξίες. Κατά την περίοδο σχηματισμού του Γ. Καφαντάρη, στην περιοχή της Ευρυτανίας και της Αιτωλοακαρνανίας (που συχνά αποτελούν μία εκλογική περιφέρεια) κυριαρχούν μερικές από τις πιο σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, που διακρίθηκαν για τη ρητορική τους δεινότητα, την πολιτική τους μαχητικότητα και εντιμότητα, την ηθική τους ακεραιότητα κλπ., όπως ήσαν οι Δ. Βουλπιώτης, Γ. Ζηνόπουλος και Δ. Χατζόπουλος, που αποχώρησαν σχεδόν από την πολιτική λίγο μετά την είσοδο του Γ. Καφαντάρη. Και οι τρεις είχαν αφήσει κατά καιρούς τη σφραγίδα τους στη μάχη κατά της διαφθοράς και της κακής διαχείρισης στον δημόσιο τομέα²⁴.

23. Στο ίδιο, σ. 26.

24. Στο ίδιο, σ. 17, 28· Γ. Φαρμακίδης, *Γεώργιος Ζηνόπουλος*, Αθήνα 1964, και στην εφ. *Εστία*, 26.1.1968.

Ήταν μια παράδοση στα χνάρια της οποίας όχι μόνο απλά βάδισε και ο Γ. Καφαντάρης, αλλά και υπερέβαλε τους συντοπίτες του πολιτικούς που προηγήθηκαν. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε το όνομά του στην περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης να γίνει *συνώνυμο ηθικής ακεραιότητας και νοικοκυροσύνης στη διαχείριση των κοινών*, κάτι που έκανε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να τον αποκαλέσει «*ἀμείλικτον φρουρόν τοῦ δημοσίου πλούτου (που) παρεμποδίζει πᾶσαν παρεκτροπήν δυναμένην νᾶ θέσῃ εἰς κίνδυνον τὸ μετὰ τόσου κόπου κτηθὲν ἰσοζύγιον προϋπολογισμοῦ*»²⁵.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Γ. Καφαντάρης θα μπορούσε αβίαστα να ενταχθεί στη βεμπεριανή κατηγορία των πολιτικών ηγετών που ζουν για την πολιτική και όχι από την πολιτική. Το περιεχόμενό της περιγράφει ο Μ. Weber με τα εξής: «Αυτός που ζει για την πολιτική κάνει ζωή του σε βαθύτερη έννοια την πολιτική: Απολαμβάνει την απλή κατοχή της εξουσίας που ασκεί ή τροφοδοτεί την εσωτερική ισορροπία και την αυτοπεποίθησή του με τη συνείδηση ότι η ζωή του έχει νόημα μόνον όταν υπηρετεί μια υπόθεση»²⁶.

Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο Γ. Καφαντάρης βρέθηκε, όπως είναι γνωστό, πολλές φορές σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, που είναι πεδίο δοκιμασίας για κάθε πολιτικό. Σε μία από αυτές, όπως μαρτυρείται, αναγκάστηκε, με δάκρυα πραγματικά στα μάτια, να πουλήσει το πατρικό του σπίτι στην Αν. Φραγκίστα σε καζαντισμένο στην Αμερική συμπατριώτη του. Αλλά και στην Αθήνα, όπου ζούσε, δεν φαίνεται να διέθετε ιδιόκτητη στέγη, αν και είχε χρηματίσει τόσες φορές υπουργός αλλά και πρωθυπουργός²⁷.

Ένα ερώτημα που θα μπορούσε να θέσει κάποιος είναι πώς

25. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 207, απόσπασμα από σχετικές δηλώσεις του Βενιζέλου.

26. Μ. Weber, *ό.π.*, σ. 104-107. Χάρη σ' αυτά και άλλα χαρακτηριστικά μερικοί, από την εποχή του ακόμα, μίλησαν για «σχολή Καφαντάρη».

27. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 26-28.

ο Γ. Καφαντάρης, που διακρινόταν για τη ρητορική του δεινότητα, την ηθική του ακεραιότητα αλλά και την οργάνωση και μεθοδικότητά του, δεν κατάφερε να διατηρήσει ένα κόμμα με ευρεία απήχηση στις μάζες. Μάλιστα, παρά την έντονη πολιτική του δράση, ακόμα και στην Ευρυτανία, την ιδιαίτερη εκλογική του περιφέρεια, ή και τη γενέτειρά του, η θύμησή του σήμερα δεν φαίνεται να είναι αρκετά ζωνχή, όπως θα περίμενε κανείς. Η απάντηση μπορεί να προέλθει από την αντίληψη του Γ. Καφαντάρη για την πολιτική, όπως την αναλύσαμε πιο πάνω. Πιο συγκεκριμένα, ο Γ. Καφαντάρης μπορεί να ανέπτυξε τυπικά πολιτική, κομματική δραστηριότητα, στο επίπεδο της εκλογικής περιφέρειας, ή και να επηρεαζόταν, ως ένα βαθμό, από μεμονωμένες τοπικιστικές, ή επαρχιακές δυνάμεις, που εξέφραζαν αιτήματα οπαδών, κομματικών φίλων, ψηφοφόρων κ.ά., γενικά όμως είχε την τάση να μένει πάνω από τέτοιες σκοπιμότητες, και σε μεγάλο βαθμό άφηνε τους συμπατριώτες του δυσανεστήμενους! Διάφορα σχετικά με την περιοχή ανέκδοτα, που σώζονται, μαρτυρούν γι' αυτό. Η στάση του αυτή, σκληρή πολλές φορές για τους συμπατριώτες του, μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο από τη θεμελιακή αντίληψη του Γ. Καφαντάρη για την πολιτική. Αυτή τον έκανε να βλέπει την πολιτική ως αποστολή πέρα από τη μικρή περιοχή της εκλογικής του δύναμης και των ψηφοφόρων του. Τις συλλογικές αξίες που του προμήθευε η ιδέα της πολιτικής ως αποστολής επεδίωκε να τις μεταδώσει ακόμη κι εκεί όπου τον στήριζαν τοπικιστικά συμφέροντα και μερικότερες αξίες²⁸. Μπολιάζοντας έτσι και τους άλλους με υψηλότερους στόχους, αξίες, ιδανικά, απέφευγε να κατέβει αυτός στο επίπεδο του ψηφοφόρου ή του οπαδού, αλλά επεδίωκε να ανεβάσει αυτούς στο δικό

28. Για να τονίσει τη σημασία του συλλογικού, στο οποίο υποτάσσει το σημερινό (τοπικό), ενδεικτικό είναι αυτό που είπε σε προεκλογικό του λόγο στο Καρπενήσι το 1932: «[...] Πρέπει νά ἐννοήσωμεν, φίλοι μου, ὅτι καμμία ἄλλη ἐπαρχία δὲν ἔχει τόσο ἀνάγκη νά εἶναι τὸ κράτος οἰκονομικῶς ἀκμαῖον καὶ εὐρωστον, ὅσον ἡ ἰδική μας»: Γούλας ὁ.π., σ. 27.

του ύψος της ανώτερης ηθικής, των συλλογικών αξιών και των οραμάτων. Με τον τρόπο αυτό γίνεται φανερό ότι η άσκηση της πολιτικής και του ηγετικού (του) ρόλου για τον Γ. Καφαντάρη δεν μπορεί να σταθεί στο επίπεδο του πελατειακού παζαρέματος για την ικανοποίηση συμφερόντων σε ατομική βάση. Απεναντίας, δείχνει να αποκτά έναν παιδαγωγικό χαρακτήρα, που διαπλάθει και παιδαγωγεί ηθικά τον ψηφοφόρο ή οπαδό.

Ασφαλώς η ηθοπλαστική και ηθικοπλαστική αυτή λειτουργία του πολιτικού μπορεί να μην είναι η ηθική του Ευαγγελίου, αν και ενυπάρχουν ευαγγελικά σπέρματα, αλλά μια ηθική της πολιτικής, που απορρέει από την αντίληψη της πολιτικής ως αποστολής που έχει ενστερνιστεί ο πολιτικός ηγέτης. Από αυτήν την αφοσίωσή του στην πολιτική με το νόημα της αποστολής απορρέει και η αφοσίωσή του στην ικανοποίηση συλλογικών αναγκών. Σ' αυτή την ικανοποίηση συλλογικών αναγκών δεν διστάζει να υποταχθεί ο ίδιος πρώτος απ' όλους.

Αλλά ο Γ. Καφαντάρης συνδυάζει και τρεις άλλες ιδιότητες, που ο Μ. Weber θεωρεί αποφασιστικές για έναν πολιτικό ηγέτη²⁹. Αυτές είναι α) το πάθος, το οποίο δείχνει το βαθμό της αφοσίωσης που δίνει ο ηγέτης σε μια υπόθεση ή αποστολή. Αυτό εκφράζεται συχνά με την εργατικότητα αλλά και τη μαχητικότητα και σταθερότητα που δείχνει στη διεκπεραίωση της αποστολής του και την υποστήριξη των ιδεών του. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι έντονα στην πολιτική δράση του Γ. Καφαντάρη, μάλιστα συχνά σε βαθμό καθολικό και απόλυτο, σχεδόν άκαμπτο· β) η ευθύνη και γ) η αίσθηση του μέτρου, που τονίζουν την υπευθυνότητα και τη συνέπεια του ηγέτη στις αρχές και τις διακηρύξεις του, αλλά και την αποστασιοποίησή του από τα πράγματα, όταν πρέπει να κρίνει με ηρεμία και νηφαλιότητα τα γεγονότα, αδιάφορο αν μετέχει ή δεν μετέχει κι ο ίδιος σ' αυτά. Και ο Γ. Καφαντάρης έδειξε πολλές φορές ότι πρόσκαι-

29. Μ. Weber, *ό.π.*, σ. 66.

ρες πολιτικές επιδιώξεις και αξιώματα δεν θόλωναν το νου του. Αδιαφορούσε συχνά, τα απέρριπτε για να μην αρνηθεί τις αρχές και τις ιδέες του, γεγονός που συνηγορεί στην ύπαρξη αυξημένης ευθύνης έναντι της αποστολής του αλλά και του δημοσίου συμφέροντος κατά το χειρισμό των κρατικών υποθέσεων. Την ευθύνη και την υπευθυνότητα που χαρακτηρίζουν τον ίδιο και, κατά τη γνώμη του, πρέπει να χαρακτηρίζουν τους ασχολούμενους με το χειρισμό των δημόσιων υποθέσεων τα επικαλείται συχνά σε λόγους και επιστολές του³⁰.

Ανεξάρτητα από το που ανήκει ένας ηγέτης, δηλαδή σε ποιο κόμμα εντάσσεται, ή ποια είναι η ιδεολογική του έκφραση, η άσκηση της ηγεσίας ή η λειτουργία του στο πολιτικό αξίωμα συνδέεται αναπόφευκτα με αυξημένες απαιτήσεις ήθους, υπευθυνότητας, συνέπειας, ηθικής. Γι' αυτό, το σύστημα των αξιών που αυτός πρεσβεύει και η συμπεριφορά του —συνεπής ή μη— επηρεάζουν τις προσδοκίες και τη συμπεριφορά των γύρω, δηλαδή των συνεργατών, των οπαδών, των ψηφοφόρων³¹. Ο Γ. Καφαντάρης, από τα λίγα που είδαμε ως τώρα, υπερέβαλε τον εαυτό του σε συνέπεια. Ήταν αυστηρός με τον εαυτό του αλλά αυστηρός και με τους άλλους. Αυτή η αυστηρότητα προς τον εαυτό του τον θωράκιζε και γινόταν το πιο αποτελεσματικό μέσο προκειμένου να το αντιτάξει ως επιχείρημα σε κάθε αίτημα που απέκλινε από τη συλλογική βάση και ιεράρχηση. Η ανεπιληπτη θητεία του λ.χ. στην οικονομική διαχείριση, και γενικά στο χειρισμό των κρατικών υποθέσεων, του έδινε το δικαίωμα να γράφει σε γράμμα του στον Ελ. Βενιζέλο: «Οί διαχειριζόμενοι τὰ κοινὰ ὀφείλουν εἰς πᾶσαν στιγμήν νὰ κατακρίνωνται διὰ τὰς ἐπιβλαβεῖς ἐνεργείας (των), καὶ οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπεμβαίνουν ἐπωφελῶς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἄδρανοῦν»³².

30. Γράμμα ιδιόχειρο στον Ι. Τσιγκόλη (1943) (από το αρχείο Σταφυλά). Λέγει χαρακτηριστικά: «Έκείνο που με ενδιαφέρει κανείς δεν έχει την δύναμιν νὰ μοῦ τὸ ἀφαιρήσῃ, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρμορία μὲ τὴν συνείδησίν μου».

31. Burns, ὁ.π., σ. 571-575.

32. Αγραφιώτης, ὁ.π., σ. 209.

VI. ΜΕΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για να κλείσω τη σύντομη, κατ' ανάγκην, αυτή εισήγησή μου, και συνοψίζοντας όσα ειπώθηκαν πιο πάνω, θα έλεγα ότι στην πολιτική πορεία του Γ. Καφαντάρη διακρίνουμε μια χαρακτηριστική συνέπεια και μια συνέχεια. Είναι αυτή που δείχνει να συνδέει την πρώτη με την τελευταία πράξη. Κεντρικός άξονας αυτού του δεσμού είναι η βασική και θεμελιώδης αντίληψη που έχει ο Καφαντάρης για την πολιτική: μια υπέρτατη αξία, που φαίνεται ότι του ενσταλάχθηκε από την πολιτική φιλοσοφία και, προπαντός, την πολιτική πράξη του πατέρα του. Ενισχύθηκε αναμφίβολα από άλλα φωτεινά παραδείγματα πολιτικών της περιοχής του, καθώς και από το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο πέρασε τα χρόνια σχηματισμού του. Η επιβράβευση για την αταλάντευτη αυτή θέση του, τόσο από τους πολιτικούς του φίλους όσο και από αντιπάλους στα πρώτα του κιόλας βήματα στην πολιτική, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την προσήλωσή του στη δική του αντίληψη της πολιτικής και την πολιτική του φιλοσοφία που απέρρευσε από αυτήν. Έτσι, η αξία της πολιτικής ως ισότιμης με τη ζωή, με τις πολιτικές εκφάνσεις της, που συνοπτικά αναλύσαμε πιο πάνω, κυριάρχησε σε ολόκληρη τη μακρόχρονη και ταραχώδη πολιτική του σταδιοδρομία.

Αναμφίβολα αυτή επηρέασε την πολιτική του συμπεριφορά και τη στάση του σε καίρια πολιτικά ζητήματα, μερικά από τα οποία επισημάναμε στην ανάλυση που προηγήθηκε. Μονολεκτικά θα λέγαμε ότι από την απόλυτη προσήλωσή του σ' αυτήν απέρρευσαν επιμέρους αξίες και πρακτικές, ώστε σήμερα αβίαστα να τον θεωρούμε μαχητικό στους πολιτικούς του αγώνες, διαλλακτικό και συναινετικό σε ό,τι αφορά το κοινό συμφέρον και, πάνω απ' όλα, άκαμπτο, αυστηρό και απόλυτο ως προς τις ηθικές αρχές που συνάδουν με τη θεώρησή του της πολιτικής ως αποστολής.

Παρόλο που η εισήγηση αυτή δεν σκόπευε —και δεν θα μπορούσε, άλλωστε— να εξαντλήσει ένα τόσο τεράστιο κεφάλαιο στην πολιτική ζωή του Γ. Καφαντάρη, ωστόσο πιστεύω ότι η

κεντρική αυτή αντίληψή του μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Μπορεί, δηλαδή, ενισχυόμενη από ένα πλούσιο εμπειρικό υλικό, που θα προέλθει από το αρχείο του, τους λόγους του, τα κείμενά του κ.ά. να αποβεί ένα πρόσφορο εργαλείο προσέγγισης και ερμηνείας της πολιτικής του δράσης και συμπεριφοράς καθ' όλη την περίοδο της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

Έχοντας υπόψη μου ότι η προσωπική βιβλιοθήκη του Γ. Καφαντάρη πριν από χρόνια δωρήθηκε από τη γυναίκα του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (σήμερα Μπενάκειο) θέλησα, στο πλαίσιο της έρευνάς μου για την προσωπικότητά του, να κάνω μια πρώτη διερεύνηση, για να ικανοποιήσω την περιέργειά μου γύρω από το τι είδους βιβλία περιείχε και τι ενδεχομένως διάβαζε ο Γ. Καφαντάρης. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, σε μεγάλο βαθμό, μια βιβλιοθήκη απαρτίζεται από βιβλία που ικανοποιούν τα ενδιαφέροντα —επαγγελματικά ή άλλα— του ιδιοκτήτη της. Επομένως, μια απεικόνιση αυτών των ενδιαφερόντων θα απαιτούσε την καταγραφή όλων των τίτλων των βιβλίων που περιέχει η βιβλιοθήκη. Λόγω του μεγάλου αριθμού των βιβλίων (περίπου 4.000), με αντίστοιχο αριθμό καρτελών, επέλεξα ένα τυχαίο αντιπροσωπευτικό δείγμα 20% (καταγράφοντας ανά είκοσι τον τίτλο κάθε καρτέλας).

Οι τίτλοι που κατέγραψα από τις καρτέλες ταξινομήθηκαν στις παρακάτω γενικές κατηγορίες θεμάτων:

Πίνακας 1

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

<i>Γλώσσα βιβλίου</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Ελληνική	147	68,0
Γαλλική	54	25,0
Αγγλική	13	6,0
Γερμανική	1	0,4
Ιταλική	1	0,4
Σύνολο	216	99,8

Όπως προκύπτει από τους πίνακες, τα βιβλία του δείγματος στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι ελληνικά, με δεύτερη σε προτεραιότητα γλώσσα τη γαλλική, και τρίτη την αγγλική (πίνακας 1).

Αλλά πιο σημαντική θεωρείται η εικόνα που προκύπτει από τον επόμενο πίνακα (2). Η αναλογία στην οποία κατανέμονται τα θέματα των βιβλίων του πίνακα (δείγματος) μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στη σημασία που απέδιδε ο Καφαντάρης στα ζητήματα που τον απορρόφησαν κατά τις ενασχολήσεις του στη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Τα οικονομικά θέματα λ.χ. απορρόφησαν τον περισσότερο χρόνο στην πολιτική του σταδιοδρομία. Είναι μάλιστα και ο τομέας στον οποίο διέπρεψε ως πολιτικός. Ο ίδιος άλλωστε έδινε ιδιαίτερη σημασία στα οικονομικά, όταν έλεγε: «Ο χειρισμός των οικονομικών συμφερόντων είναι ή δύναμις ή παρακολούθησα, ή προάγουσα και ρυθμίζουσα την κίνησιν των ιδεών εν τη επιλύσει των μεγάλων της ανθρωπότητας προβλημάτων» (περ. *Πειθαρχία*, 13.7.1930, σ. 8). Η σημασία λοιπόν που απέδιδε θεμελιώνεται και από τη μεγάλη αναλογία των οικονομικών βιβλίων στη βιβλιοθήκη του (25,5%).

Από τις άλλες κατηγορίες τα ιστορικά (22,6%), απ' όπου ο πολιτικός αντλεί διδάγματα, οι κλασικοί (10%), που προάγουν τη σκέψη και τη ρητορική τέχνη, απαραίτητη για έναν κοινοβουλευτικό, κατέχουν επίσης σημαντική θέση. Η παρουσία βιβλίων που αναφέρονται σε διεθνή θέματα (9,8%) φανερώνουν ενδιαφέρον και εποπτεία του Γ. Καφαντάρη πάνω σε τέτοια ζητήματα (υπάρχει άλλωστε και δικό του πόνημα σχετικό με τη Βαλκανική Συνεννόηση).

Ως δικηγόρος, αλλά και ως πολιτικός που τον απασχολούσαν άπειρα νομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στα υπουργεία Οικονομικών και Δικαιοσύνης (βακούφικα, γεωργικά, κλήροι, συνταγματικά ζητήματα κ.ά.) ήταν φυσικό να έχει τη βιβλιοθήκη του εμπλουτισμένη με τέτοια βιβλία.

Η ύπαρξη των άλλων βιβλίων, λογοτεχνικών κλπ. τονίζει την ευρύτητα και την ποικιλία των ενδιαφερόντων του και κάθε άλλο παρά μονομέρεια στη γενικότερη μόρφωση και την πνευματική του συγκρότηση, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε. Εξάλλου τα δημοσιεύματά του, αλλά και οι λόγοι του, ενισχύουν αυτή την εντύπωση.

Τέλος, τα θρησκευτικά βιβλία, τα φιλοσοφικά (2,0%) κ.ά. μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά και ενισχυτικά των ηθικών αρχών που τον διέκριναν και των φιλολαϊκών, ίσως, μέτρων, που ως πολιτικός υποστήριζε.

Πίνακας 2

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΘΕΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΑΝΗΚΟΥΝ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ (20%)

Κατηγορία βιβλίου	Σειρά προτίμησης (με κριτήριο αριθμό βιβλίων) αθροιστικά			
	N	%		
Αρχαία Κλασικά (Έλληνες-Ρωμαίοι)	22	1,0	1η Οικονομολογικά	25,5%
Αυτοδιοίκηση τοπική	2	0,9	2η Ιστορικά	22,6%
Βιογραφικά - Ιστορικά	10	4,6	3η Νομικά	10,5%
Γενικής φύσεως	12	5,5	4η Κλασικοί	10,0%
Γλώσσα: Λεξικά	3	1,4	5η Διεθνολογικά	9,8%
Γλώσσα και Παιδεία	2	0,9	6η Γεν. Φύσεως	5,5%
Διεθνείς Σχέσεις	21	9,7	7η Βιογραφικά	4,6%
Δίκαιο: Γενικά	5	2,3	8η Ποίηση-Λογοτεχνία	3,1%
Δίκαιο: Εκκλησ. (Διοίκηση)	6	2,8	9η Θρησκευτικά	3,0%
Δίκαιο: Συνταγματικό	7	3,2	10η Γλώσσα-Παιδεία	2,3%
Εθνογραφία - Ιστορία:			11η Φιλοσοφικά	2,0%
Περιγραφές	12	5,5	12η Διάφορα	1,0%
Εκκλησιαστικοί Πατέρες	3	1,4		
Θρησκευτικά	3	1,4		
Ιστορία: Γενικά	19	8,8		
Ιστορία: Ελληνική - Πολιτική (Συγχ.)	14	6,5		
Ιστορία: Στρατιωτική	3	1,4		
Καλές Τέχνες	4	1,8		
Λογοτεχνία: Πεζογραφία	4	1,8		
Λογοτεχνία: Ποίηση	1	0,5		
Νομοθεσία	1	0,5		
Οικονομία: Θεωρία	4	1,8		
Οικονομία: Γενικά	7	3,2		
Οικονομία: Αγροτική	11	5,1		
Οικονομία: Δημόσια Πίστη	18	8,3		
Οικονομία: Ελληνική	16	7,4		
Περιοδικά: Νομικά	1	0,5		
Περιοδικά: Οικονομικά	1	0,5		
Φιλοσοφία	4	1,8		
Σύνολο	216	99,6		99,6%

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΦΙΕΡΩΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΟΝ Γ. ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

(Από ένα δείγμα βιβλίων, τυχαία επιλεγμένων,
που βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη του)

Περιεργαζόμενος το χώρο όπου βρίσκεται ατόφια η βιβλιοθήκη του Καφαντάρη, με τα διάφορα ενθυμήματά του, προσείλκυσαν την προσοχή μου μερικά βιβλία που τυχαία πήρα στα χέρια μου. Τα βιβλία αυτά, χαρισμένα από τους συγγραφείς τους στον ίδιο τον Καφαντάρη, φέρουν ιδιόχειρες αφιερώσεις προς αυτόν. Ανθολόγησα μερικές απ' αυτές, τόσο γιατί προέρχονται από γνωστές προσωπικότητες, όσο και γιατί εκφράζουν μια ποικιλία αισθημάτων προς το πρόσωπό του.

Δείχνουν ίσως, ως ένα βαθμό, ότι ο αυστηρός προς όλους αλλά και προς τον εαυτό του ηγέτης δεν ήταν δυνατό να προκαλέσει τις λυρικές εξάρσεις και τις μεγαλόστομες αφιερώσεις θαυμασμού και αφοσίωσης που μόνο ένας χαρισματικός ηγέτης, όπως ο Ελ. Βενιζέλος, με τη σαγήνη του μπορεί να προκαλέσει.

1. Ο «Τυμψηρστός» (Δ. Παπαδόπουλος), στο βιβλίο του *Ωραία Ζωή* (1928), έχει την αφιέρωση:

«Στὸν ἐξαιρετικὸ παιδικὸ φίλο μου ἐξοχώτατο κ. Γ. Καφαντάρη μὲ ἀγάπη καὶ μεγάλη ἐκτίμηση.

Τυμψηρστός».

2. Ο Κ. Τσάτσος, στο βιβλίο του *Ἡ σημασία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ* (1933):

«Πρὸς τὸν Γ. Καφαντάρη τιμῆς ἔνεκεν».

3. Ο Θ. Τσάτσος, στο βιβλίο του *Εἰσαγωγή εἰς τὸ Πολιτικὸν Δίκαιον* (1928):

«Πρὸς τὸν κ. Γ. Καφαντάρη μετὰ σεβασμοῦ καὶ τιμῆς».

4. Ο Π. Δερτιλῆς, στο βιβλίο του *Ὁ Προϋπολογισμὸς τοῦ Κράτους ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως* (1936):

«Εἰς τὸν σεβαστὸν μου Πρόεδρον κ. Γ. Καφαντάρη, Ἀρχηγὸν τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος εἰς ἔνδειξιν βαθυτάτης τιμῆς».

5. Ο Π. Ραπτάρης, στο ἔργο του *Κώδικες Νόμων*:

«Πρὸς τὸν Ἀξιότιμον Ἀρχηγὸν τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος μετὰ πάσης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως».

6. Ο Θ. Ρητορίδης, σε ποιητικές του συλλογές:

α) «Στὸν σεβαστὸν μου Πρόεδρον κ. Γ. Καφαντάρη, τὸν ἔξοχο Ἕλληνα καὶ ἄνθρωπο».

β) «Στὸν ἄξιο κ. Γ. Καφαντάρη, ἐλπίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους». (χ.χ).

7. Ο Μ. Ροδάς, στο ἔργο του *Μορφές Θεάτρου*:

«Στὸν ἀγνὸ καὶ βαθύτατα συνειδητὸ πρόμαχο τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοκρατικοῦ Πνεύματος καὶ σεβαστὸ Πρόεδρο κ. Γ. Καφαντάρη καὶ εἰς ἀξιότιμον καὶ εὐγενεστάτη σύζυγό του κ. Μαρία μετὰ εὐλαβεῖς χαιρετισμοὺς καὶ εἰλικρινῇ φιλία». (22.3.44);

Απὸ ἀνάλογη ἐρευνα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ελ. Βενιζέλου βρίσκουμε ἀφιερώσεις που δείχνουν ψυχικὸ συγκλονισμό, υπέρτατη ἀφοσίωση, λατρεία, καὶ ἐκφράζονται με ἐπίθετα στὸν υπερθετικὸ βαθμό. Του ἀποδίδονται θεϊκές, ἡρωϊκές καὶ μυθικὲς ιδιότητες, δηλαδή ὅ,τι συνθέτει τὸν χαρισματικὸ δεσμό, τὴν υποκειμενικὴ σχέση τοῦ χαρισματικοῦ ηγέτη με τὸν οπαδό. Ὅλα αὐτὰ λείπουν ἀπὸ τὶς ἀφιερώσεις στὸν Καφαντάρη. Χωρὶς αὐτὰ νὰ υποτιμούν ἢ νὰ μειώνουν βέβαια τὸν Καφαντάρη, δείχνουν ἀπλὰ τὴ μεγαλοσύνη τοῦ Ελ. Βενιζέλου, τὴν ἀπόσταση που τοὺς χώριζε ὡς ηγέτες, ἀλλὰ προ παντός υπαινίσσονται τι εἶδους ηγέτης υπήρξε ὁ καθένας τους.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Αγραφιώτης Δ. Ν., *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.
- Burns J. M., *Leadership*, «Harper», Νέα Υόρκη 1978.
- Campbell J. και Sherrard P., *Modern Greece*, «Praeger», Νέα Υόρκη 1968.
- Γούλας Δ. Γ., *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Ιστορικές Εκδόσεις, Στεφ. Βασιλόπουλος», Αθήνα 1982.
- Γούλας Δ. Γ., *Η Ενδοκρατία και τα προβλήματά της*, Αθήνα 1946.
- Dahl R., *Polyarchy: Participation and Opposition*, «Yale University Press», New Haven 1971.
- Greenstein F., *Personality and Politics*, «Princeton University Press», Princeton N. J. 1987.
- Isaak R., *Individuals and World Politics*, «Duxbury Press», Belmont Ca. 1980.
- Σταφυλάς Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης: Τρεις σταθμοί της ζωής του*, Αθήνα 1966.
- Φαρμακίδης Γ. Α., *Γεώργιος Ζηρόπουλος*, Αθήνα 1964.
- Weber M., *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Μ. Κυπραίου, «Παπαζήσης», Αθήνα 1986.
- Wolfenstein E. V., *Personality and Politics*, «Dickenson», Belmont. Ca 1969.
- Woodhouse W. J., *Aetolia*, «Oxford Clarendon Press», Οξφόρδη 1897.

Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου

Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ Η ΠΡΩΤΗ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

Τον Φεβρουάριο του 1907, υποβλήθηκε στη Βουλή από την τότε κυβέρνηση Γεώργιου Θεοτόκη ένα νομοσχέδιο σχετικό με τη ρύθμιση του θέματος των διδακτικών βιβλίων. Ο εισηγητής Νικόλαος Γκάτσος, βουλευτής Βόλου, θέλοντας να χαρακτηρίσει την κακή κατάσταση που επικρατούσε γύρω από τα διδακτικά βιβλία, έκλεισε την εισήγησή του διηγούμενος τα όσα είδε σε σχολείο της περιοχής του: Τα παιδιά βγήκαν για να παίξουν και άφησαν τα βιβλία τους στην αυλή. Όταν γύρισαν, δεν τα ξαναβρήκαν, γιατί τους τα είχαν φάει τα γουρούνια... Μ' αυτόν τον τρόπο, και μέσα στη γενική ευθυμία που προκαλεί η διήγηση του περιστατικού, ξεκινάει μια συζήτηση κοινοβουλευτικής ρουτίνας, που θα ανοίξει, ωστόσο, το δρόμο της ευθείας κυβερνητικής παρέμβασης στο γλωσσικό ζήτημα.

Είναι βέβαια γνωστό ότι άμεσες εμπλοκές κυβερνήσεων στο γλωσσικό είχαν ήδη γίνει με αφορμή τα Ευαγγελιακά (1901) και τα Ορεσטיακά (1903), όμως το περιεχόμενό τους ήταν εντελώς διαφορετικό. Παρά τις σοβαρές πολιτικές συνέπειες δηλαδή που είχαν εκείνα τα γεγονότα —πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη και ισχυρός κλονισμός της κυβέρνησης Ράλλη, αντίστοιχα— τόσο η Βουλή όσο και οι κυβερνήσεις, και στις δύο περιπτώσεις, δεν αντιμετώπισαν παρά μια πολιτική κρίση που προκλήθηκε από το γλωσσικό ζήτημα κι όχι το ίδιο το γλωσσικό ζήτημα. Η γλωσσική διαμάχη, και ειδικότερα το θέμα της συγκεκριμένης πολιτικής υπεράσπισης και της νομοθετικής κατοχύρωσης της καθαρεύουσας, δεν πέρασε καθόλου στις τότε κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Αυτά θα τεθούν και θα συζητηθούν στη Βουλή για

πρώτη φορά, με αφορμή το νομοσχέδιο για τα διδακτικά βιβλία, στη σύνοδο του 1907.

Η συζήτηση αυτή εγκαινιάζει την πολιτική αντιμετώπιση του γλωσσικού από τα κόμματα και τις ομάδες της Βουλής, καθώς και μια κυβερνητική πρακτική που θα κλιμακώνεται ολοένα, για να καταλήξει σε μια πρώτη φάση στη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας του 1911. Η ίδια ωστόσο η συζήτηση δείχνει πως η πίεση που ασκεί το αναπτυσσόμενο δημοτικιστικό κίνημα, με τους διαφαινόμενους πλέον καθαρά μετα-γλωσσικούς στόχους, αποτελεί μια ουσιαστική απειλή για το κατεστημένο καθαρολογικό σύστημα ιδεών. Όσο οργανώνεται, οικοδομείται, και τελικά πολιτικοποιείται το δημοτικιστικό κίνημα, τόσο θα οργανώνεται και η αντίδραση κατά του δημοτικισμού σε πολιτικά επίπεδα αυστηρότερα. Από αυτή την άποψη η συζήτηση που έγινε στη Βουλή, τον Φεβρουάριο του 1907, πρέπει να θεωρηθεί σταθμός στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος.

Μέσα σ' αυτή τη συγκυρία υποβάλλεται το νέο νομοσχέδιο. Οι καινοτομίες που εισάγει είναι το σύστημα έγκρισης ενός μόνο βιβλίου για κάθε μάθημα και για κάθε τάξη και η καθιέρωση της μονοπώλησης των διδακτικών βιβλίων από το κράτος. Οι κύριοι πολιτικοί σχηματισμοί που υπάρχουν στη Βουλή είναι, εκτός από το κυβερνητικό κόμμα του Γ. Θεοτόκη, το κόμμα του Δημήτριου Ράλλη, το κόμμα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη κι η ολιγομελής ομάδα των «Ιαπώνων». Τα χαρακτηριστικά των σχηματισμών αυτών είναι, εκτός από την έλλειψη εκφρασμένης ιδεολογίας, ο προσωποπαγής και οικογενειακός χαρακτήρας — από τους δεκαεννέα π.χ. βουλευτές του κόμματος του Μαυρομιχάλη οι τέσσερις είναι Μαυρομιχάληδες — η καταρχήν μεγάλη ομοιότητα που παρουσιάζει η κοινωνική προέλευση κι η οικονομική κατάσταση των στελεχών τους και η ρευστότητα στη συγκρότησή τους: οι μετακινήσεις των βουλευτών είναι εύκολες και συχνές.

Αυτά τα δεδομένα δυσχεραίνουν οπωσδήποτε την επισήμανση των διαφορών — στο βαθμό που υπάρχουν στην κοινωνική σύν-

θεση αυτών των κομμάτων. Και ακόμη περισσότερο κάνουν δύσκολη την εντόπιση και ερμηνεία της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη γλωσσική συζήτηση και στην κοινωνική και κομματική τους θέση. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να σημειώσει κανείς ορισμένα στοιχεία, τα οποία, αν δεν μας οδηγούν σε τελειωτικές κατατάξεις, βοηθούν οπωσδήποτε στη σύνθεση μιας πρώτης εικόνας. Στην κοινή γνώμη, π.χ., όπως τουλάχιστον φαίνεται από τον αθηναϊκό τύπο της εποχής, το θεοτοκικό κόμμα, ως φορέας και της τρικουπικής κληρονομιάς, θεωρείται προοδευτικότερο. Το ίδιο κόμμα έχει ένα υψηλότερο ποσοστό βουλευτών που προέρχονται από αστικά και μεσοαστικά στρώματα. Έχει τον μεγαλύτερο αριθμό δικηγόρων, γιατρών και πρώην δημοσίων υπαλλήλων. Ταυτόχρονα είναι το κόμμα που έχει τους περισσότερους βιομηχάνους, και το μόνο που έχει εφοπλιστές. Από την άλλη μεριά, το κόμμα του Μαυρομιχάλη είναι, σύμφωνα με κοινωνικά - επαγγελματικά κριτήρια, το πιο συμπαγές: συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό βουλευτών γαιοκτημόνων. Το ίδιο κόμμα παρουσιάζει και την πιο συμπαγή ιδεολογικοπολιτική στάση σε πολλά θέματα, και ιδιαίτερα στο γλωσσικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, το γλωσσικό θέμα δημιουργείται με την πρόταση του Κ. Μαυρομιχάλη να προστεθεί παράγραφος στον προτεινόμενο νόμο, η οποία και να ορίζει ότι τα διδακτικά βιβλία συντάσσονται υποχρεωτικά «ἐν γλώσσῃ ὁμαλῇ, εὐλήπτῳ καὶ καθαρευούσῃ [...] ἵνα μὴ εἰσβάλλῃ ὁ χυδαῖσμός εἰς τὸ Σχολεῖον»¹.

Ο εκπαιδευτικός νόμος που ίσχυε μέχρι τότε, ο ΒΤΜΘ'/ 3.9.1895, δεν προέβλεπε καμία ειδική ρύθμιση για τη γλώσσα των βιβλίων. Το εδάφιο β' του άρθρου 10, μόνο, όριζε ανάμεσα σε άλλα ότι στα δημοτικά σχολεία διδάσκεται «ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία ἐκλεκτῶν συγγραφέων τῆς καθωμιλημένης γλώσσης».

1. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλῆς*, Συνεδρίαση ΜΗ', της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 421 - 422.

και γραπται εν αυτη ασκησεις των μαθητων». Ο ιδιος ο Μαυρομιχάλης, μάλιστα, υποστηρίζοντας την πρότασή του, τόνιζε ότι ουσιαστικά δεν πρόκειται για προσθήκη, ή για μετατροπή, αλλά για ορισμό της «καθωμιλημένης», που δεν πρέπει να είναι άλλη από την καθαρεύουσα.

Τούτο θυμίζει αρκετά και τις μεταγενέστερες συζητήσεις που έγιναν γύρω από τη συνταγματική διάταξη περί γλώσσας (άρθρο 107 του Συντάγματος του 1911), η οποία, μη καθιερώνοντας ρητά την καθαρεύουσα, όριζε ως επίσημη γλώσσα εκείνη στην οποία «συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα». Και στις δύο περιπτώσεις, και του νόμου ΒΤΜΘ'/1895 και του Συντάγματος του 1911, μολονότι υπονοείται η καθαρεύουσα, δεν ορίζεται ρητά ποια είναι αυτή η γλώσσα, η «καθωμιλημένη» στη μία περίπτωση, «ή των ἐπισήμων κειμένων» στην άλλη. Από αυτή την άποψη, η πρόταση του Μαυρομιχάλη είναι εντελώς ξεκάθαρη και φανερώνει την αντιδραστική προβλεπτικότητα του για τη δημοτικιστική πίεση που θα μπορούσε αργότερα να ασκηθεί με νομικιστικά μέσα, και μαζί τη φροντίδα να φράξει έγκαιρα και με νομοθετικά ρητό τρόπο τη διείσδυση του δημοτικισμού στην εκπαίδευση. Η φοβία που κατέχει τον Μαυρομιχάλη, εντελώς φανερό στους λόγους του, αποτελεί οπωσδήποτε άλλη μιαν απόδειξη για την ύπαρξη δημοτικιστικής πίεσης. Η λέξη «φοβούμαι» επανέρχεται με επιμονή: «Ὅμολοῦμεν, κύριοι, ὅτι κατελήφθημεν ὑπὸ τινος φόβου παρατηρήσαντες ὅτι ἄνεμος χυδαΐσμου ἂν τινος χρόνου πνέει ἐπὶ τῆς χώρας καὶ τῆς γλώσσης ἡμῶν». Και παρακάτω: «Δὲν ἄρνούμαι ὅτι κατέχομαι ὑπὸ φόβου ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ τούτου ἕνεκεν ἐνόμισα ὅτι ὄφειλα νὰ ὑποδείξω τροπολογίαν»².

Ενιαία στάση απέναντι στην πρόταση Μαυρομιχάλη δεν φαίνεται να υπάρχει στους δύο μεγάλους σχηματισμούς, του Θεοτόκη και του Ράλλη. Αντίθετα, το κόμμα του Μαυρομιχάλη και η

2. εφ. 'Αστυ, 28 Φεβρουαρίου 1907.

ομάδα των «Ιαπώνων» αντιμετωπίζουν ομόφωνα το θέμα, υποστηρίζοντας την πρόταση, οι πρώτοι, απορρίπτοντάς την, οι δεύτεροι. Ο Μαυρομιχάλης, μάλιστα, δηλώνει ρητά ότι το «ήμερον κόμμα έχει αὐτὴν τὴν ἰδέαν περὶ γλώσσης»³.

Τα κυριότερα στοιχεία της επιχειρηματολογίας ὥσων θα υποστηρίξουν την τροπολογία Μαυρομιχάλη είναι στοιχεία που θα παραμείνουν στο οπλοστάσιο των καθαρευουσιάνικων ισχυρισμών ἐπὶ πολλές δεκαετίες. Οι εθνικές ανάγκες που επιβάλλουν την πολιτική προστασία της καθαρεύουσας είναι η σύνδεσής της με τη θρησκεία και το «ξενόφερτο» του δημοτικιστικού κινήματος. Στη σύζευξη των δύο πρώτων επιχειρημάτων, εθνικού και θεολογικού χαρακτήρα, μπορεί κανείς να εντοπίσει ἤδη την ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμοῦ, η οποία διατυπώθηκε ρητά, ὅσον αφορά την παιδεία, στις σχετικές διατάξεις τόσο του Συντάγματος του 1952 ὅσο και των συνταγματάρχων του 1968 και του 1973. Το μεν πρώτο ορίζει, στο άρθρο 16, ὅτι «ἡ διδασκαλία ἀποσκοπεῖ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ιδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» και τα ἄλλα δύο, διατηρώντας περίπου αναλλοίωτη τη σχετική διάταξη του 1952, ορίζουν στο άρθρο 17, ἐδ. 1 ὅτι «ἡ Παιδεία [. . .] σκοπεῖ δὲ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ».

Τα επιχειρήματα εθνικοῦ περιεχομένου θα τα προβάλλει κυρίως ο ἴδιος ο Μαυρομιχάλης, ο οποίος και θα επαναλάβει σε σειρά συνεδριάσεων ὅτι «ἡ καθαρεύουσα εἶναι ὁ θεμέλιος λίθος τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐνότητος»⁴ και ὅτι την θεωρεῖ «ὡς τὴν ἄγκυραν, τὴν σωστικὴν ἄγκυραν τοῦ ἡμετέρου ἐθνισμοῦ»⁵. Την πίεση

3. περ. *Ο Νουμάς*, φ. 239 (18 του Μάρτη 1907), σ. 7.

4. εφ. *Χρόνος*, 22 Φεβρουαρίου 1907.

5. εφ. *Ἄστυ*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

που θέλει να ασκήσει στη Βουλή το μαυρομιχαλικό κόμμα θα την εκφράσει χαρακτηριστικά κι ο Ιωάννης Ρούφος, της γνωστής πατραϊκής οικογένειας, βουλευτής Πατρών, εγγονός του αντιβασιλέως Μπενιζέλου Ρούφου (1862) και γιος του υπουργού Γεώργιου Ρούφου, ο οποίος, επιμένοντας στην εθνική σημασία της τροπολογίας, θα ζητήσει να ερωτηθεί η Βουλή με ονομαστική κλήση.

Θεολογικά επιχειρήματα θα αναπτύξει ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, βουλευτής Επιδαύρου Λιμηράς (γιος υπουργού, χρημάτισε και ο ίδιος υπουργός Εκκλησιαστικών και Παιδείας σε υπηρεσιακή κυβέρνηση στα 1862· εκλέγεται ως ανεξάρτητος, έχοντας ωστόσο στενή σχέση με τους Δεληγιώργηδες και τη δηλιγιαννική οικογενειακή παράδοση). Ο Παπαμιχαλόπουλος θα υποστηρίξει την τροπολογία τονίζοντας ότι «Ἡ γλῶσσα ἡ Ἑλληνικὴ εἶναι ἡ γλῶσσα, τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς δις ἐμφαντικῶτατα μετεχειρίσθη διὰ τὸ ἀποδείξῃ τὴν πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος εὐδοκίαν καὶ εὐμένειαν Αὐτοῦ καὶ διὰ τὸ στηρίξῃ τὴν πρόγνωσιν, ἡ ὁποία ἐναπόκειται ἐν αὐτῇ ὡς πρὸς αἰδιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους εἰς αἰῶνας αἰώνων». Αφού περιγράφει το πώς τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης μεταφράστηκαν στα ελληνικά «κατὰ τρόπον ἀκατανόητον, κατὰ τρόπον αὐτόχρημα θεόπνευστον» ρωτάει τους βουλευτές: «Τοῦτο, κύριοι, [...] δὲν πληροῖ τὴν ψυχὴν ὑμῶν θαυμασμοῦ πρὸς τὴν δύναμιν καὶ τὸν θεόθεν προορισμὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης! Τοῦτο εἶναι μέγα γεγονός, οὐχὶ ἄσχετον πρὸς τὴν ὑπαρξιν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν συνύπαρξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους». Καὶ συνεχίζει: «Εἶναι δὲ ἱστορικῶς βεβαιωμένον ὅτι ὁ Χριστὸς ὠμίλει τὴν Ἑλληνικὴν», για να επαναλάβει: «Καὶ μετὰ ταῦτα ἡμεῖς παραινούμεθα τὸ παραιτηθῶμεν τῆς γλώσσης τὴν ὁποῖαν ὠμίλησεν ὁ Θεός»⁶.

Τέλος, το επιχείρημα του «ξενόφερου» του δημοτικιστικού

6. εφ. *Ακρόπολις*, 1 Μαρτίου 1907.

κινήματος θα προβάλει ο Ιωάννης Κουντουριώτης, αδελφός του Παύλου Κουντουριώτη, βουλευτής Ύδρας, θεοτοκικός, ο οποίος θα επιμείνει στην τροπολογία «διότι πρέπει να πολεμηθεί ή προπαγάντα των χυδαϊστών που έχει την έδρα της τὸ Παρίσι»⁷.

Η τροπολογία ωστόσο απορρίφθηκε, μετά από πολυήμερη συζήτηση και σθεναρή αντίσταση που πρόβαλε μερίδα βουλευτών, και κυρίως ο βουλευτής Ευρυτανίας Γ. Καφαντάρης.

Αντιρρήσεις για την τροπολογία Μαυρομιχάλη περί υποχρεωτικής σύνταξης των διδακτικών βιβλίων στην καθαρεύουσα διατυπώνουν πολλοί βουλευτές απ' όλα τα κόμματα, εκτός φυσικά του μαυρομιχαλικού. Κύριος ωστόσο άξονας αυτών των αντιρρήσεων δεν είναι η αμφισβήτηση της καθαρεύουσας, αλλά η αποφυγή της νομοθετικής της κατοχύρωσης. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα η αγόρευση του Δ. Ράλλη, αρχηγού του μεγαλύτερου κόμματος της αντιπολίτευσης, ο οποίος θα εισηγηθεί την απόρριψη της τροπολογίας, μένοντας όμως μέσα στην ίδια συλλογιστική της εθνικής σημασίας της καθαρεύουσας: «Ἡ γλῶσσα ἡμῶν ἔχει τὰς βάσεις της εἰς τὴν ἐθνικὴν συνειδήσιν, οὐδένα δὲ κίνδυνον διατρέχονεν ὥστε νὰ θέλωμεν νομοθετικῶς νὰ τὴν προασπίσωμεν»⁸.

Αντίθεση κατά της ουσίας της τροπολογίας Μαυρομιχάλη θα εκφράσουν τρεις βουλευτές, οι οποίοι όχι μόνο δεν θα είναι εχθρικοί απέναντι στη δημοτική, όπως όλοι, αλλά θα επιτεθούν ανοιχτά κατά του σχολαστικισμού. Είναι ο Ανδρέας Παναγιωτόπουλος, βουλευτής Αιγιαλείας, ο Στέφανος Δραγούμης, αρχηγός των «Ιαπώνων», συνεργάτης του Χαρίλαου Τρικούπη, πρώην υπουργός των Εξωτερικών, πατέρας του Ίωνα Δραγούμη, και ο Γεώργιος Καφαντάρης, βουλευτής, τότε, του ραλλικού σχηματισμού.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης θα τονίσει πως η ελληνική γλώσσα είναι μία και δεν πρέπει να χωρίζεται σε κατηγορίες. 'Όσο για

7. περ. *Ο Νουμάς*, φ. 237 (4 του Μάρτη 1907), σ. 6.

8. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΗ', της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 422.

το ίδιο το γλωσσικό ζήτημα, προσπαθεί να αμβλύνει την οξύτητά του, υπενθυμίζοντας ότι τέτοια θέματα προέκυψαν και στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, και είναι επομένως φυσιολογικά επακόλουθα της εξέλιξης μιας γλώσσας. Σ' αυτά περίπου συνοψίζονται τα λόγια του Καφαντάρη, όπως τουλάχιστον τα διαβάζουμε στα Πρακτικά της Βουλής και τον ημερήσιο τύπο. Ο *Νουμάς* όμως δημοσιεύει ολόκληρη φράση του, κλεισμένη σε εισαγωγικά, που δεν φανερώνει πια αντικειμενική ουδετερότητα, αλλά, απεναντίας, μοιάζει να κρύβει μια σαφή βάση υπεράσπισης της δημοτικής: «Μία είναι ή Έλληνική γλώσσα» —λέει ο Καφαντάρης κατά τον *Νουμά*— «καί ή γλώσσα αυτή είναι ή γλώσσα τής ζωής, ή γλώσσα, ή όποία, όπως όλαι αϊ γλώσσαι, αποτελει τὸ ὄργανον τής ἐκδηλώσεως τής ζωντανῆς σκέψεως»⁹.

Άλλη μαρτυρία αυτής της στάσης του Καφαντάρη δεν έχουμε. Να πιστέψουμε ότι ο *Νουμάς* παραλλάζει τα λεγόμενά του με την πρόθεση να εμφανίσει δημοτικιστή έναν βουλευτή; Είναι μάλλον απίθανο. Στόχος τόσων επιθέσεων, ο *Νουμάς*, θα δίσταζε να καταχωρήσει ως αυθεντικές φράσεις που θα μπορούσαν εύκολα να διαψευστούν. Πρέπει, λοιπόν, μάλλον να συμπεράνουμε ότι τα Πρακτικά της Βουλής κι οι εφημερίδες, συνειδητά ή ασυνείδητα, περιορίζουν, για να μην πούμε λογοκρίνουν, την ομιλία του Καφαντάρη. Στο συμπέρασμα αυτό μας ευκολύνουν να οδηγηθούμε δύο ακόμη στοιχεία: το ένα είναι οι αντιδράσεις που προκάλεσε η ομιλία αυτή στη Βουλή, αντιδράσεις που δείχνουν ότι η παρέμβαση του Καφαντάρη έδωσε την εντύπωση πως ήταν φίλος της δημοτικής. Χαρακτηριστικά ο Μαυρομιχάλης, απαντώντας στα όσα είπε, τονίζει: «Όταν ό εξ Εϋρυτανίας βουλευτής έζήτησε τόν λόγον, άλλος τις συνάδελφος έν τῇ αίθουσῃ ταύτῃ τῷ εἶπε: “Σέ καταδικάζω νά όμιλήσης εἰς χυδαίζουσας γλώσσας”»¹⁰.

Το δεύτερο στοιχείο για το δημοτικισμό του Καφαντάρη

9. περ. Ο *Νουμάς*, φ. 237 (4 του Μάρτη 1907), σ. 6.

10. εφ. *Άστυ*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

προκύπτει από το τελευταίο και πιο ενδιαφέρον στάδιο της συζήτησης: Σ' αυτό η πίεση που ασκούν τόσο οι βουλευτές που απορρίπτουν τη νομοθετική ρύθμιση της γλώσσας των σχολικών βιβλίων όσο κι εκείνοι που αμφισβητούν την αρμοδιότητα της Βουλής να ασχολείται με τέτοια θέματα αναγκάζει τον Μαυρομιχάλη να αποσύρει την τροπολογία.

Τότε ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, από τη μεριά του, θα δηλώσει πως «άρκεϊται εἰς τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῆς Βουλῆς ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης, μέγα κέρδος διὰ τὸ ἔθνος νομίζων τὴν διεξαχθεῖσαν συζήτησιν»¹¹. Και αυτή την παραχαρακτική διατύπωση στα Πρακτικά της Βουλής όχι μόνο την υιοθετούν αλλά και τη διευρύνουν: «Μεθ' ὃ τῆς Βουλῆς ὁμοφώνως δεχομένης ὅτι ἡ καθαρεύουσα γλῶσσα εἶναι ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους καὶ ἡ κατὰ τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν κρατοῦσα, ἐθεωρήθη μὴ λυσιτελεῖς νὰ προστεθῇ ἡ σχετικὴ τροπολογία τοῦ κ. Κυριακούλη Μαυρομιχάλη ἐν τῷ ἔδαφ. β' τοῦ 2ου ἄρθρου»¹².

Η διατύπωση αυτή, που δεν είναι τυχαία και πιθανότατα δεν εξέφραζε απλώς τη νοοτροπία των πρακτικογράφων αλλά παρασκηνιακές ενέργειες και κινήσεις, θα ξεσηκώσει πρώτο τον Καφαντάρη, ο οποίος και στην επόμενη συνεδρίαση θα κινήσει το θέμα της διαγραφής της παραπάνω παραγράφου.

Ο Στέφανος Δραγούμης θα παρέμβει και θα τον υποστηρίξει μέχρι το τέλος, χαρακτηρίζοντας «σόλοικον τὴν παράγραφον» και προσθέτοντας ότι «διατηρουμένης ταύτης κινδυνεύουν νὰ ἐξορισθοῦν ἐκ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τὰ δημοτικὰ ἄσματα, ὁ πολύτιμος αὐτὸς θησαυρὸς τῆς νεωτέρας φιλολογίας καὶ γλώσσας». Και θα καταλήξει: «Τώρα μόνον νὰ νομοθετήσωμεν ἐτάχθημεν ἐνταῦθα καὶ οὐχὶ νὰ προδικάζωμεν περὶ γλώσσης»¹³.

11. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΗ', της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 423.

12. Στο ίδιο.

13. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', της 8ης Μαρτίου 1907, σ. 426.

Ο Καφαντάρης, από την πλευρά του, θα ζητήσει με τρόπο ευθύ να πάρει μια συγκεκριμένη θέση απέναντι στο θέμα η ίδια η κυβέρνηση. Μετά από τόσο σάλο θα μιλήσει για πρώτη φορά και ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης. Με πολλή περίσκεψη θα πει ότι, αφού θεωρήθηκε περιττή η τροπολογία του Μαυρομιχάλη, πιστεύει ότι «παρέλκει και ή περί γλώσσης διάταξις ἐν τοῖς πρακτικοῖς»¹⁴.

Τα πρακτικά, χάρη κυρίως στον Γεώργιο Καφαντάρη, θα επικυρωθούν τελικά χωρίς την παράγραφο που δημιούργησε το θόρυβο. Μετριοπάθεια της κυβέρνησης; Αδυναμία της πλειοψηφίας των βουλευτών να εκτιμήσει τον επερχόμενο δημοκρατικό «κίνδυνο»; Βεβαιότητα της ίδιας πλειοψηφίας για το απαρσάλευτο της καθαρεύουσας; Το γεγονός ωστόσο παραμένει: Η Βουλή του 1907 αρνείται να περιφρουρήσει νομοθετικά την καθαρεύουσα.

Σε μια πρώτη προσέγγιση πρέπει πάντως να υπογραμμίσουμε ότι προσδιοριστικός παράγων που έσπρωξε προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η στάση της κυβέρνησης. Παρά την έλλειψη ενιαίας πρακτικής των βουλευτών της, η ίδια δείχνει να μη θέλει να αναμειχθεί σε γλωσσικές διενέξεις και να μην υποκύψει στην πολιτική και εξωπολιτική καθαρευουσιάνικη πίεση. Και ενώ είναι φανερό ότι ο προσεκτικός λόγος του Θεοτόκη έχει στόχο τη διατήρηση κάποιων ισορροπιών, από την άλλη μεριά είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε ότι η κυβέρνηση τάσσεται τελικά υπέρ της διαγραφής της επίμαχης παραγράφου.

Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς ότι, λίγα χρόνια αργότερα, στα 1911, η Β' Αναθεωρητική Βουλή, η οποία ελέγχεται πλήρως από το κόμμα των Φιλελευθέρων, καθώς και η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, δεν αποφεύγουν τελικά την υπερψήφιση της συνταγματικής διάταξης που θεσμοθετεί την καθαρεύουσα. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Βενιζέλο

14. Στο ίδιο.

στην ανοχή αυτή πιστεύω ότι υπαγορεύτηκαν κυρίως από τον δυσμενή συσχετισμό δυνάμεων που υπήρχε μέσα στο ίδιο το κόμμα των Φιλελευθέρων και λιγότερο από την ανάγκη διατήρησης της εθνικής ενότητας την οποία πρόβαλε ως δικαιολογία, αργότερα, ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η εξέταση της στάσης του Βενιζέλου δεν έχει, ωστόσο, θέση εδώ, μια και τους λόγους που εκθέτω παραπάνω συνοπτικά τους έχω ήδη μνημονεύσει και αναλύσει σε άλλες εργασίες μου.

Σχετικά με τον τύπο αξίζει να αναφερθεί εδώ η μοναδική εξαίρεση της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, που τον καιρό της συζήτησης για την τροπολογία Μαυρομιχάλη όχι μόνον είναι εναντίον αλλά σημειώνει και κοροϊδευτικά για τον ίδιο: «Ο απόγονος τόσων ήρώων της επανάστασεως φοβάται μίαν επανάστασιν, την γλωσσικήν. Και θέλει νά μείνη υπό τὸν ζυγὸν τῶν δασκάλων»¹⁵.

Σ' αυτή την πίεση θα δούμε σιγά σιγά να υποκύπτει και η κυβέρνηση Θεοτόκη τα επόμενα δύο χρόνια που θα μέινει στην εξουσία. Ο καθαρευουσιάνικος κλοιός θα περισφίγγει ολοένα και περισσότερο τους πολιτικούς θεσμούς, για να φτάσει, με τη συνηνοχή της βενιζελικής κυβέρνησης, στην εκπόρθηση του ίδιου του Συντάγματος του 1911.

Στα 1907, ωστόσο, οι δημοτικιστές όχι μόνο δεν διέβλεπαν μια τέτοια κατάληξη της διαδικασίας που εγκαινίαζε η πρώτη αυτή ευθεία κοινοβουλευτική ανάμειξη στο γλωσσικό, αλλ' ούτε συνειδητοποιούσαν το σημαντικό ορόσημο που αποτελούσε στην εξέλιξη του κινήματος. Το γεγονός περνάει στις συζητήσεις τους σαν άλλη μια ανόητη υπερβολή των σχολαστικών.

Μόνον ο Ψυχάρης, σε άρθρο που στέλνει από το Παρίσι για ν' απαντήσει στις επιθέσεις των βουλευτών και των εφημερίδων, θα επισημάνει ως κέρδος του αγώνα τον πολιτικό δρόμο που παίρνει μ' αυτόν τον τρόπο το ζήτημα. Η συζήτηση της Βουλής για

15. εφ. *Ακρόπολις*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

τον Ψυχάρη σφραγίζει μια νέα εποχή, στην οποία θα εδραιωθεί ο πολιτικός χαρακτήρας του δημοτικιστικού αγώνα και θα δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση των στόχων του. Πιστεύοντας ότι αυτή είναι και η μοναδική λύση του, καταλήγει: «Αρχίζει για τή δημοτική με τή συζήτηση τῆς Βουλῆς ἐποχή καινούργια, καὶ γιὰ τοῦτο θέλησα νὰ τὸ σημειώσω ἐδῶ μὲ λίγα λόγια. Τὸ ζήτημα θὰ γίνει πολιτικὸ κι ἔτσι θὰ νικήσῃ»¹⁶.

16. Γ. Ψυχάρης, «Τα ράκη της δουλείας», περ. *Ο Νουμάς*, φ. 239 (18 του Μάρτη 1907), σ. 2.

Γιάννης Γιανουλόπουλος

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗ ΒΑΡΚΙΖΑ: ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ*

Μαχητικός, ασυμβίβαστος, έντιμος και συνεπής, άφοβος, ορμητικός «ίσως εξ ιδιοσυγκρασίας», αλλά και θυμόσοφος, ήρεμος και ευχάριστος συνομιλητής, με υψηλής ποιότητας «βουνίσιο» χιούμορ. Αμείλικτος διώκτης των δικτατοριών (και ιδίως των δικτατόρων), άτεγκτος πολέμιος του καιροσκοπισμού, της διπροσωπίας και της δουλικής συμπεριφοράς, έντονη προσωπικότητα, άκρως δηκτικό πνεύμα.

Υπερασπιστής της ειρηνικής προόδου και των μεταρρυθμίσεων. Υπέρμαχος, ωστόσο, του δικαιώματος αλλά και της υποχρέωσης για αντίσταση σε περίπτωση απειλής εναντίον των ατομικών ελευθεριών των πολιτών. Μόνιμος και ανυποχώρητος υποστηρικτής της εύρυθμης λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών. Σταθερά αντιμοναρχικός. Άνθρωπος με υψηλό ήθος. Οπαδός της «χρυσής μέσης οδού», της «τάξεως» και της «ηθικής». Ο μόνος από τους πολιτικούς αρχηγούς του Μεσοπολέμου που ήταν σε θέση να δηλώσει —χωρίς να κινδυνεύει να διαψευσθεί— ότι «Δέν είχα ποτέ, ούτε έχω, εις τὰ σώματα Άσφαλείας ή τόν στρατόν, κανένα ιδιαίτερον φίλον, ούτε πρόκειται νά έχω ένόσω ζῶ»¹.

Στις βιογραφίες του Καφαντάρη² και στα σχόλια των εφημε-

* Στο κείμενο που ακολουθεί τηρήθηκε η αρχή του σεβασμού στον προφορικό λόγο των επιστημονικών συναντήσεων.

1. εφ. *Μάχη*, 11 Μαρτίου 1946.

2. Δημοσθένης Γ. Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Εκδόσεις Βασιλό-

ρίδων, όταν του αφιέρωναν σχόλια, στις ίδιες τις δηλώσεις και τις κοινοβουλευτικές του αγορεύσεις³, στα κείμενα φίλων και αντιπάλων, στις νεκρολογίες του που δημοσιεύτηκαν στον αθηναϊκό τύπο⁴, οι ίδιες λέξεις που παραθέσαμε στις προηγούμενες παραγράφους ξεχωρίζουν και επαναλαμβάνονται σε ποικίλους συνδυασμούς, οι ίδιες έννοιες κυριαρχούν, οι ίδιες πολιτικές αντιδράσεις ρητά περιγράφονται, ή ευκόλως εννοούνται, η ίδια συνολική εικόνα προβάλλει για να χαρακτηρίσει την παρουσία του Γεώργιου Καφαντάρη στην ελληνική πολιτική σκηνή από την εποχή της εμφάνισης του Ελευθέριου Βενιζέλου μέχρι τη μεταξική δικτατορία.

Η πολιτική σταδιοδρομία του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων ουσιαστικά τερματίζεται εδώ, το 1936. Στο εύλογο ερώτημα γιατί μας χρειάζεται μια ειδική ανακοίνωση για τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, μπορούν να δοθούν δύο απαντήσεις:

Πρώτο, διότι είναι απαραίτητη για την ολοκληρωμένη εικόνα ενός σημαίνοντος πολιτικού αρχηγού του ελληνικού Μεσοπολέμου τόσο η καταγραφή της περιορισμένης έστω —λόγω των περιστάσεων και κυρίως λόγω υγείας— πολιτικής του δραστηριότητας μέχρι το θάνατό του το 1946, όσο και η ερμηνεία των

πουλου», Αθήνα 1982· Δημήτριος Ν. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983 (αυτοέκδοση).

3. Το Πάντειο Πανεπιστήμιο, κάνοντας πράξη την ευχή που διατυπώθηκε στο συνέδριο, ανέθεσε στον συνάδελφο ιστορικό, ερευνητή του Ε.Ι.Ε. Κώστα Τσιγκάκη, το έργο της συγκέντρωσης όλων των ομιλιών και των παρεμβάσεων του Γ. Καφαντάρη στην ελληνική Βουλή (1905-1936). Η συγκέντρωση αυτή, που έχει ήδη ολοκληρωθεί, στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην αποδελτίωση της *Εφημερίδος των συζητήσεων της Βουλής*. Συγκεντρώθηκαν επίσης οι συνεντεύξεις του σε εφημερίδες και περιοδικά της περιόδου 1920-36. Το σύνολο του υλικού ελπίζεται ότι θα εκδοθεί in extenso μέσα στο 1991.

4. εφ. *Ακρόπολις*, και *Καθημερινή*, 29 Αυγούστου 1946· εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, *Ελευθερία* και *Ριζοσπάστης*, 30 Αυγούστου 1946.

αντιδράσεων του στις νέες πραγματικότητες της δικτατορίας, της Κατοχής και της μεταπελευθερωτικής περιόδου.

Δεύτερο, και σπουδαιότερο, η μελέτη των αντιδράσεων αυτών, η μελέτη της «περιπτώσεως» Καφαντάρη, προσφέρεται για μια άλλου τύπου ανάγνωση των συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα κατά τις παραμονές του εμφύλιου πολέμου, ακριβώς διότι έχουμε να κάνουμε με τη μοναδική περίπτωση ενός πολιτικού λόγου που μεταφέρεται, απαράλλακτος, από το Μεσοπόλεμο στην περίοδο μετά τη Βάρκιζα.

Εάν —με άλλα λόγια— η εμμονή του Καφαντάρη στις δικές του πάγιες αρχές χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, η εξαιρετικά περιορισμένη απήχηση της πολιτικής του το 1945 και το 1946 χαρακτηρίζει ίσως τα χρόνια εκείνα με πολύ πιο ουσιαστικό τρόπο από αυτόν που θα μας εξασφάλιζε η εφ' ενός ζυγού παράταξη των συμβάντων.

Την καταδίκη του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, σε τόνους ασυνήθιστα δριμείς, ο Καφαντάρης την πλήρωσε με χρόνο εξορίας που εξέτισε εις το ακέραιον —μέχρι δηλαδή την ημέρα του θανάτου του Μεταξά— μόνον αυτός από όσους αρχηγούς και ηγετικά στελέχη παραδοσιακών κομμάτων εξορίστηκαν από τη δικτατορία⁵.

Η κατάταξή του στην κατηγορία των ιδιαίτερα επικίνδυνων αντιπάλων της μεταξικής εξουσίας προκύπτει και από το γεγονός —μία ακόμα εξαίρεση σε σχέση με τους άλλους πολιτικούς— ότι οι υπηρεσίες Ασφαλείας του Κ. Μανιαδάκη, στο πλαίσιο των γνωστών δραστηριοτήτων τους, που περιλάμβαναν την έκδοση του δικού τους «Ριζοσπάστη» και τη συγκρότηση δικής τους «Κ.Ε του ΚΚΕ», θεώρησαν αναγκαίο να κυκλοφορήσουν αμέ-

5. Με εξαίρεση τον Α. Μιχαλακόπουλο, που παρέμεινε μεν πολύ λίγους μήνες εξόριστος στην Πάρο, αλλά αρρώστησε και πέθανε εκεί, παρά τις επείγουσες εκκλήσεις για μεταφορά του στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1938: βλ. Ambassador MacVeagh, *Reports, Greece 1933-1947*, επιμ. John Iatrides, «Princeton University Press», Princeton 1980, σ. 124-126.

σως και δική τους «προκήρυξη Καφαντάρη», για να προκαλέσουν σύγχυση και να εξουδετερώσουν την απήχηση της πραγματικής του προκήρυξης, που καταδίκασε το δικτατορικό καθεστώς⁶.

Το καλοκαίρι του 1941, ο Δημήτρης Γληνός αρχικά, ο Λευτέρης Αποστόλου και ο Θανάσης Χατζής στη συνέχεια, πραγματοποίησαν κάποιες πρώτες, άκαρπες επαφές και με τον Καφαντάρη. Επιδίωξη των στελεχών του παράνομου ΚΚΕ ήταν η συμμετοχή στο ΕΑΜ όλων όσων συμφωνούσαν με την επιλογή της αντίστασης. Οι επαφές συνεχίστηκαν τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, αμέσως μετά την αναγγελία της ίδρυσης του ΕΑΜ, και πάλι όμως χωρίς αποτέλεσμα⁷. Ο Καφαντάρης ωστόσο, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρτυρία του Χατζή, δεν ήταν τόσο αρνητικός απέναντί τους όσο ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, και ο Γεώργιος Παπανδρέου, που θεωρούσαν την αντιστασιακή δράση τουλάχιστον πρόωρη. Ο δεύτερος μάλιστα, σε μια νέα φάση συναντήσεων που επιδίωξε το ΚΚΕ τον Απρίλιο του 1942, θα χαρακτηρίσει τη δράση αυτή «απερίσκεπτη» και «αναρχική», που ελάχιστα βλάπτει τους κατακτητές, και θα απαιτήσει τη μη συνέχισή της με την απειλή της δημόσιας καταγγελίας των κομμουνιστών εξ ονόματος, όπως εδήλωσε, και των άλλων κομμάτων⁸.

Η στάση αυτή απέναντι στη νέα πραγματικότητα, και κυρίως στη νέα νοοτροπία που αντιπροσώπευε η αντίσταση, ξεκινούσε από διάφορες αφετηρίες: τον υπαρκτό κίνδυνο αντιποίνων εναντίον του άμαχου πληθυσμού, την απόλυτη έλλειψη πολιτικής αλλά και ψυχολογικής προετοιμασίας για συμμετοχή σε έναν παράνομο αγώνα μακράς διαρκείας με κύρια μορφή δράσης

6. Αγραφιώτης, σ. 305-306· Σ. Λιναρδάτος, *Η 4η Αυγούστου*, «Διάλογος», Αθήνα 1975, σ. 311-312.

7. Δ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, «Δωρικός», Αθήνα 1982, τ. Α', σ. 164-166.

8. Στο ίδιο, σ. 166-167, 209-210.

τον ανορθόδοξο πόλεμο, το φόβο —που επιβεβαιώθηκε πολύ σύντομα— της σταδιακής καθίζησης της πολιτικής επιρροής των παραδοσιακών κομμάτων στην ύπαιθρο⁹ και, τέλος, την προοπτική της απειλητικής εμφάνισης της κομμουνιστικής αριστεράς επικεφαλής ενός λαϊκού και, εντός ολίγου, ένοπλου κινήματος. Φόβους δηλαδή που είχαν σχέση με τη γενική και αιφνίδια περίπτωση αλλαγή έργου και σκηνικών ερήμην των μέχρι τότε πρωταγωνιστών.

Το πρόβλημα δεν αφορούσε βεβαίως μόνο το χώρο των Φιλελευθέρων, ούτε αποκλειστικά την Ελλάδα. Οι ηγέτες του αγροτικού κόμματος της Κροατίας, αλλά και οι φανατικοί αντίπαλοί τους του ομότιτλου κόμματος της Σερβίας, οι οπαδοί του Juliu Maniu στη Ρουμανία, οι Αγροτιστές της Βουλγαρίας και η ουγγρική αντιπολίτευση —για να περιοριστούμε στα Βαλκάνια— αντιμετώπισαν τα ίδια περίπου διλήμματα, τα οποία οδήγησαν σε μαζικές διαρροές προς το στρατόπεδο της αντίστασης, επίσημες διασπάσεις και ποικίλες στάσεις απέναντι στα νέα δεδομένα¹⁰: Από τη διακριτική ή εντελώς αδιάκριτη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής (η περίπτωση του σέρβου εθνικιστή Draza Mihailović αποτελεί εδώ το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα) ως την αναμονή, μέχρι τουλάχιστον την οριστική στροφή του πολέμου εναντίον της Γερμανίας στις αρχές του 1943, και από τις προσπάθειες εισπήδησης στο χώρο των αντιστασια-

9. Για τον τρόπο που λειτουργούσε προπολεμικά ο κομματικός μηχανισμός του Καφαντάρη στην Ευρυτανία, και κυρίως για τη στάση που τήρησαν τα στελέχη του κατά τη διάρκεια της Αντίστασης, βλ. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1979, τ. Α', σ. 47-51, 60-64, 207-208, 231-234, 327-334.

10. E. Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, «Macmillan», Λονδίνο 1976, κεφ. 13, 17 και 18· Stoyan Rachev, *Anglo-Bulgarian Relations during the Second World War (1939-1944)*, «Sofia Press», Σόφια 1981, σ. 87-148· Basil Davidson, *Partisan Picture*, «Bedford Books», Λονδίνο 1946· Vladimir Dedijer, *With Tito through the War*, «Alex» «Hamilton», Λονδίνο 1951.

κών κινήματων ως την επιλεκτική συμμετοχή σε συγκεκριμένες, εγκεκριμένες από τις βρετανικές μυστικές επιχειρήσεις, αντικατοχικές δραστηριότητες, ή τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ της ένοπλης αντίστασης και των «εξόριστων» βασιλικών κυβερνήσεων.

Καθοριστικές για τη στάση του Καφαντάρη απέναντι στην εαμική αντίσταση —για τον Ναπολέοντα Ζέρβα είχε τη χειρότερη γνώμη, ακριβώς διότι τον εγνώριζε από την ανάμειξή του στα στρατιωτικά κινήματα— υπήρξαν οι οριστικά διαμορφωμένες κατά την εποχή του Μεσοπολέμου πολιτικές του αντιλήψεις.

Το ΕΑΜ είχε καταλύσει την «τάξη». Την προπολεμική τάξη πραγμάτων που γνώριζε και σεβόταν ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων. Ο στρατός του ΕΛΑΣ ήταν οι «ένοπλοι» που ποτέ δεν είχαν θέσει το όποιο πρόγραμμά τους στην κρίση του λαού σε κανονικές εκλογές. Στην καλύτερη γι' αυτούς περίπτωση, ακόμα και αν τους αναγνώριζε κανείς πατριωτικές προθέσεις, ακόμα και αν παραθεωρούσε το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ηγεσίας και τα περισσότερα από τα σημαντικά στελέχη της οργάνωσης ήταν κομμουνιστές που συνήθιζαν να παρουσιάζονται παντού με ψευδώνυμα αντί για τα πραγματικά τους ονόματα¹¹, θα μπορούσαν να συγκριθούν με όσους έφεραν τη Δημοκρατία το 1924 «διά τῆς ἀναμίξεως τῶν λογχῶν».

11. Αγραφιώτης, σ. 317-318. Είναι χαρακτηριστικό, στο επίπεδο των νοοτροπιών, το πόσο ξένη, επίφοβη και κάπως μυστηριώδης πρακτική θεωρείται από τους πολιτικούς του Μεσοπολέμου αυτή η γενικευμένη χρήση ψευδωνύμων κάτι που για τους οπαδούς της κομμουνιστικής αριστεράς και του ευρύτερου χώρου της αποτελεί βεβαίως μια κατάσταση απολύτως φυσική —σχεδόν αυτονόητη— που επιβάλλεται τόσο για λόγους συνωμοτικούς όσο και για να τονίζεται (ειδικά σε παλαιότερες εποχές, και όχι μόνο στην Ελλάδα) ότι οι «αστοί πολιτικοί» δεν διαλέγονται με άτομα στη γνώριμη γι' αυτούς βάση της διαπροσωπικής συμφωνίας, της «συναλλαγής», και, ενδεχομένως, της «εξαγοράς», αλλά με την «οργάνωση» ή το «κόμμα». Εξίσου χαρακτηριστική ήταν και η μεγάλη εντύπωση που προκαλούσε (όπως προκύπτει από την πυκνότητα των αρνητικών αναφορών σε επίσημες εκθέσεις

Η κατάσταση της υγείας του, από την άλλη πλευρά, δεν του επέτρεπε να έχει προσωπική αντίληψη για τη δράση του ΕΛΑΣ και την απήχυσή της στην Ευρυτανία ή οπουδήποτε αλλού. Σοβαρά άρρωστος από τον Οκτώβριο του 1941¹², και σχεδόν μόνιμα καθηλωμένος στο κρεβάτι του μετά την Άνοιξη του 1942, υπό αστυνομική επιτήρηση κατόπιν, στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» από τα μέσα του 1944 μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών¹³, έπρεπε να βασίζεται σε πληροφορίες τρίτων ακόμα και για τις εξελίξεις στην ίδια την Αθήνα.

Οι γνώμες, συνεπώς, που κατά καιρούς εξέφραζε για την αντίσταση θα πρέπει να επηρεάστηκαν σημαντικά τόσο από τις απόψεις των στελεχών του κόμματός του, που πολύ σύντομα διαπίστωσαν ότι είχαν χάσει κάθε είδους επιρροή στον πληθυσμό της Ευρυτανίας, όσο και από τις συνεργασίες του με τα μέλη της Επιτροπής Ευρυτάνων των Αθηνών, η οποία —με πρόεδρο τον Καφαντάρη— είχε αναλάβει τη δύσκολη φροντίδα του επιστισμού μιας περιοχής που δοκιμάστηκε πολύ σκληρά, ιδιαίτερα τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. Κατά την άποψη της επιτροπής, στην οποία μετείχε και ο καθηγητής Κ. Τσάτσος¹⁴, η παρουσία

αλλά και σε περισσότερο προσωπικά κείμενα) αυτή η κάπως απροσδιόριστα «αναξιοπρεπής» και ασφαλής most unbritish «συνήθεια των κομμουνιστών» στους άγγλους αξιωματικούς - συνδέσμους κατά την περίοδο της Αντίστασης.

12. Γούλας, σ. 90.

13. Αγραφιώτης, σ. 319.

14. Μέλη της επιτροπής ήταν επίσης ο γνωστός νομοδιδάσκαλος, ακαδημαϊκός και τ. υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής Ν. Τσαμπούλας, διευθυντής της Δ' Παθολογικής Κλινικής (1935-54) του «Ευαγγελισμού» (όπου νοσηλεύτηκε για αρκετούς μήνες το 1944 ο Καφαντάρης, όπως αναφέραμε λίγο παραπάνω), και «ιατρός της Α.Μ. του Βασιλέως» από το 1948 και μετά, ο Γ. Μπουρδάρης, βουλευτής Ευρυτανίας τόσο προπολεμικά, με το κόμμα του Καφαντάρη, όσο και μεταπολεμικά, με την ΕΠΕΚ και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, οπότε διετέλεσε και υπουργός, ο δημοσιογράφος και εκδότης Α. Πουρνάρας κ.ά.

ανταρτικών δυνάμεων είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην επισιτιστική κατάσταση του νομού¹⁵.

Εάν οι σχέσεις του Καφαντάρη με το ΕΑΜ χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από απλή έλλειψη συνεργασίας, η στάση του απέναντι στην «εξόριστη» κυβέρνηση ήταν σαφώς και μονίμως εχθρική. Δεν δέχτηκε κανενός είδους σύμπραξη και δεν θέλησε να της παραχωρήσει οιαδήποτε πολιτική κάλυψη. Οι πρώτες σκιές στη φιλία με τον νεότερό του Γεώργιο Παπανδρέου (σκιές που θα εξελιχθούν σε μια γεμάτη ειρωνεία αλλά και πικρία απόρριψη του τελευταίου, του οποίου ο ναρκισσισμός, η επιπολαιότητα και η χαρακτηριστικά ελληνική, ποιητικίζουσα ασημαντολογία, σε συνδυασμό με έναν απολύτως προσγειωμένο αριβισμό, αντιπροσώπευαν —θα μπορούσε να πει κανείς— ακριβώς ό,τι δεν υπήρξε ποτέ ο Καφαντάρης) θα εμφανιστούν όταν ο Παπανδρέου, έχοντας συνυπογράψει το αντιμοναρχικό πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1942 με όλους τους πολιτικούς αρχηγούς του τέως ενιαίου βενιζελικού χώρου θα αναχωρήσει, με βρετανική πρωτοβουλία, για τη Μέση Ανατολή, προκειμένου να αναλάβει πρωθυπουργός του Γεωργίου Β¹⁶.

Λίγο πριν από την απελευθέρωση, ωστόσο, ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, κρίνοντας ότι ο κύριος κίνδυνος προερχόταν από τους αντιπάλους του Παπανδρέου —την ένοπλη δύναμη του ΕΛΑΣ— θα ζητήσει να ληφθούν και άλλα μέτρα από την κυβέρνηση και τους Άγγλους για την αντιμετώπιση της αριστεράς¹⁷, αλλά, στη συνέχεια, μερικές μόνον εβδομάδες μετά την

15. Γούλας, σ. 90-104.

16. P. Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-44*, «Cambridge University Press», Cambridge 1984, σ. 172. Για τα ανάλογα αισθήματα του Γ. Σεφέρη, που υπηρετούσε τότε στο Κάιρο, απέναντι στον Γεώργιο Παπανδρέου των χρόνων της Κατοχής, βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' (1935-1944)*, «Ίκαρος», Αθήνα 1979, σ. 205-214.

17. Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος, *Αι παραμονές της Απελευθερώσεως*, «Ίκαρος», Αθήνα 21973, σ. 154-155.

αναχώρηση των Γερμανών, θα εκφράσει και πάλι τις έντονες ανησυχίες του για την πιθανότητα ανώμαλων εξελίξεων από την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση· εξελίξεων που είχαν ως αφετηρία την άφιξη στην Αθήνα της Ορεινής Ταξιαρχίας, του σώματος των επιλεγμένων δηλαδή από το σύνολο του ελληνικού στρατού «πραιτωριανών του βασιλιά» —ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Καφαντάρη¹⁸.

Η σαφής απειλή επιβολής «προσωρινών» αντικοινοβουλευτικών λύσεων ή και ανοιχτής δικτατορίας ενεργοποιεί για μία ακόμη φορά την ειδική ευαισθησία του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων σε θέματα που είχαν σχέση με την ανάμειξη του στρατού στην πολιτική και δεν θα διστάσει —μόνος αυτός από τους ηγέτες των εκτός ΕΑΜ πολιτικών κομμάτων— να επικρίνει δριμύτατα την κυβέρνηση Παπανδρέου για το ζήτημα της Ταξιαρχίας, στη μεγάλη σύσκεψη που έγινε στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας, με την παρουσία του Churchill, του Eden, του MacMillan και του στρατηγού Alexander¹⁹. Ακόμα και στην οξύτερη φάση της αντιπαράθεσης του αστικού κόσμου με το ΕΑΜ, ο Καφαντάρης δεν θα δεχτεί την προληπτική καταφυγή στη στρατιωτική βία.

«Όλοι βρίζουν τόν Καφαντάρη γιά τή στάση του στή χτεσινή συνεδρίαση», θα σημειώσει στο ημερολόγιό του, αγανακτισμένος και ο ίδιος, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ένα από τα κατεχοχόν ελεύθερα —και ελευθέρως προσαρμοζόμενα στις ανάγκες των περιστάσεων— πνεύματα του ελληνικού Μεσοπολέμου²⁰. Το «όλοι» δεν αποδίδει ακριβώς την πραγματικότητα. Συνετότερη, χωρίς αποκλειστικές προτιμήσεις ή προκαταλήψεις, χωρίς διάθεση εμ-

18. Αγραφιώτης, σ. 322-329· Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία», Αθήνα 31948, σ. 262.

19. περ. *Αντί*, αρ. 61, 25 Δεκεμβρίου 1976, «Τα πρακτικά της Μεγάλης Σύσκεψης, 26-27 Δεκεμβρίου 1944».

20. Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, «Εστία», Αθήνα, χ.χ. [1987:], σ. 548· Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο (1942-1945)*, «Κέδρος», Αθήνα 1977, σ. 726-727.

πλοκής στις λεπτομέρειες της ελληνικής πολιτικής ζωής, ή εμπάθειες, και με τη δυνατότητα που πάντοτε έχει μια μεγάλη δύναμη να σταθμίσει τα πράγματα από κάποια απόσταση, η βρετανική πλευρά θα εξετάσει και την περίπτωση σχηματισμού κυβερνήσεως Καφαντάρη —μετά βεβαίως από την οριστική νίκη των αγγλικών όπλων στην κρίσιμη Δεκεμβριανή σύγκρουση— για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος και των εκλογών που προέβλεπε η Συμφωνία της Βάρκιζας²¹.

Επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου θα ήταν ένα πρόσωπο εγνωσμένων αντιμοναρχικών πεποιθήσεων, ενώ το αποτέλεσμα θα το εξασφάλιζε το κλίμα της νίκης εναντίον της αριστεράς, η δράση του ελεγχόμενου από τη βρετανική στρατιωτική αποστολή ελληνικού στρατού και, βεβαίως, η συνεχώς διευρυνόμενη δραστηριότητα των αντιστασιακών συμμοριών στην ύπαιθρο²².

Τον τόνο άλλωστε της γενικής εφόδου εναντίον της αριστεράς τον είχε δώσει ο ίδιος ο Churchill, που έγραφε σε σχέδιο οδηγίας προς τη βρετανική πρεσβεία των Αθηνών τον Απρίλιο του 1945: «Νομίζω ότι οι *δωσίλογοι* (χωρίς εισαγωγικά στο αγγλικό κείμενο) στην Ελλάδα έκαναν σε πολλές περιπτώσεις ό,τι καλύτερο μπορούσαν για να προφυλάξουν τον πληθυσμό από τους Γερμανούς. Οι κομμουνιστές είναι οι κύριοι αντίπαλοί μας... Πολιτική μας επιδίωξη αποτελεί η διενέργεια δημοψηφίσματος σε τρεις ή τέσσερις μήνες και η ανυποχώρητη εχθρότητα απέναντί τους, οποιαδήποτε τακτική και αν επιλέξουν να ακολουθήσουν»²³. (Στις τακτικές επιλογές των κομμουνιστών ο άγγλος πρωθυπουργός προφανώς περιελάμβανε και τυχόν συμμετοχή τους στις εκλογές.)

21. Heinz Richter, *British Intervention in Greece (1945-1946)*, «Merlin Press», Λονδίνο 1985, σ. 88· Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Β' (1945-47, 1949, 1952)*, «Ίκαρος», Αθήνα 1985, σ. 62.

22. Richter, σ. 90-97.

23. Churchill προς Sir Orme Sargent (μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών), 22 Απριλίου 1945, R 7423/4/19, F.O. 371/48267.

Ο Καφαντάρης όχι μόνο δεν δέχτηκε να αναλάβει τότε κυβερνητικές ευθύνες, αλλά, στις αρχές Ιουνίου, μαζί με τρεις άλλους τέως πρωθυπουργούς, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, τον Νικόλαο Πλαστήρα και τον Εμμανουήλ Τσουδερό, και άλλα στελέχη των Φιλελευθέρων και του Αγροτικού Κόμματος, έκαναν το γνωστό δημόσιο διάβημα στον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και την κυβέρνηση, όπου τόνιζαν πως η δράση του παρακράτους έπρεπε να τερματισθεί και ότι η αποκατάσταση της τάξεως αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία²⁴.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, οι ίδιοι πολιτικοί αρχηγοί θα ζητήσουν την παραίτηση του υφυπουργού Στρατιωτικών Μάρκου Δράκου, υπεύθυνου για την επίσημη τρομοκρατία, και την άμεση απομάκρυνση από την κυβέρνηση του υπουργού Εσωτερικών Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο οποίος ήταν και ο κύριος υποστηρικτής της θεωρίας πως η δραστηριότητα των συμμοριών της δεξιάς (εφόσον δεν θα κατέληγε να είναι τελείως ανεξέλεγκτη) είχε μόνο θετικά αποτελέσματα, διότι οδηγούσε στην καταπτόηση των οπαδών του ΕΑΜ²⁵. Τον Ιούλιο ο Καφαντάρης, ατομικά πλέον, θα δηλώσει —αυτή ήταν και η πρώτη αναφορά πολιτικού αρχηγού στην πιθανότητα της αποχής— ότι, εάν η κατάσταση δεν αλλάξει, δεν σκόπευε να λάβει μέρος στις εκλογές²⁶.

Η νίκη του εργατικού κόμματος στην Αγγλία, στο τέλος του ίδιου μήνα, δημιούργησε κλίμα εξαιρετικής ευφορίας τόσο στην αριστερά όσο και στο χώρο του φιλελεύθερου κέντρου²⁷. Στις πρώτες δηλώσεις της για την Ελλάδα η νέα βρετανική κυβέρνηση

24. εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιουνίου 1945· Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία (από την Απελευθέρωση στους Συνταγματαρχές)*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1981, σ. 81-82.

25. Richter, σ. 180.

26. Στο ίδιο, σ. 162.

27. Στέφανος Σαράφης, *Μετά τη Βάρκιζα*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1979, σ. 41-42.

ζήτησε, και έλαβε, τη διαβεβαίωση ότι θα τηρηθούν πιστά οι συμφωνίες της Βάρκιζας. Ζητήθηκε επίσης η απόλυτη ή η άμεση παραπομπή σε δίκη των δεκάδων χιλιάδων προφυλακισμένων αντιστασιακών, στους οποίους συχνά αναφερόταν ο βρετανικός τύπος²⁸. Οι πιέσεις αυτές θα αποδώσουν —πολύ αργότερα— μια σειρά μέτρων «για την αποσυμφόρηση των φυλακών».

Κανένα ωστόσο από τα ουσιαστικά στοιχεία της πολιτικής του Λονδίνου απέναντι στην Ελλάδα δεν άλλαξε, αν και κρίθηκε απαραίτητη η ριζική αλλαγή του κυβερνητικού σχήματος. Έτσι ορκίστηκε τελικά, τον Νοέμβριο 1945 —για πρώτη φορά μετά από δώδεκα χρόνια— «κεντρώα» κυβέρνηση Φιλελευθέρων (όλων των τάσεων) με πρόεδρο τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και αντιπροέδρους τους Καφαντάρη και Τσουδερό²⁹.

Τη λύση αυτή είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο —και το είχε καταφέρει για ένα μεγάλο διάστημα— να τη ματαιώσει ο ασκών καθήκοντα αντιβασιλέως αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, που αξιο-

28. Τα δημοσιεύματα αυτά, πραγματικός πονοκέφαλος για τη βρετανική κυβέρνηση που ανησυχούσε —επιπροσθέτως— όπως δείχνουν τα αγγλικά αρχεία του 1945, και για τις πιθανές επιπτώσεις τους στην αμερικανική κοινή γνώμη, ήταν αποτέλεσμα της δραστηριότητας της οργάνωσης League for Democracy in Greece, που ιδρύθηκε στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1945. Κινητήρια δύναμη της «Λίγκας», που συνέχισε το έργο της μέχρι την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974, ήταν τρεις αγγλίδες: η Diana Pym, που είχε έρθει στην Ελλάδα με την κοινοβουλευτική αντιπροσωπία του βρετανικού εργατικού κόμματος (Απρίλιος - Μάιος 1945), η Marion Pascoe, αρχαιολόγος, η οποία στη συνέχεια παντρεύτηκε τον στρατηγό Στ. Σαράφη, και η Betty Αμπατιέλου, γνωστή για τη δυναμική διαμαρτυρία της στην τ. βασίλισσα Φρειδερίκη για τον φυλακισμένο σύζυγό της και τους άλλους έλληνες πολιτικούς κρατούμενους (Ιούλιος 1963). Κατά την περίοδο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η «Λίγκα» είχε στενή συνεργασία και τροφοδοτούσε με ειδήσεις, φωτογραφίες και άλλο υλικό την Democritus League της Αυστραλίας, καθώς και ανάλογες κινήσεις στις ΗΠΑ, στις οποίες σημαντικό ρόλο έπαιζε ο γνωστός έλληνας ιστορικός (γεννημένος στις ΗΠΑ) Λ. Σταυριανός.

29. Σαράφης, σ. 188-194.

ποίησε για το σκοπό αυτό τόσο το ταλέντο του πλέον έμπιστου πολιτικού του συμβούλου, εκείνη την περίοδο, στις κάπως ανόητες βυζαντινίζοντος τύπου συνωμοσίες (έτσι τουλάχιστον πίστευαν οι Άγγλοι για τον Κ. Τσάτσο) όσο και τις υπηρεσίες του Γ. Παπανδρέου και του Σ. Βενιζέλου. Η μακρά πολιτική κρίση, που θύμιζε εντόνως και ταυτοχρόνως ανατολίτικο παζάρι και ιταλικό μελόδραμα, κορυφώθηκε με την άφιξη στην Αθήνα του άγγλου υφυπουργού Εξωτερικών — «ώρες που φάνηκαν σαν μιὰ ολόκληρη βδομάδα», γράφει αναφερόμενος στους έλληνες πρωταγωνιστές της ο Γιώργος Σεφέρης³⁰— έληξε εντελώς άδοξα, όταν ο Hector McNeil απάντησε μονολεκτικά «good» (ελληνιστί «καλώς») στην απειλή παραίτησης που διατύπωσε ο αρχιεπίσκοπος, αν το Λονδίνο επέμενε σε αμιγώς «κεντρώο» πολιτικό σχήμα³¹.

Η κυβέρνηση Σοφούλη είχε, συνεπώς, την πλήρη εμπιστοσύνη της βρετανικής πλευράς, αλλά όχι και την εντολή να μεταβάλλει το κλίμα που επικρατούσε σε ολόκληρη την ύπαιθρο. Κάθε προσπάθεια (που εκδηλωνόταν κυρίως από τον Καφαντάρη και τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως Σταμάτη Μερκούρη) να επέμβει η κυβέρνηση με μεταθέσεις, αντικαταστάσεις ή νέους διορισμούς στο χώρο του στρατού και των σωμάτων Ασφαλείας, που με την ανοχή της αντιεαμικής τρομοκρατίας —ή και τη συνεργασία μαζί της— ωθούσαν σταθερά τη χώρα προς την εμφύλια σύγκρουση, αντιμετώπιζε το βέτο της βρετανικής στρατιωτικής και αστυνομικής αποστολής εν ονόματι της «προστασίας τών ελληνικών ενόπλων δυνάμεων από κομματικές παρεμβάσεις»³².

Η κατάσταση στις αρχές του 1946 όχι μόνο δεν είχε βελτιωθεί αλλά μάλλον έβαινε προς το χειρότερο, και δεν προξενούσαν πλέον καμία σχεδόν αίσθηση ειδήσεις όπως η ακόλουθη, που δη-

30. Γ. Σεφέρης, *Ημερολόγιο Β'*, σ. 68.

31. Στο ίδιο, σ. 69· Richter, σ. 308-318.

32. εφ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7 Δεκεμβρίου 1945 (άρθρο του στρατηγού Α. Οθωναίου)· Σαράφης, σ. 201-202· Richter, σ. 327-330, 409-410, 413.

μοσίευσε —χωρίς σχόλιο ή ειδική προβολή— η εφημερίδα *Το Βήμα*: «Πέντε αποσπάσματα χωροφυλακής πού είχαν σταλή διά την καταδίωξιν τῆς συμμορίας τοῦ Μαγγανᾶ³³, ἔστησαν διασκέ-
δασιν μαζί της. Συμμορίται καὶ χωροφύλακες ἔψησαν ἕναν ἄμνόν
καὶ ἀφοῦ εὐωγήθησαν καὶ ἐχόρευσαν ἀπεχωρίσθησαν φιλικῶς»³⁴.

Αδυνατώντας να πείσει το Λονδίνο να αλλάξει τακτική, ο Σοφούλης, που είχε ήδη δεσμευτεί στον Α. Bevin, τον βρετανό υπουργό Εξωτερικών, για τη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου 1946, θα απευθυνθεί, μαζί με τον Καφαντάρη, στους Αμερικανούς —οι οποίοι εξακολουθούσαν να τηρούν κάποιες, όλο και μικρότερες όμως, αποστάσεις από την αγγλική πολιτική στην Ελλάδα— και θα τους ζητήσει να πιέσουν εκείνοι τους Άγγλους ώστε να επιτραπούν αφενός μεν ορισμένες αλλαγές στον ελληνικό στρατό και αφετέρου να του δοθεί μια μικρή πίστωση χρόνου, που θα επέτρεπε τουλάχιστον τη σύνταξη αξιό-

33. Τον Μαγγανά τον είχε επικηρύξει η κυβέρνηση Σοφούλη μετά την κατάληψη της Καλαμάτας (20-21 Ιανουαρίου 1946), την απελευθέρωση των «εθνικοφρόνων» (δωσιλόγων) από τις τοπικές φυλακές και την απαγωγή 100 περίπου πολιτών, οπαδών του ΕΑΜ (από τους οποίους δολοφονήθηκαν οι 14). Η συμμορία του αρχηγού των «Χιτών» της νότιας Πελοποννήσου πραγματοποίησε και άλλες επιθέσεις και απαγωγές σε κωμοπόλεις και χωριά της περιοχής μέχρι τον Μάιο του 1946. Η δραστηριότητα των —κυριολεκτικά— *παρακρατικών* αυτών ένοπλων ομάδων (αντίστοιχο έργο είχε να επιδείξει η συμμορία του Γρ. Σούρλα στη Θεσσαλία) αποτελούσε μέρος του «εθνικού αγώνος» του «κόμματος των Χιτών».

Η οργάνωση (που μετεξελίχθηκε σε κόμμα) «Χ» είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής από τον κυπριακής καταγωγής συνταγματάρχη Γ. Γρίβα (τον μετέπειτα αρχηγό της ΕΟΚΑ και της ΕΟΚΑ Β'), με μοναδικό σκοπό «την καταπολέμηση του κομμουνισμού», και διακρινόταν τόσο για το δυναμισμό της, που της επέτρεψε να κυριαρχήσει, μετά τα «Δεκεμβριανά», στον άμορφο χώρο της ακροδεξιάς, όσο και για τον μικρονοϊκό εθνικισμό της (βλ. εφ. *Ελευθερία*, *Το Βήμα*, 21, 22 και 23 Ιανουαρίου, 16, 22 Φεβρουαρίου και 16 Μαΐου 1946· Σαράφης, σ. 259-270. Leeper προς Foreign Office, 15 και 22 Φεβρουαρίου 1946/FO 371, φάκ. 58676).

34. εφ. *Το Βήμα*, 3 Μαρτίου 1946.

πιστων εκλογικών καταλόγων. Οι ΗΠΑ όμως αποφάσισαν να μην αναμειχθούν³⁵.

Ο Καφαντάρης συνέχισε μόνος του, όσο του επέτρεπε η συμμετοχή του στην κυβέρνηση, τον αγώνα εναντίον του «αμετάθετου» της ημερομηνίας των εκλογών, και ο Σοφούλης τις δικές του κατ' ιδίαν εκκλήσεις, πάντοτε χωρίς αποτέλεσμα, προς τους άγγλους αρμοδίους για δίμηνη, έστω, αναβολή των εκλογών. Ως αντάλλαγμα πρόσφερε την αποπομπή του Καφαντάρη και των καφανταρικών υπουργών³⁶.

Οι Άγγλοι, ωστόσο, αν και συμφωνούσαν ότι ο αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως, από τότε σχεδόν που ανέλαβε τα καθήκοντά του, έπαιζε ρόλο «αρνητικό», θεωρούσαν απαραίτητη την παραμονή του στο κυβερνητικό σχήμα³⁷. Τρεις εβδομάδες όμως πριν από την προκαθορισμένη ημερομηνία των εκλογών ο ίδιος ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων έκρινε ότι —αντιθέτως— απαραίτητη ήταν πλέον η παραίτησή του από την κυβέρνηση και η καταγγελία του εκλογικού πραξικοπήματος.

Σε προκήρυξή του (10.3.1946) «πρός τὸν λαὸν τῆς Αἰτωλο-ακαρνανίας», αναφερόταν στο κλίμα της «φρικώδους τρομοκρατίας» μέσα στο οποίο επρόκειτο να στηθούν οι κάλπες, όχι μόνο για να αποτελέσουν «κύρωσιν καὶ ἐδραΐωσιν ἀλλὰ διασυρμὸν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν» καὶ συμπλήρωνε —προφητικά— ότι οι εκλογές αυτές «θὰ ἐντείνουν τὸν ἐμφύλιον σπαραγμὸν καὶ θὰ ὀδηγήσουν τὴν χώραν σὲ καταστροφὴν»³⁸.

Μαζί με τον Καφαντάρη παραιτήθηκαν και οι άλλοι υπουργοί των Προοδευτικών Φιλελευθέρων. Ο Σταμάτης Μερκούρης (που είχε ήδη μετακινηθεί από το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως μετά από το έντονο διάβημα του βρετανού πρεσβευτή στον Σο-

35. MacVeagh προς State Department, 4 Δεκεμβρίου 1945, F.R.U.S. 1945, τ. VIII, σ. 185.

36. Richter, σ. 407.

37. Στο ίδιο, σ. 317-318, 415-417.

38. εφ. *Μάχη*, 11 Μαρτίου 1946, εφ. *Times*, 11 Μαρτίου 1946· Γούλας, σ. 146-148.

φούλη), ο Γεώργιος Μπουρδάρας (Επικοινωνιών), ο Πέτρος Ευριπαίος (Αεροπορίας) και ο Γεώργιος Νόβας (Παιδείας), ο οποίος —παρά τα όσα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς για τη στάση του με βάση την πιο πρόσφατη ιστορία του— συγκέντρωνε τότε τα συστηματικά πυρά του τύπου (όχι μόνο του αντικυβερνητικού) και ιδίως του περιβάλλοντος του Δαμασκηνού, διότι προσπαθούσε να θέσει σε κίνηση κάποιες διαδικασίες επανακρίσεως των διορισμένων από τη μεταξική δικτατορία πανεπιστημιακών καθηγητών και τιμωρίας των δωσιλόγων του κλάδου, που ήταν πάρα πολλοί³⁹.

39. Το αίτημα για «κάθαρση» στο χώρο της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως και η εξέλιξή του εικονογραφούν κατά τρόπο σχεδόν υποδειγματικό το κλίμα της μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας περιόδου. Κατά την απελευθέρωση (Οκτώβριος 1944) γενική ήταν η απαίτηση απομακρύνσεως από τα πανεπιστήμια των συνεργασθέντων με τις αρχές Κατοχής. Η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών ζήτησε και έλαβε πίστωση χρόνου για να μπορέσει να «αυτοκαθαρθεί» το ίδρυμα.

Οι νέοι συσχετισμοί στο πολιτικό πεδίο (αρχές 1945) επέτρεψαν στους υπόλογους να αντεπιτεθούν. Τον Μάρτιο του 1945 απολύθηκαν από τις θέσεις τους οι «εαμικοί» καθηγητές Α. Σβάλος, Π. Κόκκαλης (καθηγητής της Ιατρικής μετά το 1949 και μέχρι το θάνατό του στο Πανεπιστήμιο του Ανατολικού Βερολίνου, αλλά και «αντεροβγάλτης των ορέων» κατά την εφ. *Βραδυνή*, 29.1.1946), Α. Αγγελόπουλος, ο γνωστός οικονομολόγος, σήμερα ακαδημαϊκός, και Γ. Γεωργαλάς (για τη σχετική συζήτηση στη βρετανική Βουλή μετά από επερώτηση του βουλευτή Tom Driberg, βλ. *Hansard*, March 14, 1945).

Η κυβέρνηση Σοφούλη επανέφερε (Ιανουάριος 1946) το ζήτημα των δωσιλόγων καθηγητών, αλλά η Συντακτική Πράξη που ετοίμασε για το σκοπό αυτό ο Γ. Νόβας ξεστόκασε θύελλα αντιδράσεων τόσο από την πλειοψηφία των καθηγητών, που απείλησαν με ομαδικές παραιτήσεις, διότι «άρδην διατάσσεται ή πανεπιστημιακή τάξις εκ κομματικών και προσωπικών λόγων» όσο και από το περιβάλλον του αντιβασιλέως (δηλαδή του πανίσχυρου παράγοντα των παρασκηνίων καθηγητή Κ. Τσάτσου). Αποτέλεσμα αυτών των κινητοποιήσεων, τις οποίες συνέδραμαν και αρκετοί δημοσιογράφοι (όχι όλοι αντικυβερνητικοί), που κάποιοι πανεπιστημιακοί καθηγητές, προφανώς, τους «τιμούσαν με τη φιλία τους», ήταν να μην υπογράψει τη σχετική πράξη ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός.

Μία ημέρα αργότερα, στις 11 Μαρτίου, παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση ο Γεώργιος Καρτάλης και συνεργάτες του, ενώ την επομένη τον ακολούθησε ο Αλέξανδρος Μυλωνάς. Ο Τσουδερός παρέμεινε αλλά εδήλωσε ότι τάσσεται υπέρ της αποχής⁴⁰.

Οι πολιτικές εξελίξεις από το σημείο αυτό και μετά θα μας απασχολήσουν μόνο σε γενικές γραμμές. Το Foreign Office ζήτησε από το Λαϊκό Κόμμα, το οποίο πλειοψήφησε στις εκλογές της 31ης Μαρτίου, να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού με τους Φιλελευθέρους και να αναβάλει το δημοψήφισμα για δύο χρόνια, πράγμα που (σύμφωνα με επανειλημμένες δηλώσεις του Α. Bevin μετά το Φθινόπωρο του 1945) θα συντελούσε στην αποκλιμάκωση των εντάσεων. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης δεν συμφώνησε με κανένα από τα δύο αιτήματα και ο άγγλος υπουργός Εξωτερικών δεν επέμεινε διότι, όπως χαρακτηριστικά εδήλωσε, δεν ήταν σωστό να επεμβαίνει η Μεγάλη Βρετανία στις εσωτερικές υποθέσεις μιας φίλης χώρας που διέθετε εκλεγμένη κυβέρνηση· οι δε δηλώσεις του περί αναβολής του δημοψηφίσματος για το 1948 δεν συνιστούσαν επίσημη αγγλική δέσμευση⁴¹.

Ακριβώς την αντίθετη άποψη ως προς το τελευταίο αυτό σημείο διατύπωσε ο Θ. Σοφούλης, που χαρακτήρισε τη στάση του Bevin ως «πλήρη αντιστροφή» της βρετανικής πολιτικής, και ετόνισε ότι, εάν δεν είχε τη ρητή διαβεβαίωση της κυβερνήσεως του εργατικού κόμματος για αναβολή του δημοψηφίσματος, δεν θα δεχόταν να σχηματίσει κυβέρνηση τον Νοέμβριο του 1945 και να αναλάβει την ευθύνη των εκλογών του Μαρτίου⁴².

Όποιο πάντως και αν ήταν το μυστικό σύστημα με το οποίο η αγγλική πολιτική —γνωστή για τη σατανικότητά της— κατόρθωσε να παραπλανήσει τον Σοφούλη, θα πρέπει να το εμπίστεύτηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, γιατί λίγο αργότερα ο αρ-

40. εφ. *Μάχη, Ελευθερία, Το Βήμα, Ριζοσπάστης*, 11 και 12 Μαρτίου 1946.

41. Richter, σ. 519-521.

42. Στο *ίδιο*, σ. 521.

χηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων θα παραπλανηθεί και πάλι και θα αναλάβει το δυσάρεστο καθήκον να είναι αυτός επικεφαλής της κυβερνήσεως (παρά το γεγονός ότι είχε μόνο 48 βουλευτές στη Βουλή του 1946) κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου.

Στις 15 Αυγούστου του 1946 ο Γεώργιος Καφαντάρης έδωσε στη δημοσιότητα πολυσέλιδη δήλωση σε σχέση με το δημοψήφισμα που το Λαϊκό Κόμμα είχε προσδιορίσει για την 1η Σεπτεμβρίου. Καλούσε το λαό να αγνοήσει την τρομοκρατία και να καταψηφίσει τη μοναρχία, χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί τόσο στους κρυπτομοναρχικούς όσο και στους «καιροσκόπους πολιτικούς», που αυτοαποκαλούνταν δημοκρατικοί «διὰ τὴν πλῆττον ἀσφαλέστερον ἐκ τῶν νῶτων τὴν ἰδέαν τῆς Δημοκρατίας»⁴³.

Η δήλωση αυτή επρόκειτο να είναι και η τελευταία του. Πέθανε στο σπίτι του, στη Φιλοθέη, στις 28 Αυγούστου.

Για να τελειώνουμε, ας ξαναγυρίσουμε στην αρχή: στο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην πολύ περιορισμένη εμβέλεια του πολιτικού λόγου του αρχηγού των Προοδευτικών Φιλελευθέρων και τις πραγματικότητες του 1945 και 1946.

Ο Καφαντάρης υπήρξε κάποτε και με σταθερό τρόπο τοποθετημένος μεταξύ της φιλομοναρχικής δεξιάς (αλλά και των «κεντρώων» παραφυάδων της) και του εαμικού συνασπισμού. Μακρά ιστορία διώξεων έχει κληροδοτήσει στην ελληνική αριστερά —μεταξύ πολλών άλλων αντανακλαστικών αντιδράσεων— και την τάση να σπεύδει να προσγράψει στις ευρύτερες δυνάμεις της, στην κατηγορία των «συμπαθούντων», όλους όσους κατά καιρούς, και χάρη σε μια μεγάλη ποικιλία λόγων ή συγκυριών συνέπλευσαν με αυτήν σε συγκεκριμένα ζητήματα. Πρόκειται για

43. Αγραφιώτης, σ. 347-353· εφ. *Το Βήμα*, 16 Αυγούστου 1946. Η αναφορά στους καιροσκόπους πολιτικούς «φωτογραφίζει» —όπως συνηθίζουν σήμερα να λένε (και να γράφουν) οι πραγματικά in δημοσιογράφοι— τον Γεώργιο Παπανδρέου.

έναν «τίτλο» που είτε τον αποποιούνται (ενίοτε μετά βδελυγμίας, όπως έλεγαν παλιά) οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι και οι φυσικοί ή πολιτικοί τους επίγονοι —συνήθως συμβαίνει το δεύτερο, γιατί αυτού του είδους οι αυθαίρετες πολιτικές μεταγραφές αφορούν κατά κανόνα το παρελθόν— είτε τον αποδέχονται ευχαρίστως, ανάλογα με το κλίμα της εποχής.

Δεν θα ήταν άσκοπο, συνεπώς, να τονίσουμε και πάλι ότι ο Καφαντάρης δεν υπήρξε ούτε φίλος ούτε «συνοδοιπóρος» (άλλη μια λέξη από το παρελθόν) της αριστεράς, και μάλιστα της κομμουνιστικής αριστεράς. Το γεγονός αυτό το γνώριζε φυσικά τόσο ο ίδιος όσο και η αριστερά, τόσο οι πολιτικοί του φίλοι ή αντίπαλοι όσο και η βρετανική πλευρά. Όταν ο Γ. Παπανδρέου, στη δεύτερη από τις συσκέψεις του τέλους Δεκεμβρίου του 1944, θα πει ότι «Είμεθα κυβέρνησις Ἐθνικῆς Ἐνώσεως, ἐκτὸς μόνον τῆς Ἀκρας Ἀριστεράς καὶ τοῦ κ. Καφαντάρη»⁴⁴, επιδιώκει απλώς να τον φέρει σε δύσκολη θέση. Όταν ο ίδιος ο Καφαντάρης δηλώνει, παραιτούμενος τον Μάρτιο του 1946 ότι «δὲν εἴμεθα ἐν συνεννοήσει μὲ ἄλλους» και ότι «ἀκολουθοῦμεν τὸν δίκόν μας δρόμον» περιγράφει μια πραγματική κατάσταση⁴⁵.

Τις παραμονές της απελευθέρωσης, όπως αναφέραμε ήδη, στρέφει την πολεμική του κατά των ενόπλων του ΕΛΑΣ, αλλά και όταν, αργότερα, θα αντιταχθεί στα σχέδια και τις μεθοδεύσεις της φιλομοναρχικής δεξιάς, η θέση του —όπως και εκείνη του Σοφούλη— σε σχέση με το κρίσιμο πρόβλημα της περί αμνηστίας διατάξεως της Συμφωνίας της Βάρκιζας θα χαρακτηριστεί, σε αντίθεση με τις απόψεις άλλων μελών της κυβερνήσεως Σοφούλη, ως θέση «ἐχθρική πρὸς τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ ΕΛΑΣ»⁴⁶.

Ὡς προς το σπουδαιότερο από όλα τα ζητήματα —τη συνεχιζόμενη παρουσία του αγγλικού στρατού στην Ελλάδα— οι από-

44. Παπανδρέου, σ. 260.

45. Γούλας, σ. 146-148.

46. Richter, σ. 334-336· Σαράφης, σ. 209-214.

ψεις του Καφαντάρη ήταν απόλυτα σαφείς και σαφέστατα αντίθετες από εκείνες του ΚΚΕ και του ΕΑΜ.

Στην κυβερνητική κρίση του τέλους Ιανουαρίου του 1946, μετά τις πρώτες σοβιετικές καταγγελίες στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ για το ρόλο των Βρετανών στην Ελλάδα, ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων θα συνυπογράψει μαζί με όλους τους εκτός εαμικής επιρροής πολιτικούς αρχηγούς και «επώνυμους» πολιτευτές (Θεοτόκη, Σοφούλη, Πλαστήρα, Βενιζέλο, Παπανδρέου, Κανελλόπουλο, Μυλωνά, Ρέντη κ.ά.) τη γνωστή δήλωση ότι οι Άγγλοι ήρθαν στην Ελλάδα μετά από παράκληση της κυβερνήσεως και ότι η παρουσία τους δεν συνιστούσε κανενός είδους απειλή για την ανεξαρτησία της χώρας. Η δήλωση αυτή θα οδηγήσει τελικώς σε παραίτηση του υπουργού Εξωτερικών Ιωάννη Σοφιανόπουλου, που είχε κατηγορηθεί πως με τη στάση του στον ΟΗΕ έδωσε την εντύπωση ότι ήθελε να τηρήσει πολιτική ίσων αποστάσεων απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία και τη Σοβιετική Ένωση⁴⁷.

Λίγο αργότερα —για να αναφερθούμε και πάλι στο κείμενο της παραιτήσεώς του— ο Καφαντάρης ετόνιζε ότι «ή ένοπλος επέμβασις τών Ἀγγλων τόν Δεκέμβριον είχε ἐπιβληθῆ ἀπό τήν ἀνάγκην τών πραγμάτων». Στη συνέχεια όμως η Μεγάλη Βρετανία «ἐπιλέγει νά ἀγνοῇ τοὺς ὅρους ὑφ' οὗς διεμορφώθη ἡ παροῦσα κατάστασις» και δεν παρεμβαίνει, διορθωτικά, για να ανακόψει την αντεπίθεση της φιλομοναρχικής δεξιάς, που οδηγούσε τη χώρα στην εμφύλια σύρραξη και την καταστροφή. Μέμφεται την προηγούμενη και, κυρίως, τη νέα εργατική κυβέρνηση της Αγγλίας όχι διότι επεμβαίνει στην Ελλάδα, αλλά διότι —έχοντας δημιουργήσει ένα ορισμένο «κλίμα»— αρνείται να επέμβει⁴⁸.

Κριτική αυτού του είδους, και μάλιστα σε πολύ υψηλότερους

47. Σωτ. Πατατζής, *Ιωάννης Σοφιανόπουλος: Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, Αθήνα 1961 (αυτοέκδοση), σ. 243-249· Richter, σ. 389-396, 403, σημ. 14.

48. Βλ. σημ. 40.

τόνους, αντιμετώπιζε η βρετανική κυβέρνηση και προσωπικά ο Bevin από την αριστερή πτέρυγα του εργατικού κόμματος τόσο στις τοπικές οργανώσεις και στα συνδικάτα όσο και μέσα στην αγγλική Βουλή από πολλά μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, που τον εγκαλούσαν για την κατάσταση στην Ελλάδα αλλά και για το σύνολο της ολοένα και πιο ευδιάκριτα ψυχοπολεμικής εξωτερικής του πολιτικής⁴⁹.

Δεν είχε, συνεπώς, αντιβρετανικά αισθήματα και απόψεις ο Καφαντάρης, ούτε τον «παρεξήγησε» ποτέ το Λονδίνο θεωρώντας τον φιλοεαμικό. Επανελημμένα όμως χαρακτηρίζεται «αρνητικός» στα αγγλικά έγγραφα της περιόδου 1945-46, άνθρωπος που παίζει «αρνητικό» ρόλο.

Δεδομένου ότι αυτά που υποστήριζε ο παλιός συνεργάτης αλλά και αντίπαλος του Ελ. Βενιζέλου ήταν πράγματα απολύτως σαφή και γενικώς αποδεκτά, καλά και θετικά (καταπολέμηση της τρομοκρατίας, σύνταξη νέων εκλογικών καταλόγων, σεβασμός των κοινοβουλευτικών διαδικασιών, ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού, ηρεμία και ομαλότητα), θα πρέπει να αποδώσουμε στη λέξη «αρνητικός», με τον τρόπο που χρησιμοποιείται από τους Άγγλους αρμοδίους, το πραγματικό της νόημα που είναι: ανεπίκαιρος, ισχυρογνώμων, μη συνεργάσιμος.

Η αδυναμία της βρετανικής πλευράς να διακρίνει στην άποψη Καφαντάρη οτιδήποτε άλλο εκτός από έναν αντίπαλο πολιτικό λόγο αποτελεί μία ακόμη απόδειξη ότι στόχος της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα δεν ήταν ούτε η ομαλότητα, ούτε η μεσότητα, ούτε η απόκρουση κάποιας ανύπαρκτης σοβιετικής απειλής —όπως ήξεραν πολύ καλά τότε οι αγγλικές υπηρεσίες και εμείς σήμερα διαβάζοντας τις εκτιμήσεις τους⁵⁰— αλλά η στρα-

49. εφ. *Μάχη*, 10 Μαρτίου 1946.

50. Εκτός από το γνωστό υλικό των βρετανικών αρχείων για τους τελευταίους μήνες του 1944, που περιλαμβάνει αρκετές τέτοιες εκτιμήσεις (φάκελοι Foreign Office, Συλλογές Προσωπικών Εγγράφων του Πρωθυπουργού (PREM 3), φάκελοι War Office κλπ.), πολύ χαρακτηριστικές είναι οι

τιωτική συντριβή και η πολιτική περιθωριοποίηση της νέας πραγματικότητας που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου: του εαμικού κινήματος.

εβδομαδιαίες απόρρητες εκθέσεις και άλλα συναφή έγγραφα της Στρατιωτικής Υπηρεσίας Πληροφοριών M I 6 (Military Intelligence 6), που δεν είναι προσιτά στην ιστορική έρευνα, για τις εξελίξεις στις διάφορες Βαλκανικές χώρες από τον Σεπτέμβριο του 1944 ως και τον Φεβρουάριο του 1945 (Ιδιωτική συλλογή. Ευχαριστώ τον T. M. και την J. G.).

Σωτήρης Καραγιάννης

Η ΑΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 31ης ΜΑΡΤΙΟΥ 1946 ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΚΕΝΤΡΩ ΧΩΡΟ

I

Η εισήγηση επιδιώκει να θέσει το πρόβλημα των βραχυπρόθεσμων ή μακροπρόθεσμων αντίκτυπων που είχε στον κεντρώο χώρο η αποχή της ομάδας Καφαντάρη από τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές. Πρόκειται για ένα ειδικό μάλλον αντικείμενο, με το οποίο δεν καταπιάστηκε η έρευνα, της οποίας τα ως τώρα ενδιαφέροντα στράφηκαν, και δικαιολογημένα, προς την κατεύθυνση οριοθέτησης των γενικών μεγεθών που συνθέτουν τη μεταπολεμική πολιτική ζωή¹. Παρ' όλα αυτά, στα διάφορα κείμε-

1. Ήδη ο J. Meynaud, στον πρόλογο του βιβλίου του *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, «Μπάυρον», Αθήνα 1966, σ. 7 κ.ε., επισημαίνει την έλλειψη ερευνητικής υποδομής σε ό,τι αφορά τη μεταπολεμική πολιτική ζωή. Από την άποψη αυτή θεωρεί πως η δική του εργασία συνιστά μια πρώτη προσπάθεια εξασφάλισης μιας τέτοιας υποδομής, ενώ κρίνει πως μόνο ύστερα από τη συσσώρευση πολλών άλλων ανάλογων εγχειρημάτων μπορούμε να οδηγηθούμε σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο προσέγγισης της ελληνικής μεταπολεμικής πολιτικής πραγματικότητας. Στην εικοσαετία που διέρρευσε, ύστερα από τις διαπιστώσεις αυτές του γνωστού καθηγητή, η έρευνα πραγματοποιήσε σίγουρα αρκετά θετικά και αξιοσημείωτα βήματα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τη μεταπολίτευση. Στο μεταξύ η μεταπολεμική πολιτική ζωή αποτελεί ήδη αντικείμενο διδασκαλίας και έρευνας στο ελληνικό πανεπιστήμιο, και είναι αυτό ασφαλώς ένα πολύ καλό σημάδι του επιπέδου και της πορείας της ερευνητικής προσπάθειας προς την κατεύθυνση αυτή. Παρ' όλα αυτά, οφείλει κανείς να δεχτεί πως η απόσταση που πρέπει ακόμα να καλυφθεί, ως την ώρα που θα επιτευχθούν ουσιαστικές και έγκυρες γνώσεις και θα διαπερασθούν τα κυρίαρχα προβλήματα της ελληνικής

να που μελετούν τις εκλογές του 1946, μπορεί να συναντήσει κανείς κάποιες φευγαλέες ή ευρύτερες αναφορές σχετικά με τον γενικότερο αντίκτυπο της αποχής τόσο του καφανταρικού κόμματος όσο και της αριστεράς. Κοινός παρονομαστής των αναφορών αυτών είναι η άποψη πως η αποχή εκείνη, όποια ή όση κι αν ήταν η δικαιολογητική της βάση, μπορεί και πρέπει σήμερα να εκτιμηθεί ως πράξη άστοχη, άρα βλαπτική για τον ευρύτερο μη δεξιό πολιτικό χώρο. Βλαπτική, με την έννοια ότι στέρησε από ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα του δημοκρατικού εκλογικού σώματος τη δυνατότητα να εκπροσωπηθεί στο πρώτο μεταπολεμικό κοινοβούλιο, ενώ διευκόλυνε την προοπτική των συντηρητικών δυνάμεων για πρωτοκαθεδρία και μονοπώληση της εξουσίας.

Δεν έχει κανείς παρά να συμφωνήσει με τη γενική αυτή εκτίμηση. Προκειμένου όμως για τον μερικότερο χώρο του κέντρου, ο αντίκτυπος είχε διττό χαρακτήρα, δηλαδή η αποχή λειτούργησε όχι μόνο αρνητικά αλλά και θετικά. Η κεντροαριστερά είναι το τμήμα του κέντρου που έπληξε η αποχή. Εμποδίζοντας αυτή την, υπό διαμόρφωση άλλωστε, κεντρώα διαβάθμιση από το να διεκδικήσει τον τίτλο της κοινοβουλευτικής δύναμης έθεσε πρώ-

πολιτικής ζωής της περιόδου, είναι ιδιαίτερα μεγάλη και επίπονη. Άλλωστε, οι όποιες ερευνητικές απόπειρες έχουν χαρακτήρα ανιχνευτικό και ταξινομικό των προβλημάτων και της ύλης. Αδυνατώντας να δει το ειδικό, ή έστω να εμβαθύνει σ' αυτό χωρίς μια ικανοποιητική εξοικείωση με την ολότητα, τμήμα και λειτουργικό στοιχείο της οποίας αυτό αποτελεί, η ως τώρα έρευνα, με κάποιες λίγες εξαιρέσεις, έστρεψε τα ενδιαφέροντά της στις γενικές κατηγορίες της μεταπολεμικής πολιτικής ζωής. Πρόκειται για εργασίες-πλαίσια, που είδαν το φως της δημοσιότητας την τελευταία κυρίως δεκαετία, και οι οποίες, άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο, ανοίγουν το δρόμο για ειδικότερες προσεγγίσεις. Ενθάρρυνση στους επόμενους ερευνητές, προκειμένου να καταπιαστούν με σειρά ολόκληρη ειδικότερων προβλημάτων σχετικά με τις εκλογικές διαδικασίες και την κοινωνιολογία των κομμάτων και των διαφόρων τάσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα προσφέρει σίγουρα η διδακτορική εργασία του Ηλία Νικολακόπουλου, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1965*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.

τα απ' όλα σε δοκιμασία την ίδια της την υπόσταση και συνοχή. Σε συνδυασμό με το θάνατο του Καφαντάρη, που ακολούθησε, η αποχή του 1946 στέρησε ακόμα από την κεντροαριστερά μια καταξιωμένη κομματική στέγη και έναν αναμφισβήτητο ηγέτη, πράγματα που στο συνολικό κατοπινό διάστημα ποτέ δεν κατάφερε να αποκτήσει. Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής λειτούργησε σε δύο επίπεδα. Το πρώτο είναι η κεντρώα υπόθεση στο σύνολό της, η κεντρώα συζήτηση και προβληματική, όπως αυτή αναπτύσσεται και προβάλλεται με ιδιαίτερη έμφαση μετά τον πόλεμο. Το δεύτερο είναι το συντηρητικό τμήμα του κέντρου, η λεγόμενη κεντροδεξιά, που, όπως θα δούμε, ευνοήθηκε από την αποχή όχι μόνο στις εκλογές του 1946 αλλά και στην επόμενη περιοδο².

II

Προκειμένου για την εκτίμηση του θετικού αντίκτυπου της αποχής, και ιδιαίτερα στο πρώτο επίπεδο, κρίνονται απαραίτητες μερικές ιστορικές επισημάνσεις και αναφορές. Παρά το γε-

2. Για κάποια στοιχεία ή ευρύτερες αναφορές σχετικά με τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 και τον βραχυπρόθεσμο ή μακροπρόθεσμο αντίκτυπο στην πολιτική ζωή του τόπου που είχε η αποχή της αριστεράς και της κεντροαριστεράς, βλ. J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 78 κ.ε.· Η. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 131 κ.ε.· Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της Σύγχρονης Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας 1935-1975*, Αθήνα 1981, σ. 134 κ.ε.· Παναγιώτης Πετρουλάκος, *Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που οδήγησαν στο Σύνταγμα του 1952, 1944-1952*, Αθήνα 1982, σ. 102 κ.ε.· Αντώνης Παντελής, *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985)*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1988, σ. 239-240· Λευτέρης Σταυριανός, *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο, «Κάλβος»*, Αθήνα 1974, σ. 186 κ.ε.· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία, «Ολκός»*, Αθήνα 1974, σ. 73· Νίκος Ζαχαριάδης, *Η παράνομη μισροσύρα, «Γλάρος»*, Αθήνα 1987, σ. 16 κ.ε.· Περικλής Ροδάκης, *Νίκος Ζαχαριάδης, «Επικαιρότητα»*, Αθήνα 1987, σ. 183 κ.ε.· Παύλος Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας, «Gutenberg»*, Αθήνα 1974, σ. 266 κ.ε.

γονός ότι ο όρος «κέντρο» προβάλλεται για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο³, η σχετική προβληματική —έστω ευκαιριακά— εκδηλώνεται και προκαλεί την προσοχή και το ενδιαφέρον πολύ προ του πολέμου. Εκδηλώνεται στα πλαίσια της προοπτικής διαφοροποίησης και από τις δύο κυρίαρχες πολιτικές ομάδες της προπολεμικής περιόδου: τη βενιζελική και την αντιβενιζελική. Οι πρωτοβουλίες αυτές, που ξεπηδούν από τους κόλπους του Κόμματος των Φιλελευθέρων, μέλλουν να αποσπασθούν από το κόμμα για να καταλήξουν στη διαμόρφωση νέων σχηματισμών. Στις κινήσεις αυτές κατατάσσεται και η ενέργεια του Γεώργιου Καφαντάρη, ο οποίος το 1924 απομακρύνεται από το ιστορικό κόμμα και ιδρύει το Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων, το οποίο από το 1928 μετονομάζεται σε «Προοδευτικόν Κόμμα». Χαρακτηριστικό των κινήτρων και των προσανατολισμών του σχήματος αυτού είναι η ακόλουθη δήλωση του Καφαντάρη: «Δὲν εἶναι δυστυχῶς προωρισμένον νὰ εὕρῃ ἡσυχίαν ἡ Ἑλλάς ... ἐφ' ὅσον τὴν συντρίβει τὸ μάγκανον τῶν δύο ἀντιθέτων παρατάξεων, αἱ ὁποῖαι δουλεύουν εἰς τὸ παρελθόν. Καὶ δ' αὐτὸ δὲν διστάζω νὰ διακηρύξω ὅτι πρωταρχικὸς ὅρος τῆς ὀριστικῆς τοῦ τόπου σωτηρίας εἶναι ἡ ἀπολύτρωση αὐτοῦ ἀπὸ τὰ δεσμά, ἀπὸ τὴν τυραννίαν, ἀπὸ τὰς ἐριδας τῶν δύο αὐτῶν παρατάξεων. Ἡ σκέψις αὕτη

3. Είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως ο όρος «κέντρο» δεν χρησιμοποιείται από τη μέσοπολεμική πολιτική πρακτική. Η πολιτογράφηση του στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο πραγματοποιείται στην αμέσως μεταπελευθερωτική περίοδο, και συγκεκριμένα από τη στιγμή που ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, τον χρησιμοποιεί για να δηλώσει όσους από τον παλιό βενιζελικό χώρο παραμένουν πιστοί υπό την σημαία του ιστορικού κόμματος και δεν ακολουθούν άλλους φιλελεύθερους ηγέτες. Έκτοτε ο όρος αυτός διαδίδεται και κυριαρχεί στη γλώσσα της πρακτικής της μεταπολεμικής περιόδου αντικαθιστώντας τον όρο «βενιζελισμός», που μετά τον πόλεμο εκφυλίζεται και αποσύρεται από την πολιτική πράξη. Σχετικά με τις ιστορικές και κοινωνιολογικές ρίζες του όρου «κέντρο», όπως και των όρων «δεξιά» και «αριστερά» στην ελληνική πολιτική ζωή πρβλ. Σωτ. Καραγιάννης, «Ταξικά σύμβολα στον Μεσοπόλεμο», περ. *Τετράδια*, τχ. 15, σ. 37 κ.ε.

και μόνον υπηγόρευσε την ίδρυσιν του Προοδευτικού Κόμματος, τὸ ὁποῖον εἶναι σύμβολον γαλήνης, προόδου, ἀναδημιουργίας»⁴.

Η τακτική της απομάκρυνσης στελεχῶν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν ὁργανισμῶν, ἡ καὶ τῶν μικρότερων κομματικῶν ομάδων καὶ πυρήνων, καὶ ἡ ίδρυση στὴ συνέχεια νέων σχημάτων ἀπὸ τὰ ἀποσπασθέντα στελέχη εἶναι ἓνα πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ⁵. Βέβαια οἱ μετακινήσεις αὐτές δεν εἶναι ὅλες ἀποτέλεσμα οὐσιαστικῶν —λιγότερο ἢ περισσότερο— διαφοροποιήσεων, ἔτσι πὺν ἡ συνύπαρξή τοὺς ὑπὸ ἐνιαίᾳ κομματικῇ σημαίᾳ νὰ ἀποβαίνει προβληματικὴ καὶ ἀδύνατη. Κατὰ ἓνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο ποσοστὸ οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ εἶδους ἐξηγούνται με ἀναφορὰ στὶς προσωπικὲς διαφωνίες, στὶς φιλόδοξες προοπτικὲς, καὶ γενικὰ στὶς ἐγωϊστικὲς διαθέσεις τῶν παραγόντων τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ τῶν ευρύτερων παρατάξεων. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ, ἐνῶ δεν ἀναιρεῖ καὶ δεν παρακάμπτει κατὰ οἰονομὴν τρόπο τὴ «βάση», λαβαίνει ὑπόψη τὴς το ρόλο καὶ τὴ μεθοδολογικὴ ἀξία τοῦ «εποικοδομήματος», προκειμένου γιὰ μιὰ σφαιρικὴ καὶ σε βάθος μελέτη τὴς ἐλληνικῆς ιστορίας καὶ τὴς πολιτικῆς ζωῆς.

Σε ὅ,τι ἀφορὰ τὶς ἀποσπάσεις πὺν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ταξινομοῦνται ἀσφαλῶς στὴν πρώτη κατηγορία: δηλαδὴ εἶναι ἀποτέλεσμα οὐσιαστικῶν διαφοροποιήσεων καὶ ἰδεολογικῶν ἀνακατατάξεων στὺς κόλπους τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἐνῶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν στὶς ἐξῆς τρεῖς διαβαθμίσεις: ἡ πρώτη, με ἡγέτη τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, υπερακοντίζει τὰ κοσμοθεωρητικὰ ὅρια τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, δηλαδὴ συνιστᾷ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ - σοσιαλιστικὴ προοπτικὴ· ἡ δευτέρη, με ἡγέτη τὸν Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο, πὺν τοποθετεῖται δεξιότερα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ κόμμα, καὶ ἡ τρίτη, με ἡγέτη τὸν

4. Βλ. Δημοσθένης Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ἀθῆνα 1982, σ. 20-21.

5. Καὶ εἶναι ἀκριβὲς τὸ φαινόμενο αὐτὸ πὺν ἐξηγεῖ τὸν ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τῶν πολιτικῶν κομμάτων πὺν ἐμφανίζεται στὴ μεταπολεμικὴ πολιτικὴ σκηνή: βλ. σχετικὰ J. Meynaud, *ὁ.π.*, σ. 511 κ.ε.

Γεώργιο Καφαντάρη, που κινείται αριστερότερα, χωρίς όμως να υπερβαίνει την κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία των Φιλελευθέρων. Στη δεύτερη ιδεολογική διαβάθμιση μπορούμε να κατατάξουμε και τις ομάδες των Γ. Κονδύλη και Πάγκαλου, ενώ στην τρίτη την ομάδα του Γεώργιου Παπανδρέου, η οποία, όπως θα δούμε, μετά τον πόλεμο προσανατολίζεται σαφώς δεξιότερα⁶.

Ενώ η τάση για διαμόρφωση ενδιάμεσης πολιτικής κίνησης εκδηλώνεται πριν από τον πόλεμο, η σχετική προβληματική δεν αναπτύσσεται και δεν φθάνει στο αποκορύφωμά της παρά μόνο μετά την απελευθέρωση. Επίσης: ενώ κατά την προπολεμική περίοδο η τάση για ενδιάμεση πορεία εκδηλώνεται σε ένα στενό κύκλο παραγόντων του Κόμματος των Φιλελευθέρων —οι οποίοι εγκαταλείπουν, όπως είπαμε, κάποια στιγμή τη σημαία του— μετά τον πόλεμο η προοπτική αυτή κλιμακώνεται, με την έννοια ότι τώρα εκδηλώνεται στον συνολικό φιλελεύθερο χώρο, με την εξής όμως θεμελιακή διαφορά: γνώρισμα της ενδιάμεσης αυτής πορείας, που μετονομάζεται σε κεντρώα πορεία, δεν είναι η δεξιότερη ή αριστερότερη προοπτική αναφορικά με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, άρα και η μικρότερη ή μεγαλύτερη απόστασή της από τους πρώην αντιβενιζελικούς· είναι ο βαθμός της αριστερό-

6. Σε ό,τι αφορά το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τις ομάδες που προήλθαν από τη διάσπασή του στη μεσοπολεμική περίοδο, πρβλ. την εργασία του Θανάση Διαμαντόπουλου στο σύνολό της: *Ο Βενιζελισμός, «Σάκκουλας»*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985. Επίσης: Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα (1821-1961)*, «Γαλαξίας», Αθήνα 1961, σ. 117 κ.ε.· του ίδιου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, «Ίκαρος», Αθήνα 1955· Α. Παπαναστασίου, «Ιστορία του Κόμματος των Φιλελευθέρων», εφ. *Νέος Κόσμος*, 8-12 Δεκεμβρίου 1933· Χαρίτων Κοριζής, *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 216 κ.ε.· Άλκης Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία» (περιέχεται στο συλλογικό έργο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Πολιτικές και Κοινωνικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1977, σ. 199· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 15 κ.ε.· Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα, 1844-1936*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1984, σ. 85 κ.ε.· Γ. Σκληρός, *Έργα*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1976, σ. 325 κ.ε.

τερης τοποθέτησης από τους τελευταίους, που στη συνέχεια προσδιορίζει την απόστασή της από τους κομμουνιστές. Περιττό να σημειωθεί πως το νέο αυτό κριτήριο στοιχειοθέτησης του περιεχομένου της κεντρώας πρότασης, σε τελευταία ανάλυση και της ταυτότητας του συνολικού προοδευτικού αστικού πολιτικού χώρου, οφείλει τη διαμόρφωση και επιβολή του στην ενισχυμένη παρουσία των κομμουνιστών μετά τον πόλεμο⁷.

Με εξαίρεση το καφανταρικό κόμμα και την ομάδα που θα παραμείνει στο Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφούλη, ο υπόλοιπος φιλελεύθερος χώρος κάθε άλλο παρά πείθει για κεντρώα πορεία και προοπτική στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα, και είναι άλλο πράγμα αν, ύστερα από μια προσεκτική μελέτη των δεδομένων και με την επίκληση κάποιων κριτηρίων, καταφέρουμε τελικά να διακρίνουμε αυτό τον προσανατολισμό⁸. Πραγματικά, από τον συνολικό φιλελεύθερο χώρο —με την ευρύτερη έννοια του όρου— μόνο οι δύο αυτοί σχηματισμοί διαθέτουν εμφανή χαρακτηριστικά του νέου τους ρόλου, άρα μπορούν, λιγότερο ή περισσότερο, να πείσουν την πρακτική για τον κεντρώο τους προσανατολισμό. Ο πρώτος απέχει από τις εκλογές, γιατί

7. Μόλις επισημάνθηκε πως με τον όρο «κέντρο» ο Θεμ. Σοφούλης δηλώνει τα φιλελεύθερα στοιχεία που παραμένουν πιστά στο κόμμα: όσα συμμερίζονται την άποψή του πως ο ιστορικός σχηματισμός έχει καθήκον να διαδηλώσει ανοικτά και απροκάλυπτα τα αντιμοναρχικά του αισθήματα. Όμως, τον όρο αυτό, με εξαίρεση τον αρχηγό του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, τον Γεώργιο Παπανδρέου, μέλλει να οικειοποιηθεί στη συνέχεια η συνολική πρώην βενιζελική πολιτική παράταξη, με την έννοια ότι θα τον χρησιμοποιήσει ως δηλωτικό της ιδεολογικής της ταυτότητας για όλο το κατοπινό μεταπολεμικό διάστημα (ο Παπανδρέου μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 1950 και ύστερα θα χρησιμοποιήσει αυτό τον όρο). Σχετικά με την πορεία της βενιζελικής πολιτικής οικογένειας μετά τον πόλεμο, και τον νέο ρόλο που διεκδικεί στην πολιτική σκηνή της περιόδου, πρβλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-1961*, Αθήνα 1984, 2 τόμοι (δακτυλογραφημένη εργασία στη Βιβλιοθήκη της ΠΑΣΠΕ).

8. Στο ίδιο, σ. 379 κ.ε.

θεωρεί πως η καθημερινή παραβίαση από τη συντηρητική πολιτική ομάδα και σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικοπολιτικής ζωής των πλέον στοιχειωδών όρων της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εξουδετερώνει τη δυνατότητα έκφρασης του πραγματικού φρονήματος του λαού⁹. Ο δεύτερος, χωρίς να απέχει από τις εκλογές, διαδηλώνει τον αντιμοναρχισμό του Κόμματος των Φιλελευθέρων, κάτι που, με εξαίρεση τον Καφαντάρη, δεν ισχύει για την υπόλοιπη ευρύτερη πρώην βενιζελική παράταξη, η οποία τηρεί διφορούμενη στάση.

Χωρίς αμφιβολία, η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946, συγκρινόμενη με τη δεδηλωμένη αντιμοναρχική στάση του Σοφούλη, συνιστά για τις δοσμένες μεταπελευθερωτικές συνθήκες την πλέον αξιόπιστη εκδήλωση κεντρώας προοπτικής και πορείας. Πρόκειται για πολιτική πράξη, με την οποία εκδηλώνεται η κατηγορηματική απόφαση του Καφαντάρη να αρνηθεί οποιουσδήποτε συμβιβασμούς, που θα έπλητταν το δημοκρατικό πολίτευμα και τις κοινοβουλευτικές εγγυήσεις. Άλλωστε, αν υπήρχε κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τη βενιζελική παράταξη μετά τον πόλεμο, σε μια εποχή δηλαδή που παραβιάζονται και κακοποιούνται και οι πλέον βασικοί κα-

9. Χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από δηλώσεις του Καφαντάρη εν όψει των εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946, ο Δημήτρης Αγραφιώτης σημειώνει: «Με προκήρυξή του κάλεσε το λαό "νὰ μὴν προσέλθῃ εἰς τὰς κάλπας κάτω ἀπὸ τὸν πέλεκυν μιᾶς φρικώδους τρομοκρατίας καὶ μέσα εἰς ἓνα ἀναβρασμὸν ἀχαλίνωτων παθῶν, ποὺ θολώνουν τὰς συνειδήσεις καὶ σκιάζουν κάθε ἀναλαμπὴν ἡρέμου πατριωτικῆς σκέψεως καὶ ἐθνικῆς ἐξάρσεως". Οἱ εκλογές αυτές, ἔλεγε ο Καφαντάρης "ἀποτελοῦν ὄχι κήρυγμα καὶ ἐδραίωσιν ἀλλὰ διασυρμὸν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν, ὄχι κραταίωσιν, ἀλλὰ ὑπονόμευσιν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὄχι σεβασμὸν, ἀλλὰ χλεύην καὶ διαστρέβλωσιν τοῦ ἱερωτέρου δικαίου τοῦ λαοῦ ... Δὲν πρόκειται νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὴν μακροχρόνιον ἐσωτερικὴν διαμάχην καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν γαλήνην εἰς τὸν τόπον, ἀλλ' εἶναι, ἀντιθέτως, προωρισμένον νὰ ἐντείνουν τὸν ἐμφύλιον σπαραγμὸν καὶ νὰ ὀδηγήσουν εἰς καταιστροφάς"». «Τα επακολούθησαντα γεγονότα», παρατηρεῖ ο Αγραφιώτης, «επιβεβαίωσαν τις "προφητείες" του»: βλ. Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983, σ. 339-340.

νόνες του δημοκρατικού παιχνιδιού, είναι ακριβώς το αμετακίνητο και ασυμβίβαστο αίτημα για στερέωση και ουσιαστική λειτουργία της πολιτικής δημοκρατίας. Την ανένδοτη αυτή προοπτική δεν την ενσωματώνει, σίγουρα, μόνο η αμφιταλάντευση απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος, την οποία εκδηλώνει το μεγαλύτερο μέρος του φιλελεύθερου χώρου, αλλά και ο ξεκάθαρος αντιμοναρχισμός του Σοφούλη. Δηλαδή, ενώ αυτή καθαυτή η αντιβασιλική στάση εξυπνοεί μια τέτοια προοπτική, η σύγχρονη συμμετοχή σε μια εκλογική διαδικασία, που κάθε άλλο παρά εγγυάται την εκδήλωση της πραγματικής βούλησης του εκλογικού σώματος, την καθιστά ελαστική και λιγότερο κατηγορηματική¹⁰.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως από τον άλλοτε βενιζελικό πολιτικό χώρο, με την ευρύτερη έννοια του όρου, μόνο το καφανταρικό κόμμα ακολουθεί ενδιάμεση —κεντρώα πορεία. Έχουν το νόημα πως μόνο του σχήματος αυτού ο κεντρώος προσανατολισμός είναι εμφανής και αναμφισβήτητος, αφού, όπως είπαμε, η προοπτική του για στερέωση της πολιτικής δημοκρατίας εμφανίζεται κατηγορηματική και ανένδοτη, αντίθετα με τη θέση του Κόμματος των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφούλη, που μπορεί και πρέπει να εκτιμηθεί ως στάση ανοχής, ή με την τοποθέτηση του υπόλοιπου άλλοτε βενιζελικού χώρου, που από μια άποψη και ως ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί συμπορευτική της συντηρητικής πολιτικής ομάδας στη δοσμένη στιγμή της μεταπελευθερωτικής πολιτικής ζωής. Εξυπακούεται πως η διάκριση ανάμεσα στους τρεις αυτούς τύπους αντίδρασης της άλλοτε βενιζελικής παράταξης έχει ένα βαθύτερο νόημα και περιεχόμενο: στην πραγματικότητα συνιστά το κριτήριο των τάσεων που εκδηλώνονται και λειτουργούν στο χώρο αυτό μετά την απελευθέρωση.

10. Σχετικά με τη στάση του Κόμματος των Φιλελευθέρων απέναντι στο πολιτειακό πρόβλημα και τις γενικότερες θέσεις του στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος*, ..., ό.π., σ. 233 κ.ε. Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 153 κ.ε.

αποτελεί τη βάση αναφοράς και στήριξης των κεντρώων διαβαθμίσεων. Έτσι, η αποχή η προερχόμενη από τον άλλοτε βενιζελικό χώρο, ακριβώς γιατί μπορεί και πρέπει να εκτιμηθεί ως η πλέον προοδευτική αστική τοποθέτηση στη δοσμένη στιγμή, σηματοδοτεί την κεντροαριστερή πρόταση, ενώ οι δύο άλλες στάσεις οριοθετούν την ευρύτερη κεντροδεξιά¹¹.

Είναι φανερό πως η αποχή του Καφαντάρη από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 είναι η μόνη πολιτική πράξη στην μεταπελευθερωτική περίοδο που προέρχεται από τον ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο και δικαιώνει όλη εκείνη την προοπτική και συζήτηση για κέντρο και κεντρώα κατεύθυνση. Δικαιώνει, με την έννοια ότι δείχνει πως, στο χώρο αυτό, που θέλει να εμφανίζεται και να θεωρείται το κέντρο της πολιτικής σκηνής της εποχής, λειτουργούν και κάποιες τάσεις που διαφοροποιούνται και διακρίνονται σαφώς από τη συντηρητική πολιτική ομάδα: κάποιες εστίες έλξης και συσπείρωσης όλων εκείνων των πρώην βενιζελικών και μη στοιχείων, που εμπνέονται από μια ευδιάκριτη, άρα και αναμφισβήτητη ενδιάμεση πορεία. Από την άποψη αυτή δεν είναι υπερβολή να πούμε πως η στάση του Καφαντάρη διέσωσε το γόητρο της παλιάς βενιζελικής ομάδας. Το πόσο η άποψη αυτή είναι αληθινή φαίνεται στο γεγονός ότι ο συνολικός υπόλοιπος φιλελεύθερος χώρος, επειδή ακριβώς δεν υιοθέτησε την ανένδοτη στάση του Καφαντάρη, υποδαύλισε την υποψία και την αμφισβήτηση στις ευρύτερες μη δεξιές κοινωνικές κατηγορίες και έδωσε λαβή για ποικίλα σε βάρος του σχόλια, που τον συνόδευαν στη συνολική κατοπινή περίοδο¹².

Το φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται σε μια προηγούμενη περίοδο.

11. Σε ό,τι αφορά την κεντροδεξιά και τις διαβαθμίσεις της στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 397 κ.ε.

12. Για τις μορφές και τους χαρακτηρισμούς που επεφύλαξε στη μεταπολεμική περίοδο η πρακτική για την πρώην βενιζελική ομάδα, βλ. στο ίδιο, σ. 13 κ.ε.

Η σμίκρυνση της απόστασης ανάμεσα στη βενιζελική και την αντιβενιζελική ομάδα ήδη πολύ προ του πολέμου, ως αποτέλεσμα των ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών ανακατατάξεων της μεσοπολεμικής περιόδου, και ιδιαίτερα στο διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, οδήγησε στο άνοιγμα και τη συντήρηση μιας συζήτησης σχετικά με τα κοινωνιολογικά και ιδεολογικά στοιχεία που διαφοροποιούν, και άρα διακρίνουν, τις δύο αστικές πολιτικές οικογένειες. Ακραία εκδήλωση της συζήτησης αυτής είναι η ταύτιση των τελευταίων τόσο στο κοινωνιολογικό όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, κάτι που είχε τεράστιο αρνητικό αντίκτυπο για τη βενιζελική ομάδα, αφού ένα απροσδιόριστο αλλά σημαντικό τμήμα της βάσης της, που επηρεάστηκε λιγότερο ή περισσότερο από την εκδοχή αυτή, όταν δεν εγκατέλειψε το χώρο αυτόν, εκδήλωσε και καλλιέργησε αισθήματα δυσπιστίας σχετικά με τις βραχυπρόθεσμες προοπτικές αλλά και τους απώτερους στόχους της φιλελεύθερης παράταξης. Η επιφύλαξη αυτή, ακριβώς, ενισχύθηκε και κλιμακώθηκε μετά τον πόλεμο, όταν το γόητρο της αριστεράς και η ουσιαστική της παρουσία στην πολιτική σκηνή της εποχής ανάγκασε τους Φιλελευθέρους σε ιδεολογική αναδίπλωση¹³.

13. Το ενισχυμένο γόητρο της αριστεράς, μετά την απελευθέρωση, που αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση της φόρμουλας της προερχόμενης από τη συντηρητική αστική πολιτική παράταξη για επικείμενη κομμουνιστική επανάσταση, ήταν φυσικό να επηρεάσει τόσο την ιδεολογία όσο και τη στρατηγική του προοδευτικού αστικού πολιτικού χώρου. Εκείνο ωστόσο που είχε άμεσους και καταλυτικούς αντίκτυπους στη στάση και αντίδραση της πρώην βενιζελικής παράταξης απέναντι στα πολιτικά πράγματα της περιόδου ήταν σίγουρα η «μομφή» του συνοδοιπόρου ή κρυπτοκομμουνιστή, χαρακτηρισμό που επεφύλαξε η συντηρητική αστική πτέρυγα για κάθε άτομο ή ομάδα που, χωρίς να υπερακοντίζει την αστική πολιτική φιλοσοφία, αντιδρούσε λιγότερο ή περισσότερο στην προοπτική μιας απόλυτης ευθυγράμμισης στις βραχυπρόθεσμες επιλογές και στους μακροπρόθεσμους στόχους της. Στα πλαίσια των εξελίξεων αυτών ήταν επόμενη η ιδεολογική αναδίπλωση του κέντρου, δηλαδή η αναγκαστική συντηρητικοποίησή του, και μάλιστα απέναντι σε κοινωνικοπολιτικά προβλήματα και φαινόμενα που στο

Ωστόσο, λαβή για κρίσεις και διαδόσεις, με περιεχόμενο εντελώς αντίθετο από εκείνο που κυκλοφόρησε η πρακτική για τον υπόλοιπο φιλελεύθερο χώρο, με την ευκαιρία της συμμετοχής του στις εκλογές, έδωσε και η αποχή του καφανταρικού κόμματος. Θεωρήθηκε πως η άρνηση του σχήματος αυτού να λάβει μέρος στις εκλογές είναι δηλωτική του αριστερού του προσανατολισμού. Είναι αποκαλυπτική της κατηγορηματικής του απόφασης να συμμερισθεί την προβληματική της αριστεράς σε ό,τι αφορά το χαρακτήρα των εκλογών και την επιβεβλημένη απέναντί της στάση των δημοκρατικών δυνάμεων. Η τέτοια αντίληψη του μικρότερου ή μεγαλύτερου τμήματος του εκλογικού σώματος για το Προοδευτικό Κόμμα και τον αρχηγό του είναι σίγουρα υπερβολική. Ο αναμφισβήτητος προοδευτισμός του ευρύτανα πολιτικού και η αριστερότερη τοποθέτησή του, τόσο από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, όσο και από άλλες ομάδες φιλελευθέρων καταβολών δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση πως οι ιδεολογικοί του οραματισμοί υπερακοντίζουν τα αστικά σύνορα. Μια προσεκτική εκτίμηση των δεδομένων που αφορούν το βίο και την πολιτεία του Καφαντάρη και του κόμματός του μπορεί ασφαλώς να δείξει πόσο λαθεμένη και από κάθε άποψη υπερβολική και ανιστόρητη είναι η αντίληψη αυτής της πρακτικής¹⁴.

παρελθόν τοποθετήθηκε με αξιοσημείωτη ριζοσπαστικότητα, γεγονός που με τη σειρά του ενίσχυσε τις διαδόσεις της εποχής για ευθυγράμμισή του με τη δεξιά. Σχετικά με την προβληματική αυτή βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 410 κ.ε.

14. Ενισχυτικό ρόλο της τέτοιας αντίληψης της πρακτικής έπαιξε το πιθανότερο και ο όρος «κεντροαριστερά», που ύστερα από την πολιτογράφηση του όρου «κέντρο» αρχίζει να κυκλοφορεί και να καθιερώνεται, υποδηλώνοντας τον πολιτικό χώρο που κινείται σαφώς αριστερότερα από την υπόλοιπη πρώην βενιζελική ομάδα, χωρίς, ωστόσο, να θέτει υπό αμφισβήτηση το αστικό κοινωνικό σύστημα. Πρόκειται δηλαδή για την προοδευτική πτέρυγα του κέντρου, η οποία κάτω από ορισμένες κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις και συγκυρίες μπορεί να συνάψει πρόσκαιρες ή και περισσότερο διαρκείς συμμαχίες με την αριστερά, ή να προσελκύσει υπό την σημαία της τέτοιες κοινωνικές και πολιτικές κατηγορίες, με συνέπειες αρνητικές για

III

Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής δεν περιορίζεται μόνο στο ότι νομιμοποίησε όλη εκείνη τη συζήτηση για ενδιάμεση πορεία, που καθώς είδαμε εκδηλώνεται πολύ προ του πολέμου, ούτε στο ότι δικαίωσε και περιέσωσε το γόητρο της φιλελεύθερης παράταξης, με το νόημα που μόλις προσδιορίσαμε. Η αποχή είχε θετική απήχηση στην υπόλοιπη φιλελεύθερη παράταξη, με την έννοια ότι η κοινωνική βάση του Καφαντάρη, στο μέτρο που δεν πειθάρχησε στη γραμμή του κόμματος, στράφηκε προς τις άλλες βενιζελογενείς και μη κεντροδεξιές ομάδες, και εν μέρει αφομοιώθηκε¹⁵. Την εξέλιξη αυτή εξηγούν οι εξής λόγοι: ο πρώτος είναι η απουσία στη δοσμένη στιγμή μιας ανάλογης του Καφαντάρη ηγετικής προσωπικότητας, ικανής να επηρεάζει την

τη συντηρητική ομάδα, και από κάθε άποψη θετικές για τον ευρύτερο αστικό προοδευτικό χώρο και την αριστερά. Σχετικά με το βίο και την πολιτεία του Καφαντάρη και του κόμματός του, που θεμελιώνουν τους κεντροαριστερούς του προσανατολισμούς με το περιεχόμενο που προσδιορίζουμε εδώ, πρβλ. τις εργασίες των Δημοσθένη Γούλα και Δημήτρη Αγραφιώτη, *ό.π.*

15. Θεωρούμε πως οι κομματικοί σχηματισμοί που συνιστούν το λεγόμενο κέντρο στη μεταπολεμική Ελλάδα, τόσο εκείνοι που έχουν βενιζελική ρίζα όσο και οι ομάδες που δεν έχουν τέτοια καταβολή, ταξινομούνται στον ευρύτερο χώρο της κεντροδεξιάς, δηλαδή κινούνται σε μια δεξιότερη τροχιά από το Προοδευτικό Κόμμα. Από την άποψη αυτή δεν είναι υπερβολική η διάχυτη αντίληψη της πρακτικής της περιόδου, που όταν δεν ταυτίζει, όπως προσημειώθηκε, το κέντρο με τη δεξιά, το θέλει συντηρητικό, άρα δύσκολα διακρινόμενο από την πρώην αντιβενιζελική ομάδα. Τα κυριότερα κόμματα που συνιστούν την κεντροδεξιά στη μεταπολεμική περίοδο και τα οποία αποτέλεσαν αναγκαστικό πόλο έλξης της κεντροαριστερής εκλογικής βάσης είναι το ιστορικό Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων και η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου. Σε ό,τι αφορά τα σχήματα αυτά, πρβλ. Σωτ. Κυραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, *ό.π.*, σ. 210 κ.ε., ενώ για κάποια στοιχεία σχετικά με την πορεία τους στη σκηνή της εποχής βλ. το *Λεξικόν των πολιτικών κομμάτων* της περιόδου, που ενσωματώνει το έργο του Meynaud, *ό.π.*, σ. 511 κ.ε.

προοδευτική πτέρυγα του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου και να μετέχει στις εκλογές· ο δεύτερος, και κυριότερος, είναι ότι το καφανταρικό κόμμα —όπως άλλωστε και οι άλλοι κεντροαριστεροί και σοσιαλίζοντες κομματικοί πυρήνες που αποσπάστηκαν πριν από τον πόλεμο από το Κόμμα των Φιλελευθέρων ή αναπτύχθηκαν έξω από τα όριά του— για μια σειρά λόγων δεν πρόλαβε να διαμορφώσει μια μικρότερη ή μεγαλύτερη, αλλά σταθερή —λιγότερο ή περισσότερο— κοινωνική βάση αναφοράς και στήριξης, κάτι που αποδεικνύει η εκλογική ιστορία του κόμματος.

Συγκεκριμένα: στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 η Ένωση Φιλελευθέρων (Μιχαλακόπουλος - Καφαντάρης) κερδίζει 102 έδρες, ενώ, στις επόμενες εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928, το κόμμα του Καφαντάρη, που μετέχει μόνο του, κερδίζει 3 έδρες. Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 το Προοδευτικό Κόμμα, που συμμετέχει σε ένα ευρύτερο σχήμα με τον τίτλο «Τρίτη Κατάσταση» κερδίζει 15 έδρες, οι οποίες μειώνονται στις 10 στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933. Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, όπως και όλη η δημοκρατική παράταξη, το καφανταρικό κόμμα δεν μετέχει, ενώ στις επόμενες της 26ης Ιανουαρίου 1936 ο Δημοκρατικός Συνασπισμός, που συνθέτουν τα κόμματα των Καφαντάρη, Παπαναστασίου, Μυλωνά και Παπανδρέου κερδίζει 11 έδρες. Συγκρίνοντας και εκτιμώντας κανείς τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με τον κοινωνικοπολιτικό συσχετισμό που διαμορφώνει κάθε προεκλογική περίοδος, δεν έχει παρά να διαπιστώσει τη ρευστότητα της κοινωνικής βάσης του καφανταρικού κόμματος, καθώς αυτή εμφανίζει δυσανάλογες μάλλον αυξομειώσεις, κάτι που είναι ιδιαίτερα αισθητό στην περίπτωση που συγκρίνουμε το αποτέλεσμα των εκλογών του 1926 με εκείνο των εκλογών του 1936, όπως και το αποτέλεσμα των δύο αυτών αναμετρήσεων με εκείνο των εκλογών του 1928, 1932 και 1933¹⁶.

16. Σχετικά με την εκλογική ιστορία της καφανταρικής ομάδας, όπως άλλωστε και των άλλων ομάδων που αποσπάστηκαν από το Κόμμα των Φι-

Η διαπίστωση αυτή δεν ενισχύει μόνο την εκδοχή της κατεύθυνσης της κεντροαριστερής βάσης προς τα κόμματα της κεντροδεξιάς· θέτει ακόμα κατά τρόπο άμεσο το πρόβλημα των περιορισμένων δυνατοτήτων του ερευνητή, προκειμένου να οριοθετήσει τις διαστάσεις της βάσης αυτής. Αξίζει να σημειωθεί πως η δυσκολία ενός τέτοιου προσδιορισμού δεν περιορίζεται μόνο στις εκλογές του 1946 αλλά και στις επόμενες που ακολουθούν ως το τέλος της δεκαετίας του 1950, αρκεί να ληφθεί υπόψη πως μετά τον πόλεμο ο χώρος αυτός διατηρεί την ιδεολογική και κοινωνιολογική του ρευστότητα για ένα πολύ μεγάλο διάστημα, ενώ κατά την ίδια περίοδο δεν διαθέτει δική του κομματική σημαία. Από την άποψη αυτή τα όποια αριθμητικά στοιχεία και μεγέθη μπορεί να επικαλεσθεί κανείς δεν έχουν παρά ενδεικτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι δεν αποδίδουν τις συνολικές διαστάσεις της κεντροαριστερής πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά μπορούν και πρέπει να θεωρηθούν επαρκή κριτήρια —και είναι ακριβώς το σημείο αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση— της υπόστασης και της κατεύθυνσης της πραγματικότητας αυτής.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το πρόβλημα του ποσοστού της αποχής από τις εκλογές του 1946, είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως η ως τώρα έρευνα δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε «τελικές» απόψεις. Η εκδοχή των παρατηρητών του ΟΗΕ, που εντοπίζει το ποσοστό της αποχής στο 9,3%, μας φαίνεται μάλλον επιπόλαιη, αν όχι μεροληπτική. Επιφυλάξεις ίσως θα μπορούσε να έχει κανείς και απέναντι σε νεότερες εκτιμήσεις, οι οποίες ανεβάζουν το ποσοστό αυτό στο 25%. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι εκτιμήσεις αυτές δεν κρίνονται διαφωτιστικές παρά μόνο για την αποχή της αριστεράς, την οποία άλλωστε κυρίως αφορούν. Αν και συνήθως στους υπολογισμούς του είδους περιλαμβάνεται και η κεντροαριστερά, ο προσδιορισμός της αποχής της τελευταίας προσκρούει σε αξεπέραστες δυσκολίες. Αντίθετα με

την αριστερά, που, στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή, διαθέτει μια κρυσταλλωμένη ταυτότητα και μια σταθερή βάση αναφοράς και στήριξης, πράγματα που μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλείς —λιγότερο ή περισσότερο— υποθέσεις σχετικά με την κοινωνική της βάση τις παραμονές των εκλογών του 1946, η κεντροαριστερά, ακριβώς επειδή βρίσκεται στη φάση της διαμόρφωσης και στερείται τέτοιων «σταθερών», δεν ευνοεί ανάλογες προσεγγίσεις¹⁷.

Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής στην κεντροδεξιά, με το νόημα που ήδη προσδιορίσαμε, δεν περιορίζεται μόνο στις εκλογές του 1946, αλλά επεκτείνεται και στην περίοδο που ακολουθεί. Η βάση του καφανταρικού κόμματος, όση δεν αφομοιώθηκε από την κεντροδεξιά, μέλλει στο κατοπινό διάστημα να στεγασθεί στους κομματικούς εκπροσώπους της τελευταίας, διατηρώντας πάντα την προοπτική διαμόρφωσης δικού της κομματικού φορέα. Βέβαια, το όφελος που δέχτηκε το συντηρητικό τμήμα της πρώην βενιζελικής παράταξης από την αποχή του Προοδευτικού Κόμματος δεν περιορίζεται στις δύο βουλευτικές έδρες που κερδίζει το σχήμα αυτό στις εκλογές του 1936. Το κέρδος ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερο και, καθώς φαίνεται σε πρώτη φάση, το επωφελήθηκε το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Παπανδρέου. Ο παραπλανητικός τίτλος του κόμματος, καθώς και το γεγονός ότι στις εκλογές του 1936 συμμαχεί με τους Καφαντάρη, Παπαναστασίου και Μυλωνά υπό την σημαία του Δημοκρατικού Συνασπισμού, συνιστούν τα κυριότερα κίνητρα που έστρεψαν την κεντροαριστερή βάση προς το κόμμα αυτό.

Είναι χαρακτηριστικό πως το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, που στις εκλογές του 1936 κερδίζει 1 έδρα, στις επόμενες της 31ης Μαρτίου 1946 κερδίζει 27 έδρες. Σίγουρα, οι επιπλέον 26 έδρες του παπανδρεϊκού κόμματος προέρχονται από

17. Σε ό,τι αφορά το ποσοστό της αποχής και τη σχετική προβληματική βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 140-141· Αντώνης Παντελής, *ό.π.*, σ. 239· J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 79.

τον ευρύτερο κεντρώο χώρο και όχι μόνο από την αριστερή του πτέρυγα, δηλαδή την κεντροαριστερά. Το γεγονός όμως ότι το σχήμα αυτό, από τα πρώτα του βήματα, διαδηλώνει την προοπτική του για μια αριστερότερη πορεία από εκείνη του Κόμματος των Φιλελευθέρων ενισχύει μάλλον την εκδοχή πως το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης αυτής προέρχεται από τα ριζοσπαστικότερα στοιχεία του αστικού χώρου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο, αν ληφθεί υπόψη πως η δύναμη του Δ.Σ.Κ. στις εκλογές του 1950 —όπου μετέχει μόνο του, δηλαδή χωρίς τους κεντροδεξιούς συμμάχους (Βενιζέλο - Κανελλόπουλο) του 1946, γεγονός που επηρεάζει ασφαλώς θετικά την κεντροαριστερή βάση— ανέρχεται στις 35 έδρες. Ενισχυτικό, τέλος, της υπόθεσης που προβάλλεται εδώ είναι το γεγονός ότι η βάση αυτή μέλλει να εγκαταλείψει το Δ.Σ.Κ., που στις εκλογές του 1951 δεν κερδίζει καμία έδρα. Με την ελπίδα ότι η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, που πρωτοεμφανίζεται στις εκλογές του 1950 υπό τον Πλαστήρα, ανταποκρίνεται περισσότερο στις επιλογές και τα οράματά της, η βάση αυτή εγκαταλείπει στις επόμενες εκλογές το παπανδρεϊκό κόμμα και προχωρεί στην ΕΠΕΚ¹⁸.

18. Η υπόθεσή μας σχετικά με την ύπαρξη μετά την απελευθέρωση μιας υπολογίσιμης κεντροαριστερής βάσης, που σε κάθε περίπτωση μπορεί να κριθεί ευρύτερη από εκείνη που στηρίζει το 1936 τον Δημοκρατικό Συνασπισμό, βάσης που όλο και διευρύνεται, ενώ η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946, σε συνδυασμό με το θάνατο του Καφαντάρη που ακολούθησε, λειτούργησε αποπροσανατολιστικά και αποδιοργανωτικά για την ομάδα αυτή, η οποία, τελικά, όση δεν αφομοιώθηκε από την κεντροδεξιά, στεγάστηκε αναγκαστικά για όλο το μεταπολεμικό διάστημα υπό την σημαία της· η θέση μας λοιπόν αυτή ενισχύεται ασφαλώς, για να μην πούμε επαληθεύεται, με τη μελέτη της ιστορικής και κοινωνιολογικής ρίζας της κοινοβουλευτικής ομάδας των κομμάτων του ευρύτερου κεντρώου χώρου της μεταπολεμικής περιόδου, και ιδιαίτερα την κοινωνιολογική φυσιογνωμία του κεντρώου εκλογικού σώματος. Κυρίως όμως την εκδοχή αυτή ενισχύει η παρακολούθηση της κατοπινής πορείας των βουλευτών και των δύο αυτών πολιτικών παρατάξεων, που αποδεικνύει τη χωρίς προηγούμενο κινητικότητα στην όλη άλλωστε πολιτική σκηνή.

IV

Περνώντας στο δεύτερο σκέλος του προβλήματος, δηλαδή στη θέση μας ότι η κεντροαριστερά είναι το τμήμα του κέντρου που δέχθηκε τον συνολικό αντίκτυπο της αποχής, είναι πρώτα απαραίτητο να προσδιορισθούν, ενδεικτικά και πολύ σχηματικά, τα όρια που καταλαμβάνει ο χώρος αυτός τις παραμονές των εκλογών του 1946. Θεωρούμε πως εδώ ανήκει ένα απροσδιόριστο, αλλά από κάθε άποψη σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, που είτε είναι παγιδευμένο σε άλλους χώρους ή κομματικούς σχηματισμούς, είτε αναζητεί ανάλογη κομματική στέγη απαλλαγμένο λιγότερο ή περισσότερο από τέτοιες δεσμεύσεις. Αν θελήσουμε να οριοθετήσουμε το χώρο αυτό σε κομματικό επίπεδο, θα πούμε, πάλι ενδεικτικά, πως εδώ ταξινομούνται τα μέλη του συνασπισμού του 1936 που προαναφέραμε, με εξαίρεση το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το σχήμα αυτό, παρά τη συμμετοχή του στην κεντροαριστερή συμμαχία του 1936, μετά τον πόλεμο ξεκόβει και απομακρύνεται ανεπιστρεπτί από τον

κινητικότητα που, αν μη τι άλλο, δείχνει πως υπό την σημαία των κομμάτων της κεντροδεξιάς στεγάζεται ένα απροσδιόριστο αλλά σημαντικό τμήμα κοινωνικών δυνάμεων, που, χωρίς να υπερακοντίζει τα αστικά σύνορα, κινείται σαφώς αριστερότερα από τους υπάρχοντες κομματικούς εκπροσώπους της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου. Ένα τμήμα που, σε κάθε περίπτωση, εκτιμάται μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες, που κινούνται δεξιότερα. Άλλωστε οι προσχωρήσεις βουλευτών από το κέντρο προς τη δεξιά δεν αποδεικνύουν αναγκαστικά ιδεολογική μεταστροφή στοιχείων είτε της συντηρητικής είτε της προοδευτικής πτέρυγας του κέντρου, αν ληφθεί υπόψη το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, η φόρμουλα για άμεσο κομμουνιστικό κίνδυνο, καθώς και η μορφή του κρυπτοκομμουνιστή ή συνοδοιπόρου που επιφυλάσσει η συντηρητική πολιτική ομάδα σε όποιον δεν ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις προοπτικές της. Για τις μετακινήσεις στα κόμματα του κέντρου, καθώς και για εκείνες από τα τελευταία προς τη δεξιά και την αριστερά και το αντίθετο, βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 316 κ.ε., ενώ για ό,τι αφορά την κοινωνιολογία του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. το έργο του Ηλία Νικολακόπουλου, ό.π.

κύκλο αυτό¹⁹. Αντίρρηση ίσως θα μπορούσε να προβληθεί για το κόμμα του Παπαναστασίου (για την ακρίβεια για το τμήμα εκείνο του εκλογικού σώματος που πριν τον πόλεμο ακολουθεί τον Παπαναστασίου, ο οποίος ως γνωστόν απουσιάζει από τη μεταπολεμική σκηνή). Θεωρούμε ωστόσο πως, παρά την αναμφισβήτητη σοσιαλιστική - σοσιαλδημοκρατική ταυτότητα της Δημοκρατικής Ένωσης, η βάση στην οποία αυτή απευθύνεται και τελικά την επηρεάζει, με εξαίρεση κάποιους απροσδιόριστους σε έκταση πυρήνες, είναι βάση κεντρώα με την ευρύτερη έννοια του όρου²⁰.

Κεντρώα βάση, με την ευρύτερη έννοια του όρου, στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή, θεωρούμε εκείνο το τμήμα του εκλογικού σώματος που δεν αντιστρατεύεται μόνο τους Λαϊκούς αλλά και την πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων, όπως αυτή διαμορφώνεται και επιβάλλεται από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920. Αυτή η προοπτική διαφοροποίησης και από τους δύο πρωταγωνιστές της πολιτικής μάχης στην περίοδο του Μεσοπολέμου, που όμως δεν υπερακοντίζει τα αστικά πλαίσια, εν-

19. Σχετικά με την ιδεολογική ταυτότητα του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, όπως αυτό επαναβιώνει μετά τον πόλεμο και μεταμορφώνεται στη συνέχεια με διάφορες κομματικές επωνυμίες, βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 246 κ.ε., καθώς και την ανακοίνωσή μας με θέμα «Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι μεταμορφώσεις του: οριοθέτηση του υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου πολιτικού χώρου στην περίοδο 1946-1961», στα υπό δημοσίευση πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1988 για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Γεωργίου Παπανδρέου.

20. Σε ό,τι αφορά τις ιστορικές και κοινωνιολογικές ρίζες, την ιδεολογία και κοινωνική βάση και τη γενικότερη παρουσία στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή της Δημοκρατικής Ένωσης πρβλ. τα πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1983 με θέμα: «Η παρουσία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στην πολιτική ζωή και η συμβολή του στη διαμόρφωση των δημοκρατικών θεσμών: 1908-1936», στην έκδοση *Αλέξανδρος Παπαναστασίον. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987.

σωματώνει την ιστορική και κοινωνιολογική ρίζα του κέντρου με την ευρύτερη έννοια²¹· του κέντρου, δηλαδή, που ακριβώς επειδή συνιστά υπό διαμόρφωση πολιτικό χώρο, απουσιάζουν από τους κόλπους του διαφοροποιήσεις —λιγότερες ή περισσότερες. Βέβαια οι πρωτοπυρήνες των δύο βασικών διαβαθμίσεων του κέντρου, της κεντροδεξιάς και της κεντροαριστεράς, ανιχνεύονται στα πλαίσια των ιδεολογικών ανακατατάξεων που συντελούνται στον ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920. Γίνονται όμως ορατές, ή έστω περισσότερο διακριτές, μόνο προς το τέλος της δεκαετίας, και ιδιαίτερα στις παραμονές της δικτατορίας του Μεταξά, ενώ αποκαλύπτονται στο σύνολό τους μετά τον πόλεμο. Το πολιτειακό ζήτημα και οι εκλογές του 1946 συνιστούν τους καταλύτες της εξέλιξης αυτής.

Συγκεκριμένα: το αίτημα της αποχής ή μη από τις εκλογές οριοθετεί τις δύο βασικές διαβαθμίσεις του κέντρου, ενώ το αντίστοιχο της ξεκάθαρης ή μη τοποθέτησης απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος σηματοδοτεί τις διαφοροποιήσεις στο χώρο της κεντροδεξιάς. Η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται με τη σειρά της έντονη κινητικότητα, τόσο στο επίπεδο της κοινοβουλευτικής ομάδας των κομμάτων όσο και στο επίπεδο του εκλογικού σώματος. Κινητικότητα που μέλλει ωστόσο να διατηρηθεί στη συνολική κατοπινή περίοδο, ακριβώς γιατί η ιδεολογική ταυτότη-

21. Πραγματικά, από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920 αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα αστική πρόταση, που μετά τον πόλεμο είναι γνωστή ως κεντρώα πρόταση. Έντονο χαρακτηριστικό της είναι ότι δεν αρνείται μόνο τον αυταρχισμό του αντιβενιζελισμού και τις επιλογές του χώρου αυτού στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, που όσο δεν αντιστρατεύονται την αστική ανέλιξη άλλο τόσο δεν την ευνοούν. Διαφωνεί και με την αναδίπλωση και το συντηρητισμό του βενιζελισμού, που εκδηλώνεται με τη χαλάρωση του φιλελευθερισμού στο πολιτικό επίπεδο και με την ανακοπή της ορμής του στο κοινωνικοοικονομικό. Σε ό,τι αφορά αυτή τη στροφή του βενιζελισμού, που αποτέλεσε κατά την άποψή μας την αιτία γέννησης και παραπέρα ανάπτυξης του κέντρου, βλ. τις εργασίες που αναφέρονται στην υποσημ. 6.

τα και των δύο αυτών κεντρώων διαβαθμίσεων παραμένει ασχημάτιστη και ανολοκλήρωτη ως το τέλος της δεκαετίας του 1950. Στο χώρο της κεντροαριστεράς, ειδικότερα, το φαινόμενο αυτό διατηρείται και διαιωνίζεται για τον πρόσθετο λόγο ότι η κεντρώα αυτή τάση, που στερείται κατάλληλου κομματικού φορέα, για όλη αυτή την περίοδο κινείται απεγνωσμένα προς την κατεύθυνση αυτή, κάτι που συνεπάγεται συχνές και συνεχείς κοινοβουλευτικές μετατάξεις και κοινωνικές μετατοπίσεις.

Θεωρούμε, πραγματικά, πως το πολιτειακό ζήτημα και οι εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 δρομολογούν σειρά εντυπωσιακών εξελίξεων στον ευρύτερο πρώην βενιζελικό χώρο. Η στάση υπέρ ή κατά της βασιλευόμενης μορφής του πολιτεύματος είναι δηλωτική μιας πολιτικής φιλοσοφίας, είναι αποκαλυπτική των προθέσεων των ατόμων και των ομάδων απέναντι στις μεταπολεμικές εξελίξεις που διαμορφώνουν και επιβάλλουν οι νέοι ιστορικοί και κοινωνικοοικονομικοί όροι και συσχετισμοί. Η πρώτη, συγκεκριμένα, υπονοεί ένα αυταρχικό—λιγότερο ή περισσότερο—πολιτικό σύστημα, καθόλου προσαρμοσμένο στα μεταπολεμικά δεδομένα, αντίθετα με τη δεύτερη, που προδίδει την προτίμηση σε ένα περισσότερο φιλελεύθερο πλαίσιο πολιτικής ζωής. Το ίδιο θα πούμε και για τη συμμετοχή ή μη στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές. Έτσι, η πρώην παράταξη των βενιζελικών, με την ευρύτερη έννοια του όρου, καλείται για πρώτη ίσως φορά, μετά τις μεσοπολεμικές ιδεολογικές ανακατατάξεις στους κόλπους της, να αποκαλύψει την πραγματική της ταυτότητα. Προκαλούμενη να αντιδράσει απέναντι στα κυρίαρχα προβλήματα της εποχής, όπως είναι και πρέπει να θεωρηθούν το πολιτειακό και οι εκλογές του 1946, αποκαλύπτει τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές της²².

22. Φανερώνει, σε τελευταία ανάλυση, τις διάφορες εστίες διαφοροποίησης, που αναπτύχθηκαν και, ως ένα βαθμό, αποκρυσταλλώθηκαν στο χώρο αυτό στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας. Ωστόσο, στο διάστημα αυτό, ανάλογες ανακατατάξεις λαβαίνουν χώρα στη συνολική αστική πολι-

Προκύπτει πως η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946 εγκαινιάζει, και στη συνέχεια συμβολίζει, τη γέννηση και πρώτη προβολή των δύο κεντρώων διαβαθμίσεων, ενώ συγχρόνως καθιερώνει και καταξιώνει τον Γεώργιο Καφαντάρη ως τον πρώτο και αναμφισβήτητο ηγέτη της ελληνικής κεντροαριστεράς. Το τελευταίο αυτό συμβαίνει για τους εξής λόγους: Ο Παπαναστασίου, ο οποίος θα μπορούσε να παίξει αυτό το ρόλο (όπως σημειώθηκε ήδη, παρά τις σοσιαλιστικές ή σοσιαλδημοκρατικές του προοπτικές, το μεγαλύτερο τμήμα των ψηφοφόρων του προέρχεται από τον ευρύτερο προοδευτικό αστικό χώρο) επισκιάζοντας τον Καφαντάρη, απουσιάζει από τη μεταπελευθερωτική πολιτική σκηνή. Ο Παπανδρέου, ο πιθανότερος ανταγωνιστής στο ρόλο αυτό, ξεκόβει, όπως είπαμε, από την αριστερή πτέρυγα της πρώην βενιζελικής παράταξης και μετατοπίζεται δεξιότερα. Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, αν και στις εκλογές του 1936 εξασφαλίζει διπλάσιο αριθμό εδρών στο Κοινοβούλιο από τον Καφαντάρη, παραμένει —σε σύγκριση με τον τελευταίο— προσωπικότητα με μικρότερη επιρροή στον ευρύτερο κεντρώο χώρο²³. Έτσι, ο ιδρυτής και αρχηγός του Προοδευ-

τική οικογένεια, όπως άλλωστε και στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς. Οι διαπιστώσεις αυτές με τη σειρά τους εξηγούν τις διαστάσεις που πήρε στη μεταπολεμική Ελλάδα το φαινόμενο της απομάκρυνσης ομάδας ολόκληρης, πολλές φορές, βουλευτών και ανώτερων στελεχών από ένα κόμμα, και η προσχώρησή τους στους κόλπους ενός άλλου, για να το εγκαταλείψουν το πιθανότερο ύστερα από λίγο και να επιστρέψουν στο πρώτο κόμμα, ή να αναζητήσουν τρίτη κομματική στέγη. Για το φαινόμενο αυτό στην πολιτική σκηνή, δηλαδή για τις μετακινήσεις που λαβαίνουν χώρα στο συνολικό κομματικό φάσμα και όχι μόνο στους κυριότερους κομματικούς σχηματισμούς των κυριότερων πολιτικών τάσεων της περιόδου, πρβλ. *Βουλή των Ελλήνων, Μητρώων Γερουσιαστών ετών 1929-1935 και Βουλευτών 1935-1974*, Αθήνα 1977, σ. 87 κ.ε., καθώς και το *Λεξικόν των πολιτικών κομμάτων της περιόδου*, του J. Meynaud, ό.π.

23. Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς γεννήθηκε το 1881 στην Αθήνα. Πολιτεύεται για πρώτη φορά το 1923 και εκλέγεται βουλευτής στην περιφέρεια Αθηνών υπό την σημαία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Με το ίδιο κόμμα

τικού Κόμματος αποτελεί, μετά τον πόλεμο, τον φυσικό ηγέτη εκείνου του τμήματος του εκλογικού σώματος που το 1936 ακολουθεί τον Δημοκρατικό Συνασπισμό προσφέροντας 11 βουλευτικές έδρες. Συγχρόνως αποτελεί τον πόλο έλξης ενός ευρύτερου φάσματος ψηφοφόρων, που οι κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις και πολιτικές ανακατατάξεις και συγκυρίες της τελευταίας δεκαπενταετίας στρέφουν και ωθούν προς τον κεντροαριστερό χώρο²⁴.

Από την άποψη αυτή είναι θεμιτή και αρκετά ασφαλής η υπόθεση πως η συμμετοχή του Καφαντάρη στις εκλογές του 1946 θα εξασφάλιζε στο Προοδευτικό Κόμμα μια όχι ευκαταφρόνητη εκπροσώπηση στο πρώτο μεταπολεμικό Κοινοβούλιο, η οποία σε κάθε περίπτωση θα ήταν ευρύτερη από εκείνη που πέτυχε ο Δημοκρατικός Συνασπισμός του 1936. Η τέτοια εξέλιξη, με τη σειρά της, συνεπάγεται σειρά ολόκληρη θετικών αντίκτυπων στην κεντροαριστερά. Ενδεικτικά επισημαίνουμε πως η ευρύ-

επανεκλέγεται το 1924 στην περιφέρεια Ιωαννίνων, ενώ το 1932 και 1933 εκλέγεται με το Αγροτικό Κόμμα, του οποίου υπήρξε ιδρυτής και αρχηγός. Το 1946 μετέχει στις εκλογές ως αρχηγός της Ένωσης Αγροτικών Κομμάτων και κερδίζει μία έδρα, για να τη χάσει στις επόμενες εκλογές, οπότε αποσύρεται από την πολιτική: βλ. σχετικά ελληνικό *Who's Who*, Αθήνα 1965, σ. 409.

24. Σε ό,τι αφορά τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της δεκαπενταετίας πριν από την απελευθέρωση, και γενικότερα το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της ευρύτερης περιόδου πριν από τον πόλεμο, βλ. Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988· Κλεομένης Κουτσούκης, *Η πολιτική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1919-1981)*, Αθήνα 1986· Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις ανάπτυξης*, «Εξάντας», Αθήνα 1987, σ. 46 κ.ε.· Μιχάλης Μάλιος, *Σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1975, σ. 35 κ.ε.· Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 136 κ.ε.· Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976, σ. 128 κ.ε.· Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, «Φυτράκης», Αθήνα 1987.

τερη αυτή συσπείρωση υπό την σημαία του καφανταρικού κόμματος, και μάλιστα σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, συνιστά ένα πρώτο αλλά πολύ θετικό και αποτελεσματικό βήμα προς την κατεύθυνση της ιδεολογικής κρυστάλλωσης, της ενότητας και της συνοχής του υπό διαμόρφωση αυτού χώρου σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Δηλαδή οι μικρότερες ή μεγαλύτερες μάχες, που θα αναγκαζόταν να δώσει η ομάδα αυτή στα πλαίσια του Κοινοβουλίου, θα αποκάλυπταν και συγχρόνως θα σφυρηλατούσαν τις προθέσεις της και τους ιδεολογικούς της προσανατολισμούς, ενώ θα έθεταν τις πρώτες αλλά στέρεες οργανωτικές της βάσεις. Σε κάθε περίπτωση, η κοινοβουλευτική θητεία και εμπειρία της ομάδας αυτής, όσο θα λειτουργούσε ως παράγοντας συνοχής και συσπείρωσης των ομοιογενών από κοινωνιολογική και ιδεολογική άποψη στοιχείων, άλλο τόσο θα πυροδοτούσε διαδικασίες αποβολής και απομάκρυνσης των τυχόν μικρότερων ή μεγαλύτερων πυρήνων διαφοροποίησης, δηλαδή των τάσεων που η συνύπαρξη και συμπόρευση υπό ενιαία κομματική σημαία με τα στοιχεία αυτά θα κρινόταν αδύνατη²⁵.

Η αποχή οδήγησε σε θεμελιακά αντίθετες εξελίξεις. Ένα πολύ σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, που θα μπορούσε να επηρεάσει και να προσελκύσει το Προοδευτικό Κόμμα, στην περίπτωση που μετείχε στις εκλογές, παρέμεινε σίγουρα ασυγκίνητο από το σύνθημα της αποχής, γι' αυτό και στράφηκε προς

25. Η συμμετοχή της καφανταρικής ομάδας στις εκλογές του 1946 και η συσπείρωση στους κόλπους της ενός υπολογίσιμου τμήματος του εκλογικού σώματος, τόσο από τον αστικό προοδευτικό χώρο όσο και από το χώρο της μετριοπαθούς αριστεράς, θα οδηγούσε σε τελευταία ανάλυση σε ένα περισσότερο αντιπροσωπευτικό κοινοβούλιο. Το τελευταίο, αν μη τι άλλο, θα μείωνε λιγότερο ή περισσότερο την παντοδυναμία της συντηρητικής πολιτικής ομάδας υπό το Λαϊκό Κόμμα, ενώ, το πιθανότερο, θα απέτρεπε κάποιες αρνητικές για τον ευρύτερο προοδευτικό χώρο εξελίξεις, ή έστω θα περιόριζε λιγότερο ή περισσότερο τις επιπτώσεις των εξελίξεων αυτών. Για κάποια στοιχεία ή ευρύτερες αναφορές πάνω στο πρόβλημα αυτό βλ. τις εργασίες που αναφέρονται στην υποσημ. 2.

τους κομματικούς εκπροσώπους της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου. Χάθηκε έτσι μια μοναδική ευκαιρία, που θα συνένωνε τα στοιχεία αυτά υπό κοινό κομματικό και κοινοβουλευτικό μανδύα. Εξουδετερώθηκε η ανεπανάληπτη δυνατότητα λειτουργίας μιας διαδικασίας ιδεολογικής ζύμωσης και κρυστάλλωσης ενός χώρου που αναζητεί ταυτότητα ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Ο θάνατος του Καφαντάρη, που ακολούθησε, διέυρυνε παραπέρα το πρόβλημα, ενώ ο αντίκτυπός του στην προοδευτική πτέρυγα του κέντρου θα ήταν ασφαλώς λιγότερο επώδυνος, στην περίπτωση που ο χώρος αυτός είχε εξασφαλισμένη τη μικρότερη ή μεγαλύτερη κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση υπό την σημαία του καφανταρικού κόμματος.

Σημειώθηκε ήδη πως η ΕΠΕΚ είναι ο επόμενος πόλος έλξης της κεντροαριστερής βάσης, ύστερα από το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Και είναι η στροφή του τμήματος αυτού του εκλογικού σώματος προς τον Νικόλαο Πλαστήρα που εξηγεί την εντυπωσιακή άνοδο ενός νεοσύστατου πολιτικού σχηματισμού, όπως είναι η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου. Είναι ακόμα το γεγονός της απομάκρυνσης της κεντροαριστερής βάσης από το σχήμα αυτό που εξηγεί την κατακόρυφη πτώση του και τη μεταβολή του από «κόμμα εξουσίας» σε μια ασήμαντη πολιτική ομάδα, όπως μπορούν και πρέπει να εκτιμηθούν τα περισσότερα κόμματα που κινούνται στον ευρύτερο κεντρώο χώρο. Απογοητευμένη για μία ακόμα φορά η βάση αυτή —η ΕΠΕΚ πολύ γρήγορα θα ενδώσει στις πολυποίκιλες πιέσεις για εγκατάλειψη ή έστω για περικοπή της προοπτικής της για ένα σύστημα ουσιαστικής πολιτικής δημοκρατίας— θα στραφεί προς την ΕΔΑ, κάτι που εξηγεί την εντυπωσιακή άνοδο του σχήματος αυτού και την κατάκτηση του τίτλου της «αξιωματικής αντιπολίτευσης» στην κοινοβουλευτική περίοδο 1958-61²⁶.

26. Ότι η άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 ήταν το αποτέλεσμα της στροφής ενός σημαντικού τμήματος της κεντρώας βάσης προς το σχήμα αυτό είναι κάτι που δέχεται και ο Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 242 και

Στους κόλπους των κομματικών εκπροσώπων της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου, αλλά και της αριστεράς για ένα διάστημα, όπου κατέφυγαν τα στοιχεία αυτά, όσα δεν αλλοτριώθηκαν και δεν αφομοιώθηκαν —αυτά είναι ασφαλώς τα περισσότερα— συνάντησαν ένα κλίμα που κάθε άλλο παρά βοήθησε και ενθάρρυνε την ανάπτυξή τους. Έτσι, το τέλος της δεκαετίας του 1950 βρίσκει την κεντροαριστερή πρόταση σχηματοποιήτη, χωρίς δικό της κομματικό εκπρόσωπο και καταξιωμένο ηγέτη. Και είναι ακριβώς το σημείο αυτό που εξηγεί την απόφασή της —και μάλιστα σε μια στιγμή που εμφανίζεται περισσότερο ενισχυμένη και ιδεολογικά προσανατολισμένη— να συσπειρωθεί το 1961 με την κεντροδεξιά υπό ενιαία κομματική σημαία. Είναι ακόμα το ίδιο σημείο που φωτίζει την πορεία της στη νέα περίοδο, που αρχίζει με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου. Η τελευταία, που θα αποτελέσει την επόμενη μετά την ΕΔΑ κομματική στέγη της κεντροαριστεράς, θα κριθεί το ίδιο ακατάλληλη με τα προηγούμενα σχήματα. Έτσι, με τη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, αρχίζει για το τμήμα αυτό του εκλογικού σώματος μια νέα περιπέτεια, που μέλλει να λήξει με επιτυχία τούτη τη φορά σε μια πολύ κατοπινότερη φάση: όταν, μετά την πτώση της δικτατορίας, θα

249. Με την άποψη αυτή είναι σύμφωνος και ο Meynaud, ενώ ενδιαφέρουσα είναι και η ερμηνεία που δίνει στο φαινόμενο, καθώς αυτή κινείται στα ευρύτερα πλαίσια της δικής μας προβληματικής: «Φυσικό ήταν», γράφει, «να τεθεί το ερώτημα των παραγόντων της επιτυχίας της ΕΔΑ έναντι του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Σύμφωνα με μια εκδοχή, πολλοί εκλογείς του Κέντρου, βέβαιοι για τη νίκη της Δεξιάς, εψήφισαν την Αριστερά για να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην διαμαρτυρία τους κατά των μεθόδων της Ριζοσπαστικής Ενώσεως (με την οποία, ας μη το λησμονούμε, είχε συνεργασθεί το Κόμμα των Φιλελευθέρων για να εξασφαλίσει την επιψήφιση του εκλογικού νόμου). Η υπόθεση αυτή είναι δυνατή. Ας μην ξεχνούμε, επίσης, την έλλειψη ενότητας των φιλελευθέρων πολιτικών και το χορό των κομματικών σχημάτων, που έγινε το επιστέγασμά της: ένα παρόμοιο θέαμα δεν μπορούσε παρά να βλάψει το γόητρο αυτού του ρεύματος στο πνεύμα των εκλογών»: βλ. J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 105.

ακολουθήσει και θα στηρίξει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου²⁷.

27. Για τις εξελίξεις μετά την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου όχι μόνο στο χώρο του κέντρου αλλά στην πολιτική σκηνή στο σύνολό της, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 137 κ.ε.· J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 109 κ.ε.· Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος, ό.π.*, σ. 499 κ.ε.· Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, «Παπαζήσης»*, Αθήνα 1977, τ. Δ', σ. 69 κ.ε.· Κ. Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου. Η ζωή του*, «Καμαρινόπουλος», Αθήνα 1984, σ. 430 κ.ε.· Ανδρέας Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία, «Φέξης»*, Αθήνα 1975· του ίδιου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα, «Καρανάσης»*, Αθήνα 1974, σ. 176 κ.ε.· W. Fischer - E. Rondholz - Γ. Φαράντος, *Επανάσταση και αντεπανάσταση στην Ελλάδα, 1936-1974, «Μπουκουμάνης»*, Αθήνα 1974, σ. 82 κ.ε.· Νίκος Παπαδημητρίου, *Από την Ένωση Κέντρου στην αποστασία, «Ροές»*, Αθήνα 1986, σ. 37 κ.ε.· Πότης Παρασκευόπουλος, *Μαρτυρία 1963-1967. Πώς φτάσαμε στη δικτατορία, «Διάλογος»*, Αθήνα 1974· του ίδιου, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967, «Φυτράκης»*, Αθήνα 1988.

Θάνος Βερέμης

ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ (1924-26)

Οι στρατιωτικές επεμβάσεις στον ελληνικό Μεσοπόλεμο οφείλονται κυρίως σε δύο παράγοντες: α) στη μεγάλη πολιτειακή κρίση που ξεσπάει μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, β) στην αλλοίωση της κοινωνικής σύνθεσης του σώματος των αξιωματικών από το 1912-16. Με την κατάλυση της πολιτειακής ισορροπίας που επικρατούσε, με μικρές διακοπές, από το 1864-1916, το κράτος χάνει το κύρος και την ισχύ που του εξασφάλιζε η συμβίωση του ανώτατου άρχοντα με τις δυνάμεις του κοινοβουλίου, ώστε χειραφετούνται οι στρατιωτικοί πελάτες του θρόνου ή των κομμάτων, για να διεκδικήσουν με τις δικές τους δυνάμεις τα οφέλη της εξουσίας. Η εντυπωσιακή εξάλλου διεύρυνση του σώματος των αξιωματικών, που προέκυψε από τους πολέμους του 1912-13, είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν προσπέλαση στο σώμα των αξιωματικών άτομα όλων των κοινωνικών τάξεων, που ωστόσο κατέχονταν από μια μόνιμη επαγγελματική ανασφάλεια, καθώς το τέλος των πολέμων μείωνε τις ανάγκες του στρατού και οι αποστρατεύσεις αυξάνονταν¹. Η πολιτικοποίηση των στρατιωτικών, ως συνέπεια του κλονισμού των πολιτειακών θεσμών, και η επαγγελματική αβεβαιότητα των νέων αξιωματικών δημιουργούν λοιπόν τις προϋποθέσεις για να πραγματοποιηθούν οι στρατιωτικές επεμβάσεις του Μεσοπολέμου.

Κατά τη διάρκεια του μεγάλου διχασμού ο Βενιζέλος βρίσκεται επικεφαλής και ελέγχει απόλυτα μια μερίδα του στρατού,

1. Th. Veremis, «The Officer Corps in Greece 1912-1936», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τχ. 2, 1976, σ. 113-133.

καθώς παγιώνονται οι δύο βασικές παρατάξεις βενιζελικών - αντιβενιζελικών (βασιλοφρόνων), που θα είναι αντιμέτωπες σ' ολόκληρο σχεδόν το διάστημα του Μεσοπολέμου². Πέρα όμως από τους δύο αυτούς σχηματισμούς, και ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, τη στρατιωτική Επανάσταση του 1922 (όπως καθιερώθηκε να λέγεται) και την προσωρινή έκλειψη των βασιλοφρόνων από το πολιτικό προσκήνιο, διαμορφώνονται μέσα στη βενιζελική παράταξη φατρίες που περιστρέφονται γύρω από πολιτικά δραστήριους αξιωματικούς, που αμφισβητούν ακόμα και το κύρος του αρχηγού των Φιλελευθέρων.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, ένας εξαίρετος για το ήθος και τις ικανότητές του κοινοβουλευτικός, βρέθηκε αντιμέτωπος ως πρωθυπουργός τον Φεβρουάριο του 1924 με την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε στο σώμα των αξιωματικών. Η μεθόδευση της απομάκρυνσης της μοναρχίας είχε ήδη από τα τέλη του 1923 γίνει το επίμαχο θέμα που δίχαζε το βενιζελικό στρατόπεδο. Η Δημοκρατική Ένωση, υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τους Γεώργιο Κονδύλη και Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο, νομιμοποιούσε ουσιαστικά την εμπλοκή των στρατιωτικών στην πολιτική και υπονόμει το κύρος του κοινοβουλίου. Ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα στις 2 Ιανουαρίου 1924 για να αναλάβει, μετά από θριαμβευτικές για το κόμμα του εκλογές, την πρωθυπουργία.

Η Δημοκρατική Ένωση όμως και οι στρατιωτικοί της οπαδοί φρόντισαν ώστε η θητεία του στο αξίωμα να μη διαρκέσει. Ο Βενιζέλος, που δεν μπορούσε να ανεχθεί αντιρρήσεις μέσα στην ίδια την παράταξή του, προσποιήθηκε ξαφνική ασθένεια και παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία και από την αρχηγία

2. Η υποταγή του στρατού προς την πολιτική εξουσία, που εκπροσωπείται το 1917 από τον Βενιζέλο, γίνεται φανερή από το λόγο του της 12ης Αυγούστου στη Βουλή, όπου τονίζει ότι ακόμη και τα στρατιωτικά ζητήματα ανήκουν στην αρμοδιότητα των πολιτικών: *Εφημερίς των Συνετηρήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 20ή, 12 Αυγούστου 1917, σ. 262.

του Κόμματος των Φιλελευθέρων, αφήνοντας ως αντικαταστάτη του τον Καφαντάρη. Στις 6 Φεβρουαρίου ορκίστηκε η κυβέρνηση Καφαντάρη, και σχεδόν αμέσως κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος που θα έλυνε το καθεστωτικό³.

Η κυβέρνηση Καφαντάρη έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 26 Φεβρουαρίου (233 υπέρ, 106 κατά), ενώ συγχρόνως η Δημοκρατική Ένωση αποχώρησε από τη Βουλή και επιδόθηκε σε εξωκοινοβουλευτικές δραστηριότητες. Διαδηλώσεις και εμπρηστική αρθρογραφία στις εφημερίδες αποτέλεσαν τα κύρια όπλα του στρατιωτικοπολιτικού συνασπισμού εναντίον της κυβέρνησης⁴.

Το αποτυχημένο κίνημα του 1923 είχε δημιουργήσει κενά στο στρατό, τα οποία είχαν καλυφθεί με μαζικές προαγωγές. Όσοι είχαν ευεργετηθεί ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν τους βαθμούς τους με κάθε μέσο. Με την απουσία του Βενιζέλου από την ενεργό πολιτική ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, που υποτίθεται πως είχε διαλυθεί από τον Ιανουάριο του 1924, ξανάρχισε τις πιέσεις στην κυβέρνηση και τον Καφαντάρη, ο οποίος ήταν πολύ πιο ευάλωτος από τον Βενιζέλο.

Στις 6 Μαρτίου ο συνταγματάρχης Βουτσινάς, ένας από τους πελάτες του Πάγκαλου, και ο συνταγματάρχης Λάγγουρας ζήτησαν ακρόαση από τον Καφαντάρη, ο οποίος αρνήθηκε να τους δεχτεί. Σκοπός του διαβήματός τους ήταν να υπενθυμίσουν στον πρωθυπουργό ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήταν αποφασισμένος να εγκαθιδρύσει τη Δημοκρατία με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς μάλιστα είχαν σημειωθεί κρούσματα απειθαρχίας σε πολλές μονάδες, όπου νέοι αξιωματικοί του Συνδέσμου αρνούσαν να υπακούσουν στους ανωτέρους τους. Ο φρούραρχος Αθηνών, στρατηγός Τσιρογιάννης, με δυσκολία εμπόδισε τους υφιστάμενους του αξιωματικούς να στασιάσουν κατά της κυβέρνησης.

3. Ηλίας Μπρεδήμας, *Η πρώτη δημοκρατία*, Αθήνα 1960, σ. 327-337.

4. Doros Alastos, *Venizelos*, Λονδίνο 1942, σ. 236-237.

Ο Καφαντάρης προσπάθησε να αντιδράσει διατάζοντας να γίνει ανάκριση των δύο συνταγματαρχών όπως και του Τσερούλη, διοικητή του Β' Σώματος Στρατού, πελάτη επίσης του Πάγκαλου. Ο στρατηγός Παπαθανασίου, όμως, αρχηγός του Α' Σώματος Στρατού, και ο Δεμέστιχας, αρχηγός του στόλου, επισκέφθηκαν τον Βενιζέλο, τον αντιβασιλέα Κουντουριώτη και τον Καφαντάρη, για να τους ανακοινώσουν ότι δεν ήταν πια σε θέση να εγγυηθούν για την πειθαρχία στις ένοπλες δυνάμεις, αν η Βουλή δεν ανακήρυσσε τη δημοκρατία. Αντί ν' αντικαταστήσει τον Παπαθανασίου και τον Δεμέστιχα, ο Καφαντάρης παραιτήθηκε το απόγευμα της 8ης Μαρτίου 1924. Την προηγούμενη, ελπίζοντας ίσως ότι ο Βενιζέλος θα τον υποστήριζε, είχε δηλώσει ότι δεν θα ενέδιδε ποτέ σε εκβιασμούς των στρατιωτικών. Οι λόγοι που έκαναν τον Βενιζέλο να μην ενθαρρύνει τον Καφαντάρη να λάβει δραστηρικά μέτρα για να καταπνίξει αυτές τις εκδηλώσεις απειθαρχίας παραμένουν άγνωστοι. Πιθανόν, αν και ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν αμφέβαλλε για την ικανότητά του να ελέγχει τους αξιωματικούς, να μην ήταν διατεθειμένος να διακυβεύσει το κύρος του εμποδίζοντάς τους να δράσουν. Έτσι, προτίμησε να αναχωρήσει στο εξωτερικό αποφεύγοντας τη φθορά που θα υφίστατο από μια σύγκρουση με το στρατό⁵.

Σταθμίζοντας τη χρησιμότητα μιας υποστήριξης του βασιλιά με τίμημα την αποξένωση των στρατιωτικών του πελατών και φίλων, ίσως κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ενεργός υποστήριξη του Καφαντάρη ήταν μια πράξη πολιτικά άσκοπη και συναισθηματικά επώδυνη για τον ίδιο.

Η στρατηγική νίκη των αξιωματικών το 1924 δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συστηματική ανάμειξή τους στην πολιτική. Το κίνημα του Θεόδωρου Πάγκαλου τον Ιούνιο του 1925 υπήρξε το επιστέγασμα της ροπής αυτής. Ο Καφαντάρης, αντίθετα από άλλους βενιζελικούς πολιτικούς, εναντιώθηκε στο καθεστώς Παγκάλου και έλαβε μέρος σε προσπάθειες ανατρο-

5. *Αρχείον Παγκάλου*, τ. Α', σ. 420-430.

πής του δικτάτορα. Από τον Νοέμβριο του 1925 βρισκόταν σε επαφή με τον εξόριστο απόστρατο (αλλά με μεγάλη επιρροή στους βενιζελικούς αξιωματικούς) Νικόλαο Πλαστήρα, με τον οποίο μεθόδευε την ανατροπή του Πάγκαλου (βλ. επιστολή 12ης Νοεμβρίου 1925 που παραθέτουμε).

Σε επιστολή του της 27ης Ιανουαρίου 1926 προς τον Πλαστήρα, ο Καφαντάρης αναφέρει δύο παράλληλες αλλά αντίθετες μεταξύ τους ενέργειες ανατροπής του δικτάτορα. Η μία υπό τον Πλαστήρα και τον πελάτη του ταγματάρχη Αθ. Βαχλιώτη και η άλλη υπό τον Κονδύλη και τον έμπιστό του Πρωτοσύγγελο: «Όλος σχεδόν ό στρατός είνε δυσηρεστημένος με τόν Πάγκαλον, τὰ δὲ ἀγαθὰ στοιχεῖα μαίνονται ἐναντίον του [...]. Πρὸ μιᾶς ἑβδομάδος με ἐπεσκέφθη ὁ ταγματάρχης Ψαρρός, ἄλλοτε Παγκαλικός, [...]. Μὲ ἐπληροφόρησε ὅτι ἀξιωματικοί, μέλη τοῦ παλαιοῦ συνδέσμου, ἤρχισαν συνεννοήσεις πρὸς ἀνατροπὴν [...]. Ἐπιθυμοῦν ἐπὶ κεφαλῇς τοῦ κινήματος νὰ τεθῇς σὺ [...].»⁶.

Το κίνημα του Κονδύλη δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Πάγκαλος πληροφορήθηκε έγκαιρα τα σχέδια των κινηματιών από τους καταδότες του. Έτσι, στις 18 Φεβρουαρίου, εκτοπίστηκαν οι Δ. Αναγνωστόπουλος, Λουκίδης (πελάτες του Κονδύλη), Κουσίντας, Παπαναστασίου, Γύπαρης, Διάμεσης και Μαμούρης (πρώην πελάτης του Πάγκαλου). Ο Κονδύλης συνελήφθη, ενώ ετοιμαζόταν να αναλάβει την ηγεσία του κινήματος, και εκτοπίστηκε μαζί με τον Καφαντάρη, τον Αλ. Ζάννα και άλλους πολιτικούς στη Θήρα.

Η σημαντικότερη όμως απόπειρα κατά της δικτατορίας ήταν το κίνημα της 8ης Απριλίου στη Θεσσαλονίκη, με πρωταγωνιστές τους αντισυνταγματάρχες Καρακούφα και Μπακιρτζή. Οι δύο αυτοί αξιωματικοί, που είχαν βοηθήσει τον Πάγκαλο να καταλάβει την εξουσία, έβλεπαν με ανησυχία τις επαφές του δικτάτορα με τον αντιβενιζελικό κόσμο. Η συνεργασία τους,

6. *Αρχείον Πλαστήρα*, Φάκελος 9, Μουσείο Μπενάκη.

που πραγματοποιήθηκε παρά τις προσωπικές τους αντιθέσεις, σκόπευε κυρίως να αποσοβήσει τον κίνδυνο της επιστροφής των αντιβενιζελικών αποτάκτων του 1923. Μέλη της Δημοκρατικής Φρουράς της Θεσσαλονίκης υπό τον Καρακούφα, μαζί με τους Μπακιρτζή και Τζαβέλα και 300 άνδρες με μερικά πολυβόλα και δύο θωρακισμένα αυτοκίνητα, κατέλαβαν το σταθμό ασυρμάτου. Η συνωμοσία κατέρρευσε γρήγορα με λίγα θύματα, γιατί τα τμήματα πυροβολικού και αεροπορίας που είχαν υποσχεθεί να βοηθήσουν τους κινηματίες δεν εμφανίστηκαν. Δεκαοχτώ αξιωματικοί δικάστηκαν με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Η καταδίκη σε θάνατο των αρχηγών του πραξικοπήματος μετατράπηκε σε ισόβια δεσμά και ο Πάγκαλος έσπευσε να μειώσει τη σημασία του αποδίδοντας στον Καρακούφα ευτελή ιδιοτελή κίνητρα.

Η επιβίωση του Πάγκαλου στην εξουσία μετά τη ρήξη του με τον βενιζελικό κόσμο (Άνοιξη 1926) δεν βασίστηκε στα ασήμαντα λαϊκά ερείσματα που διέθετε αλλά στη σκληρή αστυνόμευση των αξιωματικών, καθώς και στο φατριασμό που επικρατούσε ανάμεσα στους αντιπάλους του. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο περισσότερο ικανός από την παράταξή του να συνενώσει τους εχθρούς του καθεστώτος, είχε έρθει σε συνεννοήσεις με τον Πάγκαλο την Άνοιξη του 1926 προκειμένου να εξασφαλίσει τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών. Παράλληλα, με επιστολές του προς τους Καφαντάρη, Τσουδερό και Οθωναίο, ο Βενιζέλος συνιστούσε αποφυγή βίαιων μέσων για την ανατροπή του δικτάτορα. Μετά την αποτυχία του κινήματος της Θεσσαλονίκης, ο Καφαντάρης έγινε και αυτός επιφυλακτικός ως προς τη χρήση βίας για την ανατροπή του καθεστώτος⁷.

7. *Αρχείον Πλαστήρα, ό.π.* Πληροφορίες για το σημαντικότερο στέλεχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, τον Αλέξανδρο Οθωναίο, περιέχει το βιβλίο του Δ. Αγραφιώτη, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983. Στην επιστολή της 4ης Ιουνίου 1926 του Καφαντάρη προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο προσπαθεί να αποτρέψει από ενέργειες που θα νομιμοποιούσαν το

Η τελική πτώση του δικτάτορα δεν οφειλόταν σε ενέργεια των πολιτικών, που με λίγες εξαιρέσεις (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Ζάννας) δεν κινήθηκαν εναντίον του, αλλά στους ίδιους τους στρατιωτικούς που τον είχαν στηρίζει. Το καθεστώς του υπονομεύθηκε από τη στροφή του προς τον πολιτικό χώρο του αντιβενιζελισμού, για να αποκτήσει τη νομιμότητα που του αρνήθηκε ο βενιζελικός κόσμος. Η προσπάθεια του Πάγκαλου να συνδιαλλαγεί με τους παλιούς του αντιπάλους θορύβησε και τους τελευταίους στρατιωτικούς συμμάχους του, που από καιρό μονοπωλούσαν την εξουσία αλλά φοβούνταν την επιστροφή των βασιλοφρόνων περισσότερο από ό,τι τις αντίπαλες φατρίες της δημοκρατικής παράταξης.

Η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής ομαλότητας ανέστειλε για ένα διάστημα τις στρατιωτικές επεμβάσεις και έδωσε την ευκαιρία στον Γεώργιο Καφαντάρη, έναν γνήσιο εκπρόσωπο του αντιπροσωπευτικού συστήματος, να διακριθεί στην Οικουμενική Κυβέρνηση ως υπουργός Οικονομικών και ως αρχιτέκτονας της νομισματικής σταθεροποίησης.

Γ. ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ ΠΡΟΣ Ν. ΠΛΑΣΤΗΡΑ
ΑΘΗΝΑ, 12 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1925

«Ἀγαπητὲ ἀρχηγέ,

Ὁ Μπότσαρης μοῦ ἀνεκοίνωσε σήμερον τὰς σκέψεις σου. Νομίζω ὅτι δὲν εἶνε καιρὸς ἀκόμη νὰ κατέλθῃς, διότι ἡ κατάστασις ἔλαβε τελευταῖον τροπὴν μᾶλλον δυσάρεστον, ἕνεκα τῆς ἄλλοπροσάλλου στάσεως στρατιωτικῶν τινῶν παραγόντων.

παγκαλικό καθεστώς, περιλαμβάνεται και μια περιγραφή του Α. Οθωναίου: «Μανθάνω ὅτι ὀριστικῶς ἀναλαμβάνει τὴν διοίκησιν τοῦ Γ' Σώματος ὁ Ὁθωναῖος. Δὲν θὰ στασιάσῃ οὗτος ποτὲ κατὰ τοῦ Παγκάλου [...]. Εἶναι τύπος περίεργος καὶ ιδιόρρυθμος, κρᾶμα ἐλαστικότητος καὶ σοβαροφανεῖας καὶ δὲν δύναμαι νὰ εἶπω τί εἶναι ὑγιέστερον, ἡ ἐπίφασις ἢ τὸ βάθος; Ὅπωςδὴποτε [...] δὲν θὰ προθυμοποιηθῇ νὰ ἐκτελῇ καθήκοντα σωματοφύλακος τοῦ Παγκάλου» (σ. 143).

Μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀπομάκρυνσίν σου ἡ κίνησις ἐν Ἀθήναις, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐχαλαρώθη δι' ἑλλειψιν ἀφ' ἐνὸς στρατιωτικοῦ ἀνωτέρου κύρους, δυναμένου νὰ συγκεντρώσῃ τὰς ἐγκατεσπαρμένας δυνάμεις, διὰ τὴν κατὰ πόδας ἀφ' ἐτέρου παρακολούθησιν ἀπὸ τοὺς χαφιέδες τῆς κυβερνήσεως ὅλων τῶν ὅπως δῆποτε ἀναμεμιγμένων εἰς τὴν συνεννόησιν προσώπων. Πιστεύεται μάλιστα πλεον ἁκραδάντως ὅτι ὁ Ἀργυρόπουλος ἐχρησίμευσεν ὡς κατάσκοπος ἀπλοῦς καὶ ὅτι μετέδωκε πᾶν ὅ,τι ἐγνώριζεν εἰς τὸν Πάγκαλον, ὅστις καὶ ἐκαυχήθη σχετικῶς ἰσχυρισθεὶς ὅτι οὐ μόνον μᾶς ἀπεπλάνησε ἀλλὰ καὶ χρήματα μᾶς ἀπέσπασε ὑπὲρ τοῦ ἐγκαθέτου του. Κατόπιν τῶν ἀναφυσισῶν ἐνταῦθα δυσχερειῶν, ἡ προσπάθειά μου ἐστράφη εἰς τὴν δημιουργίαν πυρῆνος ἱκανοῦ νὰ δημιουργήσῃ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς κρίσεως ἀντιπερισπασμὸν μὴ ἐπιτρέποντα εἰς τὸν Πάγκαλον νὰ διαθέσῃ ὅλην τὴν φρουρὰν τῶν Ἀθηνῶν ἐναντίον τῶν φιλικῶν μας δυνάμεων. Κατ' ἐπανάληψιν μάλιστα μέσον τοῦ Κοκολᾶ ἠρωτήθη ἂν καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Ζέρβας καὶ ἄλλοι τυχόν στενότερα ἤδη συνδεδεμένοι μὲ τὸν Πάγκαλον θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπολογίζουσιν ἐπὶ τῆς ἀνοχῆς μας συμμετέχοντες εἰς τὴν ἀνατρεπτικὴν κίνησιν. Διότι, καθὼς μοῦ εἶπον, ἐφοβοῦντο ὅτι θὰ ἐπεζητεῖτο κυρίως παρὰ σοῦ ἡ δίωξις των. Παρ' ὅλην τὴν διαβεβαίωσιν, τὴν ὁποίαν παρέσχον, μετ' ἐνδομύχου δυσφορίας ὅτι δὲν εἶχον νὰ φοβηθοῦν διώξεις διὰ τὰς πολιτικὰς των ἐνεργείας ἂν συνέτρεχον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐννόμου τάξεως, αἱ διαθέσεις των δὲν ἐπροχώρησαν πέραν τῶν πλατωνικῶν ἐκδηλώσεων, ἡμῃν ὅμως βέβαιος ὅτι ἂν ἤθελεν ἐκραγῇ κίνημα ἐν Θεσσαλονίκῃ μὲ ἀσφαλῆ ὑποστήριξιν τῶν λοιπῶν ἐπαρχιακῶν φρουρῶν καὶ ὅλοι αὐτοὶ οἱ προσκείμενοι σήμερον εἰς τὸν Πάγκαλον θὰ τὸν ἐγκατέλιπον ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐξ ὑπολογισμοῦ. Τὸ κίνημα εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀνεμένετο νὰ ἐκραγῇ τὸ περασμένον Σάββατον ἢ τὴν Κυριακὴν (12 ἢ 13 τρέχοντος). Ἡ Λάρισσα ἦτο, ὅπως ξέρεις, καθ' ὅλα ἔτοιμος καίτοι ἐφυγεν ἐκεῖθεν ὁ Μανέττας, ὅστις ὅμως μὲ διεβεβαίωσεν ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσίς του δὲν μετέβαλε ποσῶς τὴν κατάστασιν, αἱ φρουραὶ Χαλκίδος

καὶ Ἰωαννίνων ἐπίσης, αἱ ἐν τῇ Κρήτῃ δυνάμεις μὲ τὰς ὁποίας εἶχον ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν θὰ ἔστελλον τελεσίγραφα, καὶ τὸ Σῶμα Καβάλλας ἂν καὶ ἀρχικῶς θὰ ἀπεῖχε ἐνεργοῦ συμμετοχῆς, θὰ προσέφερε μετὰ τὴν ἔκρηξιν τὴν ἠθικὴν τοῦ ἂν μὴ καὶ ὑλικὴν ἐνίσχυσιν. Ὁ Κονδύλης παρέμενεν ἐν Βόλῳ ἀναμένων εἰδήσεις εὐνοϊκὰς ἐκ Θεσσαλονίκης διὰ τὰ σπένδῃ ἐκεῖ καὶ τὰ τεθῇ, εἰ δυνατόν, ἐπὶ κεφαλῇ τῆς ὅλης κινήσεως. Παρὰ πᾶσαν ἐν τούτοις προσδοκίαν, παρὰ τὴν βεβαιότητα τὴν γενικῶς κρατοῦσαν ὅτι μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν σωμάτων ἐκ τῶν συνόρων οὐδὲν πλέον ὑπελείπετο πρὸς δρᾶσιν, τὸ κίνημα ἐματαιώθη. Τί ἐμεσολάβησε; Κατὰ πληροφορίας ἐκ Κονδυλικῆς πηγῆς ἡ ματαιώσις ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καρακούφας ἐδήλωσεν ὅτι μετέχει τῆς ἀναστρεπτικῆς κινήσεως μόνον ὑπὸ τὸν ρητὸν ὅρον τῆς παραδόσεως τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸν Κονδύλην, ὅστις ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν. Κατὰ προφορικὴν παραγγελίαν τοῦ Παπαναστασίου παραίτιος τῆς ματαιώσεως ὑπῆρξεν ὁ Παπαϊωάννου, ὅστις ἐπανῆλθεν ἐκ τῶν συνόρων μὲ τὴν ἀπόφασιν τῆς πάσῃ θυσίᾳ ὑποστηρίξεως τοῦ Παγκάλου. Ὁ Παπαναστασίος ἤδη περιοδεύει εἰς ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, διεξάγει ὁμως, καθὼς ἔγραψεν, συνεννοήσεις νέας διὰ μέσου τοῦ Α. Ζάννα, δὲν πιστεύει ὁμως ὅτι τὰ ἀποτελέσματα δύνανται νὰ ἐκδηλωθοῦν πρὸ τῆς παρελεύσεως δεκαπενθημέρου.

Τούτων οὕτως ἐχόντων ἐφ' ὅσον δρᾶσις ἄμεσος εἰς ἐν τῶν δύο κυριωτέρων κέντρων, τὰς Ἀθήνας ἢ τὴν Θεσσαλονίκην δὲν ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ πρέπει νὰ κάμωμεν ὀλίγην ὑπομονὴν διὰ νὰ δώσωμεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀσφαλείας καὶ κατορθώσωμεν ἀνετώτερον νὰ ἀνασυνταχθῶμεν. Ἡ ἄφιξις σου αὐτὴν τὴν στιγμὴν δὲν θὰ ἦτο κατὰ τὴν γνώμην μου καθόλου ἐπικαιρὸς. Ἄν δὲν ἀνασχηματισθοῦν ἐν κρυπτῷ ἰσχυροὶ πυρῆνες ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζόμενος νὰ δυνηθῇς νὰ προχωρήσῃς ἢ ἔλευσίς σου θὰ ἀφύπνιζε καὶ ἀλιν τὴν Κυβέρνησιν. Δὲν πρέπει μὲ ἄλλους λόγους νὰ μεσολαβῇ διάστημα μεγαλείτερον τῶν δύο ἢ τριῶν ἡμερῶν μεταξὺ τῆς ἀφίξεώς σου καὶ τῆς ἐκρήξεως τοῦ κινήματος. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ διάστημα αὐτὸ δὲν

ἄρκει. Ὅταν θὰ εἶνε καιρὸς θὰ σοῦ τηλεγραφήσω συνθηματικῶς. Ἄν θέλῃς νὰ τηλεγραφήσῃς ἀπ' αὐτοῦ, τὰ τηλεγραφήματα —πρέπει νὰ εἶνε ὅσον τὸ δυνατόν σπανιώτερα —νὰ τ' ἀπευθύνῃς “Ἀνδρέαν Γκούραν, ἔμπορον, Πανδρόσου 14”.

Σὲ παρακαλῶ νὰ προσφέρῃς χαιρετισμοὺς ἐγκαρδίους εἰς τὴν κυρία Ἀλεξανδρῇ καὶ τὸν Ἀπόστολο.

Σὲ ἀσπάζομαι

Σὸς

Γ. Καφαντάρης.»*

* *Αρχεῖον Πλαστήρα*, Φάκελος 9.

Ισμήνη Κριάρη - Κατράνη

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ (1915 - 46)

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, πολιτικός με πληθωρική παρουσία και έντονη πολιτική δράση κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα μας, έζησε σε εποχή έντονων πολιτικών παθών, πολιτικών ανακατατάξεων και πολιτειακών μεταβολών¹. Η πολιτική φιλοσοφία που διείπε την καθόλου πολιτική δράση του χαρακτηρίζεται κυρίως από την προσήλωσή του στις αρχές του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, την πίστη του στις δημοκρατικές διαδικασίες και την πεποίθησή του για την ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των Βαλκανικών κρατών. Η έρευνα των απόψεων και της δράσεώς του περιορίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες: α) στις εξουσίες του Ανωτάτου Αρχοντος και στο καθεστωτικό πρόβλημα γενικότερα, β) στη λειτουργία και προστασία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και γ) στην οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας.

Οι εξουσίες του Ανωτάτου 'Αρχοντος - Καθεστωτικό

Ο Γεώργιος Καφαντάρης ήταν ο πρώτος έλληνας πολιτικός του αστικού χώρου που στράφηκε κατά του θεσμού της βασιλείας. Στις συζητήσεις στη Βουλή, τον Αύγουστο του 1917, σχετικά με τη δυνατότητα ανακλήσεως του Β.Δ. διαλύσεως της Βουλής της 29.10.1915 και με την εν γένει στάση του βασιλέως

1. Για τη ζωή και τη δράση του Γ. Καφαντάρη βλ. γενικά Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.

Κωνσταντίνου στις δύο διαλύσεις της Βουλής του 1915², ο Καφαντάρης αναφέρθηκε εν εκτάσει στις σχετικές προνομίες του Στέμματος³ υπό καθεστώς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και με εκπλήσσουν παρρησία ανέπτυξε τις απόψεις του σχετικά με την αντισυνταγματική πρακτική του βασιλέως Κωνσταντίνου και με την ολέθρια επιρροή του θεσμού της βασιλείας στη δημόσια ζωή γενικότερα. Ενώ μέχρι τότε κανείς δεν είχε αμφισβητήσει την συμφώνως προς το Σύνταγμα πρώτη διάλυση της Βουλής της 18ης Απριλίου 1915, ούτε καν ο Ελευθέριος Βενιζέλος⁴, ο Καφαντάρης υποστήριξε ότι και τότε κύριο αίτιο της διαφωνίας ήταν η αξίωση του βασιλέως να έχει δική του πολιτική, ανεξάρτητη και αντίθετη από την πολιτική της υπεύθυνης κυβερνήσεως και να την επιβάλλει με τις προνομίες που «κατά τύποις» του αναγνωρίζονται από το Σύνταγμα⁵. Βαθύς γνώστης

2. Για το θεσμό της διαλύσεως της Βουλής, και ειδικότερα για τις δύο διαλύσεις του 1915, βλ. κυρίως Π. Τσίρης, *Ο θεσμός της διαλύσεως του Κοινοβουλίου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1983, σ. 166 κ.ε.: επίσης Ν. Ρώτης, *Η διάλυση της Βουλής. Παραμορφώσεις του θεσμού στην Ελλάδα*, «Σάκκουλας», Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, τ. Ε', 1980.

3. Κατά το άρθρο 37, παρ. 2 του Συντάγματος του 1911 «[...] ὁ Βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαλύῃ τὴν Βουλὴν».

4. Βλ. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 18η/10 Αυγούστου 1917 και 19η/11 Αυγούστου 1917, σ. 149 κ.ε. και 186 κ.ε., με τις αγορεύσεις των Ν. Στράτου, Ε. Βενιζέλου, Ι. Τσιριμώκου, Γ. Μπουσίου, Δ. Ράλλη κ.ά.

5. Συνεδριάσεις 19η/11 Αυγούστου 1917, *ό.π.*, σ. 197: «Τὸ πρῶτο πλῆγμα κατὰ τοῦ πολιτεύματος κατηνέχθη διὰ τῆς ὑπουργικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία ἐξερράγη τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1915, διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς νομίμου, τῆς κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως τῆς χώρας, κρίσεως ἥτις σαφῆ εἶχεν τὴν ἐννοίαν, ὅτι ὁ ἀνεύθυνος παράγων προέβαλλεν τὴν ἀξίωσιν ὅτι ἐδικαιοῦτο νὰ ἔχῃ πολιτικὴν ἰδίαν, ἀνεξάρτητον καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς ὑπευθύνου Κυβερνήσεως καὶ τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς, καίτοι ἐν ἀρμονίᾳ διατελούσης μετὰ τῆς δημοσίας γνώμης καὶ ὅτι ἐπὶ πλέον ἡδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ τὴν πολιτικὴν ταύτην, διὰ τῆς ἐνασκήσεως προνομίων, αἵτινες κατὰ τύποις ἀπονέμονται εἰς τὸ Στέμμα διὰ τοῦ γράμματος τῶν Συνταγματικῶν διατάξεων».

της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών στον ευρωπαϊκό χώρο και των απόψεων των συγχρόνων του επιστημόνων σχετικά με την έκταση των προνομίων του Ανωτάτου Αρχοντος στο πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας, ο Καφαντάρης αναδεικνύεται σε βασικό ομιλητή και καθορίζει με σαφήνεια την έκταση των βασιλικών αρμοδιοτήτων. Υποστηρίζει ότι, όπως προκύπτει από το συνδυασμό των σχετικών συνταγματικών διατάξεων «[...] οὐδὲν ἐκ τῶν ἀναγραφομένων ἐν τῷ Συντάγματι δικαιωμάτων τοῦ Στέμματος, οὐδεμία ἐκ τῶν προνομίων τοῦ ἀπονέμεται προσωπικῶς εἰς τὸν Βασιλέα, ἀλλὰ ἀνήκει εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, τὴν Κυβέρνησιν δηλαδή, ἥτις εἶναι ἀπαύγασμα τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας»⁶. Επικαλείται τους συγγραφείς Φρήμαν, Μακώλαιη, Λόουελ, Κώρτνεϋ, Ζιρών στο θέμα της διαφωνίας μεταξύ Ανωτάτου Ἀρχοντος και υπεύθυνης κυβερνήσεως ως προς την ακολουθητέα πολιτική και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Ανώτατος Ἀρχων δεν μπορεί παρά να αρκεσθεῖ στην έκφραση της αντιθέτου γνώμης, εφόσον η υπεύθυνη κυβέρνηση απολαύει της εμπιστοσύνης της Βουλῆς. Θεωρεῖ ότι, βάσει της μέχρι τούδε κοινοβουλευτικῆς πρακτικῆς ὑπὸ το Σύνταγμα του 1864 και των απόψεων της θεωρίας, η Βουλὴ μπορεί να διαλυθεῖ μόνο σε περίπτωση αδυναμίας σχηματισμοῦ βιώσιμης κυβερνήσεως και λόγω εικαζομένης ελλείψεως ἁρμονίας μεταξύ πλειοψηφίας και κυβερνήσεως αφενός και λαϊκῆς γνώμης αφετέρου: «Ἄν μεταχειρίζεται ὡς πρόσχημα ὁ Βασιλεὺς ἀνύπαρκτον διαφωνίαν Βουλῆς καὶ χώρας ἐν ἐπιγνώσει διατελῶν ὅτι ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς ἔχει ὀπισθεν αὐτῆς ἀκεραίαν τὴν δημοσίαν γνώμην, ἡ κακὸπιστος χρῆσις τῆς προνομίας τῆς διαλύσεως οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ καθαρὰ παραβίασις καὶ ἀναίρεσις τοῦ πολιτεύματος»⁷.

6. Στο ἴδιο, σ. 198

7. Στο ἴδιο, σ. 200. Προηγουμένως, στη σ. 198, ο Καφαντάρης ἔχει τονίσει τη σημασία των θεσμών για τη λειτουργία τοῦ πολιτεύματος: «Ἐδη-

Η συνταγματική θεωρία αλλά και η επακολουθήσασα πολιτική πρακτική δικαίωσαν τις απόψεις του Καφαντάρη. Όλοι σχεδόν οι συγγραφείς του Συνταγματικού Δικαίου, σύγχρονοι του ή μεταγενέστεροι, αναγνωρίζουν ότι οι διαλύσεις της Βουλής του 1915 ήταν αντίθετες προς τις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος που καθιερώθηκε στη χώρα μας ήδη το 1875⁸. Στα δημοκρατικά Συντάγματα δε του 1925 (άρθρο 76 παρ. 2) και του 1927 (άρθρο 79 παρ. 2) ορίζεται ρητώς ότι ο πρόεδρος της

μιουργήθησαν ήδη και παρ' ήμιν συνθήκαι κοινοβουλευτικάι, ἔθιμα κοινοβουλευτικά, τὰ ὅποια ὑποχρεούμεθα νὰ σεβασθῶμεν. Διότι δὲν εἶναι τὰ ἔθιμα ταῦτα στοιχεῖα ἀστάθμητα καὶ ὑδαρῆ, εἰς τὰ ὅποια ἕκαστος δύναται νὰ προσδώσῃ τὸ ἀρέσκον εἰς αὐτὸν σχῆμα· εἶναι πολιτικά ἀξιώματα, τὰ ὅποια ἔχουν νόμιμον καὶ ἐπιτακτικὴν ἰσχύν».

8. Ο Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, Αθήνα 1915, τ. Α', σ. 385 κ.ε., θεωρεῖ ὡς περίπτωση ἀσκήσεως τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως τὴ διαπίστωση ἀπὸ τὸν βασιλέα διαστάσεως μεταξύ Βουλῆς καὶ λαϊκοῦ φρονήματος, ἐπισημαίνει ὁμῶς προφητικά ὅτι «[...] ὁ Βασιλεὺς δὲν δύναται νὰ προβῇ εἰς ἀλλεπαλλήλους διαλύσεις τῆς Βουλῆς, θέλων π.χ. νὰ διατηρήσῃ Ὑπουργεῖον ἀποδοκιμασθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ ὑπὸ τοῦ λαοῦ μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, καθ' ὅσον ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως θὰ ἀντέβαινε πρὸς τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ». Τὴν ἀποψη αὕτη ὁ Σαρίπολος τὴ στηρίζει στὶς «Συνθήκες τοῦ Πολιτεύματος». Βλ. ἐπίσης G. D. Daskalakis, *Die Verfassungsentwicklung Griechenlands*, Jör, Bd 24 (1937), σ. 266 κ.ε., καὶ ἐιδικότερα σ. 308· Α. Μάνεσης, *Αἱ ἐργνησεῖς τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, τ. Β', σ. 458, σημ. 73· Αθ. Ράικος, *Παραδόσεις Συνταγματικῶ Δικαίου*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 307· Γ. Παπαδημητρίου, *Η διάλυση τῆς πρώτης μεταδικτατορικῆς Βουλῆς*, 1979, σ. 19. Π. Τσίρης, *ό.π.*, σ. 166 κ.ε. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀποψη τοῦ Α. Σβώλου (*Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α', «Πυρσός», Αθήνα 1934): «Διὰ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920 ὁ λαὸς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐφάνη δικαίως τὴν συνταγματικὴν ἐκδοχὴν τοῦ βασιλέως». Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Γ. Αναστασιάδης, *Ο διορισμός καὶ ἡ παύσις τῆς Κυβερνήσεως στὴν Ἑλλάδα*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 103: «Τα ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1920 πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τα συνδέσει με τὰ ὅσα συνέβησαν τὸ 1915, ἀφαιρῶντας 5 χρόνια μετὰ ἀπὸ ἐσωτερικά καὶ διεθνῆ πολιτικά, πολεμικά καὶ κοινωνικά γεγονότα που μετέβαλαν ριζικά τὰ πλαίσια μέσα στα ὁποῖα τὸ ἐκλογικὸ σῶμα κλήθηκε νὰ ἐκδηλώσει τὴν πολιτικὴ του βούληση».

Δημοκρατίας δεν επιτρέπεται να διαλύει τη Βουλή «δὶς διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν», προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀντικοινοβουλευτικῆς πρακτικῆς τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχόντος το 1915.

Με ἀφορμὴ τὴ συζήτηση γιὰ τὶς βασιλικὲς αὐθαιρεσίες ο Καφαντάρης καταφέρεται ὄχι μόνον κατὰ τῆς δυναστείας ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας γενικότερα: «Οἱ κίνδυνοι ποὺ διέτρεξεν ἡ πατρίς μας δὲν προήλθον μόνον ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας. Ἄς μὴν πλανώμεθα. Ὅπου ὑφίστανται βασιλεῖς τὰ λαϊκὰ δίκαια κινδυνεύουν. Οὐδεὶς λαός, ὅσον καὶ ἂν εἶναι προηγμένος πολιτικῶς, διατηρῶν τὸν θεσμὸν τῆς βασιλείας, δύναται νὰ εἶναι βέβαιος περὶ τῶν ἐλευθεριῶν του. Εἶναι φυσικὴ καὶ εὐεξήγητος ἡ ροπὴ τῶν βασιλέων νὰ συγκεντρώνουν εἰς χεῖρας τῶν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέραν ἐξουσίαν. Μωροί, λέγει ὁ Θιέρσος, ὅσοι ἐκπλήσσονται διὰ τὴν ροπὴν αὐτὴν τῶν βασιλέων καὶ ἀσθενεῖς ὅσοι ὑποτάσσονται εἰς αὐτὴν. [...] Οὐτε αἱ σκέψεις τῶν Ἡγεμόνων, περὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων, εἶναι ποτὲ ἀπηλλαγμένοι μιᾶς δυναστικῆς ὑστεροβουλίας. Ἄν οἱ βασιλεῖς ἐνδιαφέρονται περὶ τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ἐνδιαφέρονται ὁμῶς πρωτίστως διὰ τὴν ἐδραίωσιν τοῦ μοναρχικοῦ δόγματος εἰς τὸν κόσμον». Ἐνας βουλευτὴς τὸν διακόπτει: «Ἄλλ' ὁμιλεῖτε ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος». Καὶ ο Καφαντάρης: «Ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος, ὅπως σεῖς τὸ ἀντιλαμβάνεσθε, θὰ ὁμιλῶ πάντοτε... Ἄν σήμερον εἶναι ἀπαραίτητος ἡ παροῦσα μορφή τοῦ πολιτεύματος, ἂν δὲν ἐπέστη ἡ στιγμή ὅπως τὴν δημοκρατουμένην ἡμῶν χώραν ἀναδείξωμεν εἰς καθαρὰν δημοκρατίαν, θὰ ὑποστώμεν βεβαίως τὸ πολίτευμα τοῦτο προσκαίρως ὡς ἀνάγκην δυσάρεστον. Ἀλλὰ δικαιούμεθα νὰ ὠθήσωμεν τὴν δημοσίαν γνώμην ὅπως μὴ ἐγκαρτερῇ ἐπ' ἀπειρον εἰς πολιτειακὸν καθεστῶς, τοῦ ὁποίου τόσον πικρὰν καὶ πρόσφατον ἔχει πείραν... Ἀπὸ τοῦδε ὁμῶς ἔχομεν καθῆκον νὰ μὴ ἐπιτρέψωμεν ὅπως ριζωθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ παρ' ἡμῖν ἡ μοναρχικὴ πρόληψις, νὰ παρασκευάσωμεν τὴν δημοσίαν γνώμην διὰ νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ προσαρμόσῃ τὸ πολίτευμα πρὸς τὰ ἀληθῆ συμφέροντα καὶ τὰ ἀληθῆ ἰδεώδη τῆς Χώρας, κατὰ τρόπον ριζικῶς

ἀποκλείοντα τὴν ὀπισθοδρόμησιν πρὸς τὸν μοναρχισμόν καὶ τὴν τυραννίαν. Ὅταν τοιαῦτα παραδείγματα ἔχωμεν ἀπὸ τὴν πρόσφατον ἱστορίαν, δικαιούμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι δεχόμεθα τὸν βασιλικὸν θεσμόν ὡς προσωρινὸν καθεστῶς, καὶ νὰ ἐντείνωμεν τὰς δυνάμεις ἡμῶν καὶ τὰς προσπάθειάς πρὸς τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τοῦ κυριαρχοῦντος δημοκρατικοῦ πνεύματος».

Με τὴν ἀγόρευση αὐτὴ ὁ Καφαντάρης ἀναδεικνύεται σε πρῶτο κήρυκα τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας στὴν Ελλάδα, δεδομένου ὅτι τότε ἀκόμη καὶ ὁ Παπαναστασίου θεωροῦσε τὸ θεσμὸ ἀπαραίτητο.

Ὁ Βενιζέλος ἀναγκάστηκε νὰ δηλώσει ἀμέσως ὅτι ὅσα εἶπε ὁ Καφαντάρης «ἐπιφανέστατον μέλος τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων», δὲν αποτελοῦν ἐπίσημη θέση τοῦ κόμματος⁹, καὶ ὁ θεσμός πρέπει ἀκόμα νὰ δοκιμασθεῖ¹⁰.

Παρά τὴν κεκηρυγμένη πίστη τοῦ στὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία, ὁ Καφαντάρης δὲν συμμερίστηκε τὶς ἀπόψεις τοῦ Παπαναστασίου τὸ 1924 σχετικὰ με τὴν ἀνακήρυξή τῆς με ψήφισμα τῆς Εἰκοσυνέλευσης, χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ ὁ λαὸς με δημοψήφισμα. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Δ' Συντακτικὴ Συνέλευση, ποὺ προήλθε ἀπὸ τὶς ἐκλογές τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923, περιελάμβανε μόνο 7 ἀντιβενιζελικούς βουλευτὲς σε σύνολο 398, μετὰ τὴν ἀρνήση συμμετοχῆς στὶς ἐκλογές τῆς φιλοβασιλικῆς Ἡνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως¹¹. Ὁ Ε. Βενιζέλος, ὁ Καφαντάρης καὶ οἱ μετριοπαθεῖς

9. *Εφημερίς των Συνζητήσεων τῆς Βουλῆς*, ὁ.π., σ. 204.

10. Ἐκτός τοῦ Γ. Καφαντάρη μόνον ὁ σοσιαλιστὴς βουλευτὴς Α. Κουριέλ μίλησε υπὲρ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, υποστήριξε μάλιστα ὅτι δὲν χρειάζεται καμία προετοιμασία, διότι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶναι ἤδη πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητά τῆς· βλ. *Εφημερίς των Συνζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 21η/12.8.1917, σ. 246, ὅπου καὶ ἐντονη ἀπάντηση τοῦ Ε. Βενιζέλου.

11. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου βλ. Π. Ἀνδρικόπουλος, *Ἡ δημοκρατία τοῦ Μεσοπολέμου, 1922-1936*, «Φυτράκης», Αθήνα 1987, σ. 20 κ.ε.· Τ. Βουρνάς, *Ἱστορία τῆς σύγχρονης Ελλάδας*, «Τελίδη», Αθήνα 1977, σ. 312· Π. Πετρίδης, *Ελληνικὴ Πολιτικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἱστορία, 1821-1943*, «Παρατηρητῆς», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 171 κ.ε.

βουλευτές θεωρούσαν ότι ο λαός έπρεπε να αφεθεί ελεύθερος και ανεπηρέαστος να αποφασίσει για τη μορφή του πολιτεύματος¹². Αντίθετα, ο Παπαναστασίου και οι βουλευτές της Δημοκρατικής Ενώσεως επέμεναν να κηρυχθεί η αβασίλευτη δημοκρατία με απόφαση της συνέλευσης, που θα κυρωνόταν αργότερα με δημοψήφισμα¹³. Οι λόγοι της αντιθέσεως Βενιζέλου-Καφαντάρη στην τακτική του Παπαναστασίου ήταν οι εξής: πρώτον, θεωρούσαν ότι οι αντικειμενικές συνθήκες από το 1917 και μετά δεν είχαν επιτρέψει διαφώτιση της κοινής γνώμης σχετικά με την αναγκαιότητα της αβασίλευτης δημοκρατίας, και συνεπώς το νέο πολίτευμα δεν θα είχε επαρκή νομιμοποίηση. Δεύτερον, αντετίθεντο

12. Τις απόψεις του Ε. Βενιζέλου σχετικά με τη δυνατότητα εγκαθιδρύσεως της αβασίλευτης δημοκρατίας βλ. σε συνέντευξή του του 1923, αναδημοσιευμένη στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* της 1.9.1926: «[...] Ἀλλὰ πρέπει νά ἀναγνωρισθῇ ἐν καλῇ πίστει ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ λαοῦ, ἰδίως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἀποστέρει τὴν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύματος [...] καὶ ἐπιμένει νά κάμῃ περαιτέρω δοκιμὴν τῆς βασιλευσμένης δημοκρατίας», καὶ σε ἐπιστολὴ του στὸν Α. Παπαναστασίου τῆς 12.11.1923: «[...] Τὸ καθήκον τῶν ἀληθῶν δημοκρατικῶν εἶναι [...] νά ὀργανώσουν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἐντονὸν προπαγάνδα σκοποῦσαν τὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν ψήφον του, ὅταν τὸ δημοψήφισμα διεξαχθῇ μετὰ τινὰς μῆνας, ὑπὸ ὁρους ἐξασφαλίζοντας τὴν εἰλικρίνειαν αὐτοῦ». Καὶ τα δύο κείμενα βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, «Ἡ πρόσδεση τῶν Κοινωνιολόγων στὸ βενιζελικὸ ἄρμα», στὸ Α. Παπαναστασίου. *Θεσμοί, Ἰδεολογία καὶ Πολιτικὴ στὸ Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 160, σημ. 15, καὶ σ. 162 σημ. 18. Ἐπίσης Β. Παπακοσμάς, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ ζήτημα τοῦ αβασιλεύτου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος (1916-1921)*, καὶ C. Jordan - Sima, «Ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ πρόβλημα τῆς εγκαθίδρυσης αβασίλευτης δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1923-1924)», στὸ *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Εὐλ. Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ*, «Φιλипπότης», Αθήνα 1983, σ. 485 κ.ε. καὶ 505 κ.ε.

13. Κατὰ τὸν Α. Σβώλο, *ὁ.π.*, σ. 72, «[...] μακρὰ καὶ θυελλώδεις συνεδρίαὶ κατηναλώθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ "πολιτειακοῦ ζητήματος", μολονότι αἱ σχετικαὶ συζητήσεις δὲν εἶχον σοβαρὸν πρακτικὸν λόγον. Διότι ὁ μὲν βασιλεὺς, ἀπομακρυνθεὶς τῆς Ἑλλάδος ἀκουσίως, δὲν ἦτο εὐκόλον νά ἐπιστρέψῃ ὁμαλῶς καὶ μὲ τὸ ἀπαραίτητον κύρος, περὶ ἐκλογῆς δὲ νέου καὶ νέας δυναστείας δὲν ἐγένετο λόγος οὔτε καὶ ὑπὸ τῶν ἐκτὸς τῆς Συνελεύσεως μοναρχικῶν».

στην καιροσκοπική σύμπραξη του Παπαναστασίου με τους στρατιωτικούς (Πάγκαλο, Κονδύλη, Χατζηκυριάκο), φοβούμενοι τις ιδιοτελείς επιδιώξεις τους¹⁴. Ειδικότερα ο Καφαντάρης, σε δηλώσεις του εκ μέρους του Κόμματος των Φιλελευθέρων τον Νοέμβριο του 1923, διεκήρυξε ότι «[...] δὲν θὰ ἐγκρίνη καὶ ἂν εὐρεθῇ κατὰμονος, τυχάρπαστα κατασκευάσματα, μὴ ἐδραιούμενα ἀπολύτως ἐπὶ τῆς ἀγνῆς καὶ ἀνυπόπτου λαϊκῆς συνειδήσεως».

Τη σπασμωδική μεταβολή του πολιτεύματος θεωρούσε επικίνδυνη. Ιδιαίτερος φοβόταν ότι με τον Πάγκαλο η χώρα θα καταστεί «βορὰ ἐνστίκτων ἀγνοούντων οἰασδήποτε φύσεως χαλινόν», και καλούσε τους συνεργαζομένους μαζί του και ιδίως τον Παπαναστασίον «νὰ σκεφθοῦν καὶ τὴν ὑσάτην στιγμήν». Προειδοποίησε ότι «ἡ ζητουμένη βιαία ἀνακήρυξις θὰ ἀναδείξῃ μοιραίως δημοκρατίαν ἄμοιρον ἠθικῆς δυνάμεως, προωρισμένην νὰ ἀποβῇ, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, βορὰ τόσον τῶν ἐχθρῶν τῆς ὅσον καὶ τῶν φίλων τῆς, καὶ μάλιστα πρὶν ἐπιέσουν κατ' αὐτῆς οἱ ἐχθροὶ τῆς θὰ τὴν ἔχουν καταβροχθίσαι οἱ φίλοι τῆς»¹⁵. Τη στάση του αυτή την υπαγόρευαν και οι πεποιθήσεις του σχετικά με τον κυρίαρχο ρόλο του λαού στο δημοκρατικό πολίτευμα. Η εκ των άνω επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας τον έβρισκε αντίθετο, διότι θεωρούσε ότι «αἱ Ἐπαναστάσεις ἔρχονται διὰ νὰ θραύσουν τὰ δεσμά, τὰ ὅποια πνίγουν τὴν λαϊκὴν θέλησιν καὶ ὄχι διὰ νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν, ὅταν αὐτὴ ἡμπορῇ νὰ ἐκδηλωθῇ ἐλευθέρως»¹⁶. Κατὰ το σύντομο διάστημα της πρωθυπουργίας του (6.2. - 8.3.1924) εγκρίθηκε ψήφισμα από την Εθνοσυνέλευση, με το οποίο, χωρίς να ανακηρύσσεται η δημο-

14. Για την ανοχή τμήματος του πολιτικού κόσμου στη δυναμική είσοδο των στρατιωτικών στην πολιτική σκηνή βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, «Εξάντας», Αθήνα 1977. Ειδικότερα για τη «συνεργασία» Παπαναστασίου και στρατιωτικών βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 161.

15. Δηλώσεις στις εφημερίδες της 6ης Νοεμβρίου 1923, αναφερόμενες από τον Αγραφιώτη, *ό.π.*, σ. 90-91.

16. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 100.

κρατία, καταδικαζόταν η μεν δυναστεία των Γλυξβούργων ως αναξία της πατρίδος, ο δε θεσμός της βασιλείας ως σύμβολο εθνικής διαιρέσεως, και προκηρυσσόταν δημοψήφισμα για το καθεστωτικό¹⁷. Ζητώντας την ψήφο εμπιστοσύνης της συνέλευσης, στις 26.2.1924, αντιπαρέβαλε τις πολιτικές του θέσεις με εκείνες του Παπαναστασίου και εξέφρασε ακόμη μια φορά τους φόβους του σχετικά με τη βεβιασμένη λύση του πολιτειακού: «[...] ἄς ἴδωμεν ὅτι ἐγκαθιδρύοντες τὸ οἰκοδόμημα τῆς Δημοκρατίας ἐπὶ σαθρῶν βάσεων ὑπάρχει φόβος μίαν ἡμέραν ἄργα ἢ γρήγορα, περισσότερον γρήγορα παρὰ ἄργα, μία πνοὴ ἐναντίου ἀνέμου νὰ τὸ καταρρίψῃ εἰς σωρὸν ἐρειπίων. [...] Οἱ πρόσκαιροι ἐνθουσιασμοὶ παρέρχονται καὶ ἡ Ἑλλάς ὀφείλει νὰ μείνῃ αἰώνιος. Δὲν θεμελιώνουν τὴν εὐτυχίαν τῶν λαῶν ἐξάψεις καὶ σπασμοί, ἀλλ' ὁ νοῦς καὶ ὁ ψυχρὸς λογισμὸς»¹⁸.

Οι μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις με τα αλλεπάλληλα πραξικοπήματα και κατάληξη τη δικτατορία του Ι. Μεταξά επαλήθευσαν τους φόβους του Καφαντάρη σχετικά με τις δυνατότητες επιβιώσεως της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Λειτουργία και προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος

Ο Καφαντάρης θεωρούσε ότι η προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος ήταν δυνατή μόνο με την πλήρη κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών και την ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών. Για το λόγο αυτόν αντετίθετο σε κάθε προσπάθεια περιορισμού ατομικών δικαιωμάτων και περαιτέρω ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας, διαφοροποιούμενος ως προς τα θέματα αυτά από την πλειοψηφία των πολιτικών του αστικού χώρου. Έτσι, στη συζήτηση για το νόμο «Περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν» (ν. 4229/1929, γνωστότερος ως «Ιδιώνυμο») αρνήθηκε να δεχθεῖ την προβαλλόμενη αιτιολογία περί του κομμουνι-

17. Π. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 171.

18. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 103.

στικού κινδύνου¹⁹ και διέγινωσε τους πραγματικούς στόχους του νόμου: «'Αλλοῦ λοιπὸν στρέφονται οἱ ὁμιλοῦντες διαρκῶς περὶ τῶν κινδύνων τοῦ κομμουνισμοῦ. Στρέφονται πράγματι ἐναντίον πάσης νεωτέρας ροπῆς, κατὰ πάσης ἀνακαινίσεως. Στρέφονται ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι αἰσθάνονται ἀγάπην καὶ στοργὴν καὶ συμπάθειαν πρὸς τὰς μεγάλας τοῦ λαοῦ μάζας. Κάθε κίνησις, ἡ ὁποία τείνει νὰ προάγῃ τοὺς δυστυχοῦντας εἰς τὴν κοινωνίαν εὐρίσκει αὐτοὺς ἀντιμετώπους. Δὲν τοὺς εὗρεν ἀντιμετώπους ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις, τοὺς εὗρεν ἀντιμετώπους ἡ ἐργατικὴ μεταρρύθμισις. [...] Δίδετε τὰ ὄπλα εἰς τὰς μελλούσας Κυβερνήσεις νὰ πνίξουν κάθε ροπὴν εἰς τὸν τόπον αὐτόν, ἡ ὁποία τείνει νὰ παράσχῃ ἀνακούφισιν εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐργαζομένους»²⁰.

Ο Καφαντάρης αρνήθηκε επίσης να συμμερισθεί τους φόβους των πολιτικῶν που επικαλοῦνταν το ενδεχόμενο πραξικοπήματος, ἀπὸ δεξιὰ ἢ ἀπὸ αριστερά, για να δικαιολογήσουν μέτρα ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας στην αρχὴ της δεκαετίας τοῦ '30. Κατὰ τὴν ἀποψὲ του οι κίνδυνοι πραξικοπήματος εἶναι ἀνύπαρκτοι, ἡ πολιτικὴ ζωὴ ὁμως εμφανίζει παθολογικά συμπτώματα υπολειπουμένης των θεσμῶν: «Πῶς θέλομεν νὰ ἀναπτυχθῇ ἐλεύθερος ὁμαδικὸς βίος, τὸ κύριον δηλαδὴ γνώρισμα τοῦ συγχρόνου δημοκρατικοῦ πολιτισμοῦ, ὅταν ἐξαναγκάζονται αἱ κοινοβουλευτικαὶ ἐπιτροπαὶ [...] νὰ μὴν ἔχουν γνώμας ἢ νὰ ἀπαρνῶνται τὰς γνώμας των, ἢ ὅταν ὑπουργοὶ οὐχὶ ἐπαρκεῖς στέργουν νὰ παρίστανται ὡς ἀπλοῖ ἀκροαταὶ ἐνώπιον τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ νὰ ἐξαφανίζονται, ἐν τῇ διοικήσει πρὸ τῆς πρωθυπουργικῆς πολυπραγμοσύνης, ἢ ὅταν ἀπλαῖ τῶν συμβουλίων ὑποδείξεις χαρακτηρίζονται ὡς ἐπαναστάσεις, συνεπαγόμε-

19. Βλ. τὴ δήλωσή του κατὰ τὴν ψήφισις τοῦ νόμου: «Κανεῖς δὲν φοβεῖται τὸν κομμουνισμόν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ ἔλθῃ ὁ κομμουνισμὸς ἀφοῦ προηγουμένως κατακτήσῃ τὸν κόσμον. Ἡ Ἑλλάς θὰ εἶναι ἡ τελευταία ἡ ὁποία θὰ προσχωρήσῃ εἰς αὐτόν»: στο Π. Πετρίδης, *ὁ.π.*, σ. 338. Για τὴ μικρὴ δύναμη των κομμουνιστῶν στὴν περίοδο αὐτὴ βλ. Ἀγγελος Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, «Ὀλκός», Ἀθῆνα 1976.

20. Π. Πετρίδης, *ὁ.π.*, σ. 339.

μεναι τὴν ἀνατροπὴν τῆς διοικήσεως τῶν Ἰδρυμάτων, ἢ ὅταν ἡ ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεΐα μεταβάλλεται εἰς τύπον διακοσμητικόν; [...] Δὲν εἶναι εἰς θέσιν ὁ λαὸς νὰ ἐκφράσῃ ἐλευθέρως τὰς διαθέσεις του καὶ νὰ ρυθμίσῃ κυριαρχικῶς τὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν, ὅταν τὴν θέλῃσιν του παραλύῃ ὁ φόβος τῶν ἀνατροπῶν. Τί ὠφελεῖ νὰ μείνῃ κατὰ τὸ φαινόμενον τὸ σύστημα τῶν ἐλευθεριῶν ἄθικτον, νὰ ἄγεται δὲ τὸ ἔθνος διὰ τῆς ἐκφοβίσεως εἰς τὴν ἀνοχὴν ἢ τὴν δημιουργίαν ψευδῶν καὶ ἐκ τῆς πραγματικότητος ἀνελευθέρων καταστάσεων; [...] Τὸ φόβητρον τῶν ἀνωμαλιῶν εἶναι ὅπλον ὑποκτον καὶ οὐχὶ σπανίως ἐπικινδυνωδέστερον διὰ τὸν τόπον καὶ ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἀνωμαλίας»²¹.

Τέλος, ὁ Καφαντάρης ἀντιτάχθηκε καὶ στὴν εἰσαγωγή στο ἐλληνικὸ Σύνταγμα διατάξεως ἀνάλογης πρὸς τὸ ἀρθρο 48 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης²², πού υποτίθεται θὰ διευκόλυνε τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας νὰ λαμβάνει ὅσα μέτρα θεωροῦσε σκόπιμα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρίσεων. Ἡ πρό-

21. Βλ. ἀρθρο τοῦ στο περ. *Πειθαρχία* τοῦ Λύχνου, τῆς 5.1.1930 με τίτλο: «Τὸ φόβητρον τῶν ἀνωμαλιῶν». Ενδιαφέρουσα ἐρμηνεΐα τοῦ πολιτικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς βλ. σὲ ἀρθρο τοῦ μαρξιστῆ Σ. Μαξίμου στὴν *Πειθαρχία* τῆς 26.1.1930: «Ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ὑπῆρξε μία ἀντίφασις. Ὁ λαὸς τὴν ψήφισε ὡς ἀντίθεση καὶ αὐτὴ ἐγινε συνέχεια τῆς προηγουμένης κατευθύνσεως. Ἡ κοιμματικὴ σκοπιμότης ἤλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὴν βαθυτέραν ἀνάγκην, ἡ δημαγωγία μὲ τὴν πραγματικότητα, τὸ παρελθὸν μὲ τὸ παρόν, ἡ αὐταπάτη μὲ τὴν πραγματικὴν κατὰστασιν. Ἀποτέλεσμα: νὰ ἐπανέλθουν ἐπὶ τάπητος ὅλα τὰ προηγουμένα προβλήματα, μαζί δὲ μὲ αὐτὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς δικτατορίας».

22. Κατὰ τὸ ἀρθρο 48 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης: «Ὁ Πρόεδρος τῆς Επικρατείας δύναται, ὅταν διαταράσσεται ἡ ἀπειλεῖται σοβαρὰ στο Γερμανικὸ Κράτος ἡ δημόσια τάξις καὶ ἀσφάλεια, νὰ λάβῃ ὅλα τα ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους, καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὰς ἐνόπλιες δυνάμεις καὶ νὰ ἀναστείλῃ προσωρινὰ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τὰ ατομικὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα κατοχυρώνονται στὰ ἀρθρα 114, 115, 117, 118, 122, 124 καὶ 153». Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τῆς γερμανικῆς θεωρίας καὶ νομολογίας βλ. Ἰσμ. Κριάρη, *Οἱ Συνταγματικοὶ Θεσμοὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρατικῶν κρίσεων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀλλοδαπή*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1985, σ. 61 κ.ε.

ταση αυτή οφείλεται στη γενικότερη τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου²³. Όπως όμως παρατηρούσε ο Σβώλος: «Ούτε η άναγκαία έλαστικότητα, ούτε η ταχύτης, ούτε η άνεσις έλλειψαν από την κυβερνητικήν δρᾶσιν, έξ αιτίας του Συντάγματος, ώστε να ήμπορη με δικαιοσύνην να λεχθῇ ότι έπταισε τουτο διότι δέν έφηρμόσθησαν μέτρα, τὰ όποια ήθελε να εφαρμόση τó κράτος». Επιπλέον, επεσήμανε ότι η εισαγωγή της σχετικής διατάξεως στο γερμανικό Σύνταγμα οφείλεται στους ιδιαίτερους κινδύνους που διέτρεχε η νεοσύστατη γερμανική δημοκρατία²⁴. Παρά την έλλειψη αναλογιών μεταξύ ελληνικής και γερμανικής πολιτικής ζωής, η ιδέα της εισαγωγής ανάλογης ρυθμίσεως είχε πολ- λούς οπαδούς, με προεξάρχοντα τον Ελευθέριο Βενιζέλο²⁵. Έτσι,

23. Κατά τον βασικό εκπρόσωπο της τάσης αυτής B. Mirkiné - Guet-zénitch, *Les nouvelles tendances du Droit Constitutionnel. Le renforcement de l'Exécutif et le Régime Parlementaire*, RDPSP, 1930, σ. 490 κ.ε., η εκτελεστική εξουσία θα έπρεπε, χάριν της αποτελεσματικότητας, να έχει περισσότερη αυτονομία έναντι του Κοινοβουλίου. Στο ίδιο πνεύμα και ο M. Dendias, *Le renforcement des pouvoirs du Chef de l'Etat dans la Démocratie Parlementaire*, Παρίσι 1932, σ. 115 κ.ε. Από τους πολιτικούς αρχηγούς ο Ε. Βενιζέλος εξέφρασε επιγραμματικά την ανάγκη ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας με στόχους τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και τη διευκόλυνση του κρατικού παρεμβατισμού: βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα 1983, σ. 48 κ.ε.

24. Α. Σβώλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εισαγωγή, Αθήνα 1933, σ. β΄,

25. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, 4η Σύνοδος, Συνεδριάσεις 21.5. 1932, σ. 1206: «Έάν δέ θελήσωμεν να ενισχύσωμεν την εκτελεστικήν εξουσίαν, διά να άντιμετωπίση αυτήν την άναρχίαν, την όποιαν δημιουργεί τοιοότος άχαλίνωτος τύπος [...] άνοιγομεν την όδόν προς τας δικτατορίας, διότι οι λαοί δέν είναι δυνατόν να άνεχθούν να βλέπουν επί μακρόν διαταρασσομένην και κινδυνεύουσαν την πολιτικήν και κοινωνικήν των ήσυχίαν». Όπως όμως του παρατηρούσε ο Α. Παπαναστασίου, ο όποιος αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Επιτροπή Μελέτης των Αναθεωρητέων Διατάξεων, *Επίσημα Πρακτικά*, Συνεδριάσεις ΠΙ/8ης Ιουνίου 1932, σ. 1268: «[...] «έπρόκειτο περί οικονομικής κρίσεως, έπρόκειτο

τον Μάιο του 1932, οι βουλευτές Μακκάς, Βαρβαγιάννης και Κωστόπουλος, με «δήλωσή» τους στη Βουλή σχετικά με το περί Τύπου νομοσχέδιο, κάνουν για πρώτη φορά νύξη για την εισαγωγή του θεσμού, και τον Αύγουστο του 1932 η Μικτή Επιτροπή εκ Βουλευτών και Γερουσιαστών συνέταξε έκθεση «Περί εισαγωγής εις τὸ Σύνταγμα ἡμῶν διατάξεων πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας»²⁶. Η σχετική συζήτηση συνεχίστηκε με σφοδρότητα και μετά την ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1932, με έντονη αρθρογραφία πολιτικών και επιστημόνων²⁷. Ο Καφαντάρης συμμετείχε στη σχετική συζήτηση και τόνισε για μια ακόμη φορά ότι λύση στα προβλήματα δυσλειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι δυνατή μόνον μέσω της καταπολεμήσεως των αδυναμιών του (όπως θεωρούσε τη βουλευτοκρατία και τη γραφειοκρατία) και της ενίσχυσεως της αποτελεσματικότητάς του: «Τὸ κοινοβουλευτικὸν σύστημα παρουσιάζει ἐλαττώματα ὄχι ὀργανικὰ καὶ ἀλληλένδετα πρὸς τὴν ὑπαρξίν του. Ἔχει τὸ σύστημα κατὰ τὴν γνώμην μου

περὶ ἀντιδράσεως τῶν ἐφημερίδων, ἐπρόκειτο περὶ ἐφορίας, τὸ Σύνταγμα ἔπαιε [...] τοῦ ὁποίου ὁ καθαρῶς δημοκρατικὸς χαρακτήρ παρεμβάλλει ἐμπόδια εἰς τὰς αὐθαιρέτους διαθέσεις του».

26. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλῆς*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Δ', Συνεδρίασις ΟΕΤ', 21.5.1932, σ. 1190 κ.ε. και Εισηγητική Έκθεση του Γερουσιαστή Γ. Δουζίνα στο *Αρχεῖον Γερουσίας, 1931-1932*, τ. Γ', κεφ. ΙΗ', σ. 337 κ.ε.

27. Βλ. περ. *Εργασία*, του Α. Μακκά, τεύχος της 4.6.1932, Συμπόσιο ὑπὸ την διεύθυνση των Κ. Τσάτσου - Π. Κανελλόπουλου με θέμα «Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία» (άρθρα των Χ. Σγουρίτσα της 12.6.1932, Γερουσιαστή Χρ. Φακή της 19.6.1932, Γερουσιαστή Γ. Δουζίνα της 14.8.1932) και έρευνα του ίδιου περιοδικού του τεύχους της 15.10.1933 με θέμα «Ἐπιβάλλεται νὰ γίνη ἐνίσχυσις τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας περιοριζομένων τῶν δικαιωμάτων τοῦ Κοινοβουλίου;», με αρθρογραφία των Στ. Κωστόπουλου, Α. Μακκά, Ι. Σοφιανόπουλου στο ίδιο τεύχος, Ν. Αβραάμ, Π. Τσιμπιδάρου στο τεύχος της 22.10.1933, Τ. Ροδόπουλου στο τεύχος 29.10.1933. Ὑπέρ της ἐνίσχυσεως εἶχε γράψει στο τεύχος της 1.1.1933 ο Περ. Αργυρόπουλος. Ἀρνητικὰ εἶχαν ἐκφρασθεῖ ο Χρ. Φακῆς, ὁ.π., και ο Ι. Κούνδουρος στις 15.10.1933.

ατελείας και έλαττώματα μεθόδου και ανάγκης αναπροσαρμογής προς τὰς σημερινὰς τοῦ κράτους λειτουργίας. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο χωρὶς νὰ θιχθοῦν τὸ παράπαν αἱ βάσεις του. Ἡ ἀκεραιότης τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος εἰς τὰς οὐσιώδεις του ἐκδηλώσεις ὀφείλει νὰ περιφρουρηθῇ ἀπὸ ὅλους, ὡς ἡ μόνη πραγματικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξασφάλις, ὡς τὸ μόνον τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν συμφερόντων του ἐχέγγυον»²⁸.

Ἡ οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας

Απόψεις του Γ. Καφαντάρη σχετικά με τις δυνατότητες ενώσεως των Βαλκανικῶν κρατῶν δεν ἔχουν καθόλου, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, μελετηθεῖ. Σημαιοφόρος της «Βαλκανικῆς Ἰδέας» θεωρήθηκε αποκλειστικά ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου²⁹. Ὁ ἴδιος ὁ Καφαντάρης ἐπισημαίνει ὅτι, κατὰ τὸ Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Εἰρήνης τοῦ 1929, ποὺ ἐγίνε στὴν Ελλάδα, «ὑπεβλήθη καὶ ἐγίνε ἀσπαστὴ ὑπόδειξις περὶ ὀργανώσεως εἰδικῶν Βαλκανικῶν συνεδρίων. Ὑποθέτω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἄλλου τινὸς ἢ περὶ ἐπαναλήψεως τῆς ἐν Βερολίνῳ ἐκτεθείσης τὸ πρῶτον ἀπόψεως»³⁰, ἀποψη ποὺ διευτύωσε στὴ διεθνή κοινοβουλευτικὴ συνδιάσκεψη

28. Ἄρθρο τοῦ με τίτλο «Ὁ Κοινοβουλευτισμὸς εἰς τὴν μεταπολεμικὴν Ἑλλάδα», στὴν *Εργασία* τῆς 4.6.1933, σὲ ἀπάντησι ἀρθροῦ τοῦ Ζαβιτσιάνου, σχετικά με τὴν ἀνάγκη ἀντικαταστάσεως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος ἀπὸ δικτατορικὸ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ οξυμμένα προβλήματα τοῦ μεταπολεμικοῦ κράτους. Κατὰ τῆς ἐνισχύσεως εἶχαν ταχθεῖ ὁ Εὐστράτιος Κουλουμβάκης στὶς 8.1.1933 καὶ 5.11.1933, ὁ Ἀλέξανδρος Μυλωνάς, «Βελτίωσις, ὄχι κολλόβωσις τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ», στὶς 18.6.1933, ὁ Ε. Φωτάκης στὰ τεύχη τῆς 27.8. 1933 καὶ 3.9.1933.

29. Βλ. σχετικά τὰ ἀρθρα τῶν Χ. Ροζάκη, «Ὁ πολιτικὸς λόγος τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου γιὰ τὴ διεθνή θέσι τῆς Ἑλλάδας» καὶ Κ. Σβολόπουλου, «Ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου καὶ ἡ διαβαλκανικὴ συνεννόηση», στὸ *Α. Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ἰδεολογία καὶ Πολιτικὴ στὸ Μεσοπόλεμο*, σ. 377 κ.ε., 387 κ.ε.

30. Βλ. ἀρθρο τοῦ στὴν *Πειθαρχία* τῆς 24.11.1929 με τίτλο «Ἡ Διαβαλκανικὴ Συνδιάσκεψις».

περί εμπορίου σχετικά με την ίδρυση διεθνών περιφερειακών κοινοβουλευτικών συνελεύσεων, και ειδικότερα την οργάνωση ετήσιας κοινοβουλευτικής διαβαλκανικής συνδιασκέψεως, που θα περιλάμβανε την Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Τουρκία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία. Θεωρούσε ότι με τη σύγκληση ετήσιων συνελεύσεων, που «θα συνέρχονται έναλλάξ εις τὰς πρωτεύουσας τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὴν συνδιάσκεψιν χωρῶν» θα καταστεί δυνατό να τεθούν οι βάσεις για μονιμότερα και σημαντικότερα αποτελέσματα: «[...] ὅταν ἡ συνεργασία ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου ἀποδώσῃ καρπούς, ὅταν ἐπέλθῃ ἐξομοίωσις τῶν τελωνειακῶν κανονισμῶν, τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, ἡ ἔνωσις καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν, ὅταν ταῦτα συντελεσθοῦν [...] τότε ἡ βαλκανικὴ ὁμοσπονδία, ὑφ' ἣν τοῦλάχιστον μορφήν φαίνεται νὰ ἐννοῇται τελευταίως ὁ ὅρος, ὡς ἐννοία τοὔτέστιν οἰκονομικοῦ μᾶλλον καὶ ἠθικοῦ περιερχομένου καὶ ὄχι ὡς πολιτικὴ τῶν λαῶν συγχώνευσις, θὰ εἶναι καθ' ὅλα ἔτοιμος, ἄκοπος δὲ θέλει ἀποβῇ ἢ κατὰ τύπους ἀνακήρυξις τῆς». Τη σύγκληση μερικότερων κοινοβουλευτικῶν συνδιασκέψεων τη θεωροῦσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ὁμοσπονδιακῆς ἐνώσεως τῶν ευρωπαϊκῶν κρατῶν: «Θὰ διαπλασθοῦν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀκόπως αἱ μερικώτεροι ὁμοσπονδίαι, ἐξ ὧν θέλει προκύψει ἡ πανευρωπαϊκὴ ἔνωσις, τῆς ὁποίας τὸ κήρυγμα τόσῃν ἤδη εὗρεν ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν ἡπειρωτικῶν ἰδίως ἔθνων τῆς Εὐρώπης»³¹.

Σε δεύτερο ἄρθρο του με τίτλο «Ἡ ἔνωσις τῶν Βαλκανίων»³², ο Καφαντάρης εξειδικεύει τὸν τρόπο λειτουργίας τῶν κοινοβουλευτικῶν διασκέψεων, τονίζει ὅτι στόχος τους μακροπρόθεσμος εἶναι ἡ κατάρτιση του καταστατικοῦ χάρτη τῆς ὁμοσπονδίας καὶ ἐντοπίζει τα προβλήματα που μποροῦν νὰ λυθοῦν με τὸν συλλογικὸ πολιτικὸ σχεδιασμό: συνδετικὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ

31. Στο ἴδιο.

32. Βλ. ἄρθρο στην *Πειθαρχία* τῆς 11.5.1930 με τίτλο «Ἡ ἔνωσις τῶν Βαλκανίων».

Βαλτικής-Αιγαίου, κοινή γεωργική πολιτική, με στόχο την εξάλειψη των κρίσεων των ανατολικών καπνών, αναγνώριση της αρχής της ελευθέρας εγκαταστάσεως και εργασίας στις Βαλκανικές χώρες των υπηκόων αυτών, τελωνειακή ένωση, προβλήματα εξοπλισμού και μειονοτήτων: «Ἡ ἐπιδίωξις τῆς λύσεώς των [...] ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας θὰ ἐπῆρχετο ἄβιαστος καὶ οἶονεὶ αὐτόματος, ὡς ἄμεσος λογικὴ συνέπεια τῆς ὁλονὲν ἐξελισσομένης Βαλκανικῆς συνειδήσεως».

Από τη σύντομη παρουσίαση των απόψεων και της πρακτικής του Γ. Καφαντάρη σε καίρια θέματα της πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας διαφαίνεται ότι η πολιτική του σκέψη και η συνεπαγομένη πολιτική πρακτική διέπονται από την πίστη στις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος και την εμπιστοσύνη στις δυνατότητες λειτουργίας του. Ο Καφαντάρης θεωρούσε το κοινοβουλευτικό σύστημα ικανό να αντιμετωπίσει όλες τις δυνατές μορφές πολιτειακών κρίσεων στο εσωτερικό μιας χώρας· επιπλέον το θεωρούσε ως προϋπόθεση για την επίτευξη του μακροπρόθεσμου στόχου της ευρωπαϊκής ενώσεως. Αν και η ιστορία απέδειξε την ορθότητα πολλών απόψεών του, οι σύγχρονοί του δεν ενστερνίσθησαν παρά σε πολύ μικρό ποσοστό τις θέσεις του. Η σχετική έρευνα όμως ξεπερνά τα όρια της παρούσης εισηγήσεως.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Θ. Βερέμη, Ισμήνης Κριάρη-Κατράνη

Διευκρίνιση Κλ. Κουτσούκη: Δεν ήταν πρόθεση της εισήγησης να αγιοποιήσει τον Καφαντάρη. Κάθε άλλο· ήθελε να τον δει πώς εμφανίζεται από την αρχή μέχρι το τέλος της σταδιοδρομίας του. Θα μου επιτρέψετε να επαναλάβω μια φράση που έχω πει στην εισήγησή μου: «Ο Καφαντάρης μπορεί να ανέπτυξε ή και να επηρεαζόταν, ως ένα βαθμό, από μεμονωμένες τοπικιστικές ή επαρχιακές δυνάμεις, που εξέφραζαν αιτήματα οπαδών, κομματικών φίλων κλπ.». Αυτό δεν το αρνούμεθα, γιατί ένας *minimum* μηχανισμός πελατειακών σχέσεων οπωσδήποτε υπήρχε. Εκείνο όμως που τον χαρακτηρίζει είναι ότι, επειδή θεωρούσε την πολιτική ως αποστολή —και αυτό είναι κάτι αδιαμφισβήτητο μέσα από τις δηλώσεις του αλλά και τη συνέπεια την οποία έδειξε (με τις αποχές, με τις αρνήσεις να αναλάβει αξιώματα κλπ.)— έβλεπε πέρα από τη μικρή περιοχή ή τους ψηφοφόρους του και διεύρυνε πάντα τις συλλογικές αξίες και τη βάση στήριξής του. Οπωσδήποτε, μεταξύ των δηλώσεων (προγραμματικών ή απολογητικών) που κάνει ένας πολιτικός και της πρακτικής που ακολουθεί μπορεί να υπάρχει μια σχετική διαφορά και διαφοροποίηση. Όμως νομίζω ότι ο Καφαντάρης κράτησε μια τέτοια στάση. Από ομολογίες του συνεργάτη του κ. Γούλα έμεινα με την εντύπωση ότι —και αυτό φαίνεται άλλωστε— ο Καφαντάρης ήταν αυστηρός άνθρωπος. Ο πολιτικός, ο κομματάρχης, ο παλαιοκομματικός που συντηρεί πελατειακό δίκτυο δεν είναι αυστηρός, είναι προσηνέστατος, ίσως καμιά φορά και δουλικός απέναντι στους ψηφοφόρους του. Ο Καφαντάρης δεν ήταν τέτοιο πράγμα. Απόδειξη αυτό που μας είπε χτες βράδυ εδώ ένας

κύριος: «Εμείς τον Καφαντάρη δεν τον ξέρουμε». Γιατί ακριβώς δεν είχε τέτοιου είδους ρίζες και δεν επιδίωξε ποτέ. Ένα παράδειγμα δε είναι ο δρόμος και τα ανέκδοτα που λέγονται. Όταν ερχόταν στην Ευρυτανία, τον έβαζαν στο γάιδαρο και του έλεγαν: «Πήγαινε τώρα με το γάιδαρο, αφού δεν έκανες δρόμο». Δείχνει αυτό, λοιπόν, ότι μπορεί εδώ τα μικρά κομματικά συμφέροντα τοπικών παραγόντων να συντηρούσαν στο όνομά του ένα πελατειακό σύστημα, ο ίδιος όμως όχι μόνο δεν φαινόταν μπλεγμένος σ' αυτό το πελατειακό σύστημα αλλά, απεναντίας, στεκόταν μακριά του και, από πλευράς ηθικής, δεν το έβλεπε σωστό.

Σωτήρης Ριζάς

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ ΚΑΙ Η ΥΠΟΨΗΦΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1929)

Κάποια στιγμή της πολυκύμαντης πολιτικής του σταδιοδρομίας ο Γεώργιος Καφαντάρης βρέθηκε κοντά στην εκλογή του ως προέδρου της Δημοκρατίας. Αυτό συνέβη τον Δεκέμβριο του 1929, όταν ο τότε πρόεδρος της Δημοκρατίας ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης υπέβαλε την παραίτησή του από το αξίωμα επικαλούμενος λόγους υγείας και ηλικίας¹.

Η εισήγηση αυτή διερευνά το θέμα της προεδρικής υποψηφιότητας του Καφαντάρη μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής συγκυρίας του 1929 και προσπαθεί να επαληθεύσει τις ακόλουθες δύο υποθέσεις: α) Η υποψηφιότητα του Καφαντάρη προωθήθηκε στο πλαίσιο της προσπάθειας των παραμερισμένων βενιζελογενών ηγετών (με προεξάρχοντα τον αρχηγό του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος Αλέξανδρο Παπαναστασίου) να αυξήσουν την επιρροή τους και να ανακατανεύμουν προς όφελός τους την εξουσία² στο χώρο της βενιζελογενούς παράταξης, καθώς, μετά την επιστροφή του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο τον προηγούμενο χρόνο (1928), είχαν περιοριστεί σε καθαρά δευτερεύοντα ρόλο, αφού ο κρητικός πολιτικός αγνοούσε το πολιτικό βεληνεκές των παλαιών συνεργατών του, εμπιστευόμενος την προσωπική του επιβολή στο εκλογικό σώμα³. Αυτό

1. εφ. *Ακρόπολις*, *Καθημερινή*, 11.12.1929.

2. Για τις έννοιες της επιρροής και της εξουσίας, βλ. R. Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, σ. 55 κ.ε.

3. Σύμφωνα με τον G. Mavrogordatos: «There can be no doubt, however, that Venizelos was a genuinely charismatic leader» («Δεν μπορεί να υπάρξει

ίσχυε τόσο για εκείνους από τους παλαιούς συνεργάτες του που είχαν συμπράξει εκλογικά με αυτόν, όπως ο Παπαναστασίου, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, αρχηγός του Συντηρητικού Δημοκρατικού Κόμματος, ο Γεώργιος Κονδύλης, αρχηγός του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος και ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, αρχηγός της Προοδευτικής Ένωσης, όσο και γι' αυτούς που βρίσκονταν σε ανοικτή αντιπαράθεση με τον Βενιζέλο από το 1928 και τον είχαν αντιμετωπίσει στις εκλογές ως αντίπαλο⁴. Αυτή ήταν η περίπτωση του Γεώργιου Καφαντάρη, τον οποίο ο Βενιζέλος είχε παραμερίσει από την ηγεσία του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων. Ο Καφαντάρης, μετά τον παραγκωνισμό του, είχε προχωρήσει στην πολιτική του αυτονόμηση με τη συγκρότηση του Προοδευτικού Κόμματος⁵. β) Η δεύτερη υπόθεση, συνδεόμενη μερικά με την πρώτη, υποδεικνύει ότι οι επιλογές των πολιτικών δυνάμεων στο πεδίο των πολιτικών - συνταγματικών θεσμών δεν είναι κατά κανόνα σταθερές, δεν υπακούουν πάντα σε συγκεκριμένες απόψεις, που διαμορφώνονται με βάση ευρύτερες αναγκαιότητες γύρω από τη διάρθρωση του πολιτικού συστήματος, αλλά συνυφαίνονται συχνά με τις πολιτευτικές ανάγκες των πολιτικών πρωταγωνιστών, όπως αυτές διαμορφώνονται στην εκάστοτε πολιτική συγκυρία.

Ο Βενιζέλος, όταν διαπίστωσε ότι η παραίτηση του Κουντουριώτη ήταν αμετάκλητη, επιχείρησε την ανάδειξη προέδρου της Δημοκρατίας κοινής αποδοχής από τα πολιτικά κόμματα, ο οποίος όμως δεν θα δημιουργούσε κανένα πρόσκομμα στην άσκηση της κυβερνητικής πολιτικής, ούτε θα απειλούσε την κυριαρχία του στο πολιτικό σκηνικό, διατηρώντας την προεδρική πρακτική της περασμένης πενταετίας, που είχε διαμορφώσει το πρότυπο

αμφιβολία, ωστόσο, ότι ο Βενιζέλος ήταν ένας αληθινά χαρισματικός ηγέτης»): βλ. *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, σ. 55-64.

4. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Α', σ. 389.

5. Δημήτρης Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, σ. 211.

του πολιτικά περιθωριακού προεδρικού θεσμού, όπως συνέβαινε κατά κανόνα στη Γ' Γαλλική Δημοκρατία⁶.

Έτσι, στη σύσκεψη αρχηγών των κομμάτων⁷, την οποία συγκάλεσε στις 10 Δεκεμβρίου (την επόμενη μέρα της παραίτησης του Π. Κουντουριώτη), πρότεινε την υποψηφιότητα του Αλέξανδρου Ζαΐμη, γόνου της γνωστής οικογένειας, αντιβενιζελικής προέλευσης, ο οποίος διακρινόταν για τις ελαστικές πολιτικές θέσεις του και την αποφυγή ανάληψης από μέρους του πολιτικών πρωτοβουλιών.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος, υπουργός Εσωτερικών και εκπρόσωπος στη σύσκεψη του Γ. Κονδύλη, πρότεινε την εκλογή του ίδιου του Βενιζέλου ως προέδρου της Δημοκρατίας. Αιτιολογώντας την πρότασή του, πρόβαλε την ανάγκη «τόνωσης» του προεδρικού θεσμού, με στόχο τη διασφάλιση της αβασίλευτης δημοκρατίας από την αμφισβήτηση της νομιμότητάς της, στην οποία επέμενε το Λαϊκό Κόμμα. Γνωρίζοντας ότι ο Βενιζέλος δεν θα αποδεχόταν την πρότασή του λόγω του περιθωριακού χαρακτήρα του προεδρικού αξιώματος, πρότεινε την αναθέωση του Συντάγματος μετά την πάροδο της πενταετίας της συνταγματικής απαγόρευσης (η οποία έληγε στις 3 Ιουνίου 1932), ώστε να ενισχυθεί η νομιμοπολιτική θέση του προεδρικού θεσμού. Η πρότασή του βρισκόταν στα πλαίσια του σχεδιασμού που είχε καταστρώσει με τον Κονδύλη και τους στενούς συνεργάτες του Βενιζέλου, τον Μακρή και τον Α. Παππά, ο οποίος αποσκοπούσε στην εκλογή του Βενιζέλου στην προεδρία της Δημοκρατίας και

6. Ο Γ. Παπανδρέου έλεγε χαρακτηριστικά για το θεσμό του προέδρου στη Γ' Γαλλική Δημοκρατία: «Πολλοί έξουσίαι αναγνωρίζονται τυπικώς εις τόν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας, κατ' οὐσίαν ὅμως στερεῖται πάσης δυνάμεως. Ἀπὸ ὅλας τὰς ἔξουσίας [...] μίαν μόνον δύναται νὰ ἀσκήσῃ αὐτοπροσώπως: τὴν Προεδρίαν τῶν ἐθνικῶν πανηγύρεων». Αυτά τα τόνιζε ως γενικός εισηγητής της επί του Συντάγματος Επιτροπῆς της Δ' Συντακτικῆς Συνέλευσης, τον Νοέμβριο του 1924, εισηγούμενος την υιοθέτηση αυτού ακριβῶς του προτύπου: βλ. Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, τ. Α', σ. 170-171.

7. *Ακρόπολις, Καθημερινή*, 11.12.1929

στη διαδοχή του στην πρωθυπουργία από τον Κονδύλη, με ταυτόχρονη ενίσχυση του προεδρικού θεσμού, αρχικά σε επίπεδο πρακτικής και αργότερα μέσω της αναθεωρήσεως του Συντάγματος του 1927⁸. Ο Παπαναστασίου υιοθέτησε την ιδέα της προεδρικής υποψηφιότητας του Βενιζέλου, με διαφορετικό όμως στόχο. Επιθυμούσε την αποχώρηση του Βενιζέλου από την ενεργό πολιτική με εύσχημο τρόπο, ώστε να αυξήσει τη δική του πολιτική επιρροή και, σιωπώντας ως προς το δεύτερο σκέλος της πρότασης του Αργυρόπουλου, απέρριπτε στην ουσία την ενδεχόμενη αναθεώρηση του Συντάγματος με το περιεχόμενο που της έδινε ο Αργυρόπουλος, αφού έτσι η επιρροή του Βενιζέλου δεν θα περιοριζόταν αισθητά.

Ο Βενιζέλος απέρριψε την πρόταση, θεωρώντας ότι το Σύνταγμα του 1927 προδιέγραφε τον πρόεδρο της Δημοκρατίας αδρανή, και κατέστησε σαφές ότι σε περίπτωση εκλογής του θα αναγκάζοταν να το παραβιάσει. Προφανώς, η προοπτική της αναθεώρησης του Συντάγματος του φαινόταν μακρινή, ώστε να μην αξίζει να ασχοληθεί με ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Τότε, ο Παπαναστασίου, αποκαλύπτοντας τις δικές του προθέσεις, χαρακτήρισε την παρουσία του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία «ανωμαλία»⁹, γιατί παρεμπόδιζε την ανάπτυξη των άλλων δημοκρατικών κομμάτων. Ο Βενιζέλος τερμάτισε το διάλογο παρατηρώντας ότι η κυριαρχία του οφειλόταν στο αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 1928¹⁰, το οποίο του είχε δώσει συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή. Μετά το τέλος της σύσκεψης, το ίδιο βράδυ, ο Βενιζέλος δήλωνε στους δημοσιογράφους: «[...] 'Η απάντησίς μου υπήρξε σαφής, κατηγορηματική και τελική και θέτει τέρμα εις τὰς προσπαθείας πρὸς ἐξαναγκασμὸν μου νὰ ἀφήσω τὴν κυβέρ-

8. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 443.

9. *Καθημερινή*, 11.12.1929

10. Για τα αποτελέσματα των εκλογών του 1928 βλ. Γρ. Δαφνής, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα*, σ. 180.

νησιν και να γίνω Πρόεδρος της Δημοκρατίας. 'Η συνωμοσία απέτυχε»¹¹.

Οι βαρείς αυτοί χαρακτηρισμοί φανέρωναν ότι ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί σε όλη τους την έκταση τις ενδεχόμενες συνέπειες της αποδοχής εκ μέρους του των προτάσεων του Αργυρόπουλου και του Παπαναστασίου και δεν ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει σε μια τέτοια κίνηση. (Ο Αργυρόπουλος παρατηρούσε ότι ο τρόπος με τον οποίο διατύπωσε ο Παπαναστασίου την πρόταση ήταν ο καταλληλότερος για να απορριφθεί από τον Βενιζέλο¹².)

Στην ίδια σύσκεψη, ο Μιχαλακόπουλος άφηνε τη λήψη της απόφασης αποκλειστικά στην ευχέρεια του Βενιζέλου, ενώ ο Ζαβιτιάνος έδειχνε ότι αποδεχόταν την ενδεχόμενη υποψηφιότητα για την προεδρία του τότε πρωθυπουργού. Μόνον ο Καφαντάρης διατύπωσε επιφυλάξεις για το ενδεχόμενο εκλογής του Βενιζέλου, φοβούμενος ότι αντί της επιθυμητής «τόνωσης» του προεδρικού θεσμού το εγχείρημα θα κατέληγε σε υπέρ το δέον ενίσχυσή του λόγω της προσωπικότητας του φορέα του, με δυσμενείς συνέπειες για τις πολιτικές εξελίξεις. Στην ουσία, έδειχνε να πιστεύει ότι δεν είναι εφικτός ο περιορισμός της πολιτικής επιρροής του Βενιζέλου. Τέλος, ο Παναγής Τσαλδάρης, αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, δήλωσε ότι δεν προτείνει συγκεκριμένο υποψήφιο λόγω των επιφυλάξεων που διατηρούσε το κόμμα του έναντι του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η σύσκεψη έληξε χωρίς να ληφθεί απόφαση.

Την επόμενη μέρα (11 Δεκεμβρίου) οι διεργασίες εντάθηκαν. Ο Βενιζέλος, μιλώντας σε σύσκεψη Φιλελευθέρων βουλευτών και γερουσιαστών¹³, τόνισε ότι δεν υπήρχε ανάγκη «τόνωσης» του προεδρικού θεσμού. Διευκρίνισε ότι κάτι τέτοιο πιθανόν να ήταν απαραίτητο τον Ιανουάριο του 1928, όταν υπήρχε η αίσθηση ότι

11. *Καθημερινή*, 11.12.1929.

12. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 435.

13. *Ακρόπολις*, *Καθημερινή*, 12.12.1929

η αβασίλευτη δημοκρατία κινδυνεύει από τον Ιωάννη Μεταξά και ορισμένους απότακτους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς, οπότε και ήταν ενδεδειγμένη η εκλογή του Νικόλαου Πλαστήρα ή του Θεμιστοκλή Σοφούλη στη θέση του προέδρου της Δημοκρατίας. Το 1929, όμως, δεν υπήρχε τέτοιος κίνδυνος, ώστε να είναι απαραίτητη η παρουσία ενός προέδρου ισχυρού. Παρ' όλα αυτά, οι βουλευτές Ζερβός και Καρασεβδός του ζήτησαν να υποδείξει ως υποψήφιο πρόεδρο τον Σοφούλη. Η σύσκεψη έληξε με την παροχή εν λευκώ εξουσιοδότησης στον Βενιζέλο να αποφασίσει σχετικά με τον νεο πρόεδρο της Δημοκρατίας. Την ίδια μέρα, ορισμένοι άλλοι Φιλελεύθεροι βουλευτές και γερουσιαστές κινήθηκαν υπέρ της υποψηφιότητας του Καφαντάρη¹⁴. Ο Βενιζέλος, σε μια φανερή προσπάθεια να υπονομεύσει την κίνηση αυτή, δήλωσε ότι θα ήταν δυνατό να υποστηρίξει την πρόταση, γιατί η αποχώρηση του Καφαντάρη από την ενεργό πολιτική και η εκλογή του στην προεδρία της Δημοκρατίας ήταν απαραίτητη προκειμένου να βελτιωθεί η κακή κατάσταση της υγείας του¹⁵. Αφαιρούσε, δηλαδή, κατά τρόπο προσβλητικό, οποιαδήποτε πολιτική σημασία από την ενδεχόμενη εκλογή του Καφαντάρη και —ταυτόχρονα— άφηνε να εννοηθεί ότι αντιλαμβανόταν το αξίωμα του προέδρου της Δημοκρατίας ως στερούμενο οποιασδήποτε αξίας στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Την ίδια στιγμή προσπάθησε να διασπάσει το διαφαινόμενο μέτωπο των Καφαντάρη-Παπαναστασίου, βολιδοσκοπώντας τον τελευταίο —μέσω του υφυπουργού Υγιεινής Αλέξανδρου Παππά— κατά πόσο θα ήταν διατεθειμένος να αποδεχθεί δική του υποψηφιότητα για την προεδρία της Δημοκρατίας, βολιδοσκοπήση που ο Παπαναστασίου δεν αποδέχθηκε θετικά¹⁶.

Παρά τις κινήσεις αυτές του Βενιζέλου, η υποψηφιότητα του Καφαντάρη ενισχύθηκε έναντι αυτών του Ζαΐμη και του Σο-

14. *Καθημερινή*, 12.12.1929.

15. *Στο ίδιο*.

16. *Στο ίδιο*.

φούλη κατά τη δεύτερη σύσκεψη αρχηγών των κομμάτων, που έγινε στις 12 Δεκεμβρίου¹⁷. Το εγχείρημα για τον περιορισμό της επιρροής του Βενιζέλου έπαιρνε πλέον άλλη μορφή. Ενώ αρχικά επιδιώχθηκε η εκλογή του ως προέδρου της Δημοκρατίας με στόχο να αποχωρήσει από τον κομματικό ανταγωνισμό, ώστε οι υπόλοιποι αρχηγοί των βενιζελογενών κομμάτων να αποκτήσουν μεγαλύτερη ευχέρεια κινήσεων, τώρα, αφού ο Βενιζέλος δεν συναίνεσε, επιδιωκόταν η εκλογή ενός σημαίνοντος πολιτικού ηγέτη ως προέδρου, ώστε αυτός, αξιοποιώντας τις όποιες δυνατότητες παρείχε το Σύνταγμα στον ανώτατο άρχοντα, να περικυβέλλει την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική· με την έννοια, προφανώς, ότι η παρουσία στην προεδρία ενός ισχυρού πολιτικού ηγέτη θα προσέδιδε κύρος στο θεσμό και θα θωράκιζε αποτελεσματικότερα την αβασίλευτη δημοκρατία από την αντιβενιζελική αμφισβήτηση.

Στη δεύτερη αυτή σύσκεψη ο Βενιζέλος επέμεινε στην αρχική του πρόταση για τον Ζαΐμη. Ανεπιφύλακτα υπέρ της υποψηφιότητας του Σοφούλη τασσόταν ο Αργυρόπουλος, ενώ οι Παπαναστασίου, Μιχαλακόπουλος και Ζαβιτσιάνος, χωρίς να την απορρίπτουν άμεσα, επιφυλάσσονταν λόγω του «κομματικού» χαρακτήρα της, καθώς ο Σοφούλης ήταν ηγετικό στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα, οι πολιτικοί αρχηγοί έδειχναν ότι θα προτιμούσαν τον Καφαντάρη, χωρίς επίσης να απορρίπτουν ευθέως τον Ζαΐμη. Ο Ζαβιτσιάνος δήλωσε ότι θα προτιμούσε τον Καφαντάρη λόγω της «μείζονος συντηρητικότητας» που είχε επιδείξει στις διαμάχες των τελευταίων ετών. Διευκρίνιζε ότι δεν είχε αντίρρηση για τον Ζαΐμη, αν υποστηριζόταν από όλα τα κόμματα. Ο Παπαναστασίου τασσόταν υπέρ του Καφαντάρη και διατηρούσε επιφυλάξεις για τον Ζαΐμη λόγω της αδυναμίας του να αναλάβει «ευρύτεραν δράσιν» υπέρ της δημοκρατίας. Ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, που συμμετείχε στη

17. Ακρόπολις, 13.12.1929.

σύσκεψη εκπροσωπώντας τον αρχηγό του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων Ιωάννη Μεταξά (που δεν έλαβε μέρος σ' αυτήν υπό την επήρεια της πικρίας του για την εκλογική αποτυχία του το 1928¹⁸), δεν έλαβε θέση, δηλώνοντας ότι θα υποστήριζε όποιον υποδείκνυαν από κοινού τα κόμματα. Ο Τσαλδάρης και πάλι δεν έλαβε θέση, επαναλαμβάνοντας όσα είχε πει και στην πρώτη σύσκεψη.

Στην ίδια σύσκεψη, οι πολιτικοί αρχηγοί ανέπτυξαν και τις απόψεις τους σχετικά με το ρόλο του προέδρου της Δημοκρατίας στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο Μιχαλακόπουλος θεωρούσε ότι η βασική αποστολή του ανώτατου άρχοντα ήταν να συμβουλεύει την κυβέρνηση. Η Γ' Γαλλική Δημοκρατία —στην οποία ο πρόεδρος ανταποκρινόταν κυρίως σ' αυτόν το ρόλο— τον ικανοποιούσε. Ο Παπαναστασίου εξηγούσε ότι ανέμενε «ευρύτεραν δράσιν» από τον αρχηγό του κράτους, ο οποίος θα ασκούσε μια πιο σύνθετη λειτουργία στα πλαίσια του πολιτεύματος. Θα συμβούλευε αφενός την εκάστοτε κυβέρνηση και θα ενίσχυε αφετέρου κάθε «δημιουργικήν προσπάθειαν πού συντείνει στην έμπέδωσιν τῆς λαϊκῆς έμπιστοσύνης στὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα». Έβλεπε, δηλαδή, τον πρόεδρο της Δημοκρατίας ως νομιμοποιητικό παράγοντα του ασταθούς ακόμα πολιτεύματος. Προφανώς συνυπήρχαν στις προθέσεις του και η συγκυριακή και μια πιο μακροπρόθεσμη προοπτική σε σχέση με τον προεδρικό θεσμό. Ο Ζαβιτισιάνος, τέλος, δήλωνε ότι είναι αντίθετος με οποιαδήποτε διεύρυνση των προεδρικών αρμοδιοτήτων.

Τα δύο κύρια συμπεράσματα από τη δεύτερη αυτή σύσκεψη ήταν: α) ότι, χωρίς να τίθεται ζήτημα αναθεώρησης του Συντάγματος, οι κυριότεροι πολιτικοί αρχηγοί αποδέχονταν την ανάγκη «τόνωσης» της προεδρίας της Δημοκρατίας. Οι αντιλήψεις τους, πάντως, διέφεραν. Μόνον ο Παπαναστασίου φαινόταν να έχει μια

18. Ιωάννης Μεταξάς, *Το Προσωπικόν του Ημερολόγιον*, τ. Γ', σ. 650.

σαφέστερη αντίληψη για το περιεχόμενο αυτής της «τόνωσης»· β) ότι γύρω από την υποψηφιότητα του Καφαντάρη είχε δημιουργηθεί μια ευρύτερη συναίνεση στο πλαίσιο της βενιζελογενούς παράταξης, αφού τόσο η ακραία δεξιά της πτέρυγα (που την εκπροσωπούσε ο Ζαβιτσιάνος¹⁹) όσο και η αριστερή της (που την εκπροσωπούσε ο Παπαναστασίου) πρότειναν την εκλογή του. Ταυτόχρονα, στην κοινή γνώμη διαμορφωνόταν κλίμα δυσμενές για την υποψηφιότητα του Ζαΐμη, τόσο από τον αντιβενιζελικό τύπο όσο και από τον φιλοκυβερνητικό. Η αντιβενιζελική *Καθημερινή* σημείωνε²⁰: «Παλαιός νόμος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐκήρυσσε ἄτιμον, δηλαδή ἐστερημένον τῶν πολιτικῶν του δικαιωμάτων τὸν ἄνδρα ὁ ὁποῖος παρέμενε ἀπαθὴς καὶ οὐδέτερος εἰς καιροὺς ἐμφυλίων ἀγώνων. Τοῦτο διότι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν σοφοὶ καὶ ἐγνώριζον ὅτι ὅταν δύο μερίδες συμπλέκονται διὰ ὑποθέσεις ἀφορῶσας τὸν τόπον, μόνον οἱ ἐστερημένοι σθένους, χαρακτηῖρος καὶ ἠθικῆς δὲν τάσσονται μὲ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μερίδα ἀλλὰ κρύπτονται, σιγοῦν, παραπαίουν καὶ φροντίζουν νὰ μὴ εἶναι δυσάρεστοι εἰς καμμίαν. Τοιοῦτον λοιπόν, ἀφανῆ, παραπαίοντα καὶ σιγῶντα συναντοῦμε τὸν κ. Ἀλέξανδρον Ζαΐμην ἔπειτα ἀπὸ δύο ἔτη μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1922». Ενώ η φιλοκυβερνητική *Ακρόπολις*²¹ διαπίστωνε για τον Ζαΐμη: «Εἶναι πλέον ὑπέργηρος, εἶναι ἑτεροκίνητος, δὲν δύναται νὰ ἀναπτύξῃ καμμίαν πρωτοβουλίαν καί, κατὰ μείζονα λόγον, δὲν δύναται νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς καμμίας δράσεως ὄχι πολιτικῆς πλέον, ἀλλ' οὐδὲ κοινωνικῆς ἀπλῶς». Ἦταν αξιοσημείωτο ὅτι ο ἀντιβενιζελικός κόσμος δεν τον αποδεχόταν λόγω της ουδετερότητάς του στις κρίσιμες διαμάχες της ελληνικής πολιτικής, και

19. Ο Κωνσταντῖνος Ζαβιτσιάνος, ως υπουργός Εσωτερικών της κυβέρνησης Βενιζέλου είχε εισηγηθεί στη Βουλὴ την ψήφιση του αντικομμουνιστικού νόμου «Περὶ Ἰδιωνόμου» το 1929· βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοὶ θεσμοὶ σε κρίση (1922-1974)*, σ. 350, σημ. 3.

20. *Καθημερινή*, 12.12.1929.

21. *Ακρόπολις*, 12.12.1929.

ο βενιζελικός λόγω της αδυναμίας του να επιδείξει δραστηριότητα, ενώ συγχρόνως γινόταν υπαινιγμός για την εξάρτησή του από τον Βενιζέλο.

Αντίθετα, η υποψηφιότητα του Καφαντάρη συναντούσε ευνοϊκή υποδοχή. Η *Καθημερινή* τόνιζε τα εξής²²: «Μεταξύ των προσώπων αυτών, τὰ ὁποῖα προυτάθησαν ὑπὸ τοῦ ἀντιθέτου πολιτικοῦ κόσμου, ἂν ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης, ἄχρουν ἀμφίβιον τῆς πολιτικῆς, ἐκάστοτε ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων [...] ἀποτελεῖ τὴν θλιβερωτέραν προσωπικότητα [...] βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ ἀπομένων μεταξύ τῶν προυταθέντων ὑποψηφίων κ. Γεώργιος Καφαντάρης εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ ὀλιγώτερον ὄλων ἀντιπαθής. [...] Διότι εἶναι ἀσφαλῶς ὁ δυνάμενος νὰ ἐκπληρώσῃ εὐπρεπέστερον τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου καὶ εἶναι ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον δυνάμενος νὰ καταστήσῃ τὰ καθήκοντα τοιαῦτα καθήκοντα, διότι ἕως τώρα δὲν ἦσαν. [...] Διότι ὡς μέλος τῆς Οἰκουμενικῆς καὶ καλῶς εἰργάσθη καὶ καλῶς ἔπесε καὶ ἐπέδειξε ὅπωςδῆποτε χαρακτῆρα καὶ σθένος, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πτώσεώς του πρὸ πάντων. [...] Ἀρνηθεὶς νὰ ὑποταχθῇ καὶ νὰ ὑποκύψῃ δουλοπρεπῶς καὶ νὰ προέλθῃ εἰς ἀξιοθρηνήτους καὶ μειωτικὰς διὰ τὴν προσωπικὴν του ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν πολιτικὴν ἠθικὴν συμβιβασμούς, ἀπεδείχθη καὶ θεωρεῖται ὡς ὁ ὀλιγώτερον βενιζελικός —ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἐκδοχὴν καὶ σημασίαν τῆς λέξεως— μεταξύ ὄλων τῶν βενιζελικῶν. [...] Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἐκλογή τοῦ Προέδρου θὰ ἐντοπισθῇ κατ' ἀνάγκην μεταξύ τοῦ ἀντιθέτου πολιτικοῦ στρατοπέδου, τόσον τὸ γόητρον τοῦ προεδρικοῦ ἀξιώματος ὅσον καὶ τὸ γενικώτερον συμφέρον τῆς χώρας θὰ ἐπέβαλλεν ἀσφαλῶς ὁ ἐκλεγόμενος, ἂν δὲν εἶναι ὁ ἐκλεκτός ἀμφοτέρων, νὰ εἶναι τουλάχιστον καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην παράταξιν ἀνεκτός. Καὶ τοιοῦτος εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ κ. Καφαντάρης».

Διαφαινόταν ὅτι ὁ Καφαντάρης, λόγω τῆς ανεξαρτησίας του ἐναντι τοῦ Βενιζέλου, ἦταν ἀποδεκτός ἀπὸ τὸν ἀντιβενιζελικό

22. *Καθημερινή*, 13.12.1929.

κόσμο (πάντως το Λαϊκό Κόμμα διατήρησε ως το τέλος την ουδετερότητά του στην προεδρική εκλογή).

Από την άλλη πλευρά, η *Ακρόπολις* υποστήριζε ένθερμα την εκλογή του Καφαντάρη²³: «Διότι απέναντι του κ. Ζαΐμη, τὸν ὁποῖον ὠχρότατα ἐσκιαγραφήσαμεν ἀνωτέρω, ὀρθοῦται ἡ ἐπιβάλλουσα φυσιογνωμία ἑνὸς ἀνδρὸς μεγάλης ὀρμῆς, σπανίας μορφώσεως, πρακτικοῦ καὶ εὐστρόφου πνεύματος, γρανιτώδους θελήσεως καὶ ἀκάμπτου ἠθικῆς, δυναμένου νὰ κρατήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὰς στιβαράς του χεῖρας τὴν ὑπάτην ἐξουσίαν τῆς χώρας».

Οι εξελίξεις αυτές έφεραν τον Βενιζέλο σε σοβαρό δίλημμα. Από τη μια πλευρά η σκέψη ότι η εκλογή του Καφαντάρη θα του δημιουργούσε προβλήματα στην ακώλυτη άσκηση της κυβερνητικής πολιτικής και θα συνέβαλλε στη δημιουργία ενός πόλου στο εσωτερικό της βενιζελογενούς παράταξης τον οδηγούσε στην εμμονή του στην αρχική του απόφαση να υποδείξει ως υποψήφιο τον Ζαΐμη. Η απήχηση της υποψηφιότητας του Καφαντάρη, όμως, στους κόλπους του Κόμματος των Φιλελευθέρων και στην ευρύτερη κοινή γνώμη, τον οδηγούσε στην αποδοχή της.

Τελικά, στις 13 Δεκεμβρίου, αφού συζήτησε ξεχωριστά με τον Παπαναστασίου και τον Ζαβιτσιάνο και τους ανακοίνωσε την υποστήριξή του στον Καφαντάρη και βεβαιώθηκε ότι εκείνοι δεν είχαν μεταβάλει τις απόψεις τους, όπως ήλπιζε το πρωθυπουργικό περιβάλλον προκειμένου να υποδεικνυόταν ο Ζαΐμης²⁴, απέστειλε στον Καφαντάρη μια επιστολή²⁵, στην οποία παρέθετε τους όρους του προκειμένου να τον υποστηρίξει. Μεταξύ άλλων τόνιζε: «[...] πολλοὶ ἐκ τῶν φίλων μου ἔχουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν διένεξις μας θὰ σὲ ἐπηρεάσῃ κατὰ τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων σου ἐὰν ἐκλεγῇς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων. Δια-

23. *Ακρόπολις*, 13.12.1929.

24. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Β', σ. 22.

25. Δ. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 237.

μαρτύρομαι διά τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς τῶν φίλων μου. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐξασφαλίσω τὴν εὐμένειαν τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχοντος, διότι γνωρίζεις πόσον σέβομαι τοὺς κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ἀλλὰ θὰ ἤθελα νὰ βεβαιωθῶ ἀπὸ σὲ τὸν ἴδιον, ὅτι τὸ πρόσφατον παρελθὸν δὲν ἐδημιούργησε μεταξύ μας τοιαύτην ψυχικὴν διάστασιν, ὥστε τὸ ἤδη δυσχερὲς ἔργον μου νὰ καταστῇ πλέον δυσχερὲς, ἐφ' ὅσον ἤθελε πραγματοποιηθῇ ἡ ἐκλογή σου ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας».

Ὁ Καφαντάρης ἀντιλήφθηκε ὅτι ὁ ὅρος που του ἔθετε ὁ Βενιζέλος, δηλαδή νὰ μὴν ἐπιχειρήσει στὴν οὐσία νὰ μεταβάλει τὴν προεδρική πρακτικὴ τῆς πενταετίας που εἶχε προηγηθεῖ, καθιστοῦσε χωρὶς ἀξία τὴν ἐνδεχόμενη ἀνάδειξή του στο ὑπάτο ἀξίωμα τῆς πολιτείας. Εξάλλου, λόγῳ τοῦ υπερήφανου χαρακτήρα του, ἦταν δύσκολο νὰ οδηγηθεῖ στὴν ἀποδοχή τῆς υποψηφιότητάς του ὑπὸ ὅρους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἡ ἀπάντησή του, δείχνοντας ὅτι θὰ ἀποδεχόταν τὴν υποψηφιότητά του ἀλλὰ πάντως χωρὶς ὅρους, ἦταν στὴν οὐσία ἀπορριπτικὴ²⁶. Ἀπαντώντας με τὸν τρόπο που ἀπάντησε, υπέθετε ὅτι ὁ Βενιζέλος τελικὰ θὰ υπαναχωροῦσε. Ἀρχικὰ διευκρίνιζε ὅτι δὲν ἐπεδίωκε τὴν ἐκλογή του, καὶ ἦταν στὴν ευχέρεια τοῦ Βενιζέλου νὰ ἐκλεγεί ὁποιοσδήποτε ἤθελε ἐκεῖνος. Συνεχίζοντας τόνιζε ὅτι, στὴν περίπτωση που θὰ ἐκλεγόταν, θὰ ἐπράττε τὸ καθήκον του ὅπως ἀπαιτοῦσαν τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι τοῦ κράτους. Κατέληγε λέγοντας: «Ἡ μεταξύ μας διάστασις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὲ κάμῃ νὰ λησμονήσω, κατὰ τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων μου, τὰς μεγάλας εὐθύνas μὲ τὰς ὁποίας ἐπεβάρυνε τὸν ἀρχηγὸν τῶν Φιλελευθέρων ἢ πανηγυρικῶς ἐκδηλωθεῖσα ὑπὲρ αὐτοῦ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ».

Τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς ἀπάντησης ἦταν ὅτι ὁ Καφαντάρης, χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βενιζέλος διέθετε τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς καὶ ἐδικαιούτο νὰ κυβερνήσει σύμφωνα με τὶς ἀντιλήψεις του, δὲν ἦταν διατεθειμένος

26. Γρ. Δαφνής, *Ἡ Ἑλλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ὁ.π., σ. 23.

να παραμείνει άβουλος θεατής των πολιτικών εξελίξεων, θεωρώντας ότι το συνταγματικό πλαίσιο του 1927 του επέτρεπε ορισμένες δυνατότητες παρεμβάσεων.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1927²⁷, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν ήταν νομοθετικός παράγοντας, δηλαδή δεν είχε το δικαίωμα κύρωσης των ψηφισμένων από τα νομοθετικά σώματα νομοσχεδίων (άρθρο 75), ούτε μπορούσε να διοικήσει τις ένοπλες δυνάμεις, των οποίων τυπικά μόνο ήταν αρχηγός (άρθρο 81). Ακόμα και το παραδοσιακό προνόμιο του ανώτατου άρχοντα, αυτό της διάλυσης της Βουλής, δεν μπορούσε να το ασκήσει παρά μόνο με τη σύμφωνη γνώμη του δεύτερου νομοθετικού σώματος, της Γερουσίας (άρθρο 79). Τη μόνη απόκλιση από το περιοριστικό για τον πρόεδρο της Δημοκρατίας πλαίσιο εισήγαγε το άρθρο 74, το οποίο παρείχε την ευχέρεια στον ανώτατο άρχοντα να «συγκαλεί παρ' έαυτῷ τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον ὡσάκις κρίνει ἀναγκαῖον» και να προεδρεύει στη συνεδρίαση. Η διάταξη αυτή έδινε τη δυνατότητα στον πρόεδρο της Δημοκρατίας να συμμετέχει στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής και στην παρακολούθηση της εφαρμογής της. Ο Παπαναστασίου, προσπαθώντας να πείσει τον Βενιζέλο να αποδεχθεί την υποψηφιότητά του για την προεδρία της Δημοκρατίας, είχε επισημάνει τη σημασία της διάταξης αυτής: «Ἄλλωστε δὲν πρόκειται νὰ ἀχρηστευθῇ πολιτικῶς ὁ κ. Βενιζέλος ἂν ἀναλάβῃ τὴν Προεδρίαν, ἀφοῦ κατὰ τὸ Σύνταγμα ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας δύναται νὰ προεδρεύῃ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου»²⁸.

Ο Βενιζέλος, επηρεασμένος από το στενό του περιβάλλον (τον γιο του Κυριάκο²⁹, τη σύζυγό του Έλενα³⁰, τον Β. Σκουλά), από ηγετικούς παράγοντες του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ό-

27. Αλέξανδρος Σβάλος, *Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος. Τα Ελληνικά Συντάγματα 1922-1952*, σ. 167 κ.ε.

28. *Ακρόπολις*, 11.12.1929.

29. *Καθημερινή*, 14.12.1929.

30. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., σ. 23.

πως ο πρόεδρος της Βουλής Ιωάννης Τσιριμώκος, με τον οποίο ο Καφαντάρης βρισκόταν σε οξύτατη αντίθεση από πολλά χρόνια³¹, ακόμα από συνεργάτες του στην κυβέρνηση, όπως ο Περικλής Αργυρόπουλος, που χαρακτήριζε «αυθάδειαν» την απαίτηση του Καφαντάρη να μην παρεμβαίνει ο ιδιώτης τότε Βενιζέλος στην κυβερνητική πολιτική το 1927-28³² και σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «έξανέστην διότι ό Καφαντάρης θά έκανε άβίωτον τόν βίον τής κυβερνήσεως»³³, δεν θεώρησε ικανοποιητική την απάντηση του Καφαντάρη, και στις 14 Δεκεμβρίου ανακοίνωσε με επιστολές του στους αρχηγούς των κομμάτων την απόφασή του να υποστηρίξει τον Ζαΐμη³⁴. Ήδη είχε αρνηθεί να παραλάβει υπόμνημα του βουλευτή Ζαρίφη, που υπέγραφαν αρκετοί Φιλελεύθεροι βουλευτές και γερουσιαστές —την προηγούμενη μέρα— με τη δικαιολογία ότι δεν ήθελε να θεωρηθεί πως κατέληξε σε ευνοϊκή για τον Καφαντάρη απόφαση υπό πίεση³⁵.

Την ίδια μέρα (14 Δεκεμβρίου), μιλώντας στους Φιλελεύθερους βουλευτές και γερουσιαστές, λίγη ώρα πριν από την ψηφοφορία για την εκλογή του νέου προέδρου της Δημοκρατίας από την κοινή σύνοδο της Βουλής και της Γερουσίας, αιτιολογούσε την απόφασή του με τα ακόλουθα επιχειρήματα³⁶:

Α. «Όπωςδήποτε, εάν σήμερον σᾶς έπρότεινα νά έκλέξετε τόν Καφαντάρην, ή εκλογή του θά είχε καί τήν πρόσθετην έννοιαν τονώσεως τοῦ θεσμοῦ. Μετά μακράν σκέψιν έκρινα οτι δέν εἶναι ένδεδειγμένον εἰς τήν παροῦσαν στιγμήν, άφοῦ περάσαμε χωρίς τονωμένον θεσμόν επί πέντε έτη με άσθενεῖς κυβερνήσεις, τώρα πού έχομεν κυβέρνησιν ισχυράν νά επιδιώξωμεν νά τονώ-

31. Ι. Τσιριμώκου, *Μνήμη-Σκιαγραφία (Ηλία Τσιριμώκου)*, σ. 74-77.

32. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 388.

33. Στο ίδιο, σ. 434.

34. *Καθημερινή*, 15.12.1929.

35. *Ακρόπολις*, 15.12.1929.

36. *Καθημερινή*, 15.12.1929.

σωμεν τόν θεσμόν, μέ τόν κίνδυνον νά δημιουργήσωμεν συγκρούσεις μεταξύ τοῦ ἀνευθύνου παράγοντος καί τοῦ ὑπευθύνου ἀρχηγοῦ τῆς κυβερνήσεως. Αὐτή ἡ σκέψις μέ ἔφερεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δέν ἔπρεπε νά ὑποδείξω τὸν κ. Καφαντάρην ἀλλὰ τὸν κ. Ζαῖμην». Για νὰ ἐνισχύσει αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημά του ἔφερεν ὡς παράδειγμα τῇ Γ' Γαλλικῇ Δημοκρατίᾳ, τὸ πρότυπο τῆς ὁποίας ἀκολούθησε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927. Ὑπενθύμισε ὅτι στις περιπτώσεις τῶν προέδρων Μακ Μαόν, Καζιμίρ Περιέ καὶ Μιλλεράν οἱ προσπάθειες ἀναβάθμισης τοῦ θεσμοῦ εἶχαν ἀποτύχει καὶ εἶχαν καταλήξει στὴν παραίτηση τῶν προαναφερομένων μετὰ τὴν ἀντίδραση πρὸς αὐτοὺς τοῦ Κοινοβουλίου.

Β. Ἐνὰ ἄλλο ἐπιχείρημά του ἀποκάλυπτε τὴν προσπάθειά του νὰ πείσει τὸ Λαϊκὸ Κόμμα νὰ εγκαταλείψει τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὴν ἀβασίλευτὴ δημοκρατία καὶ νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀδιατάρακτὴ ἐνδοαστικὴ ἐναλλαγὴ στὴν ἐξουσία. Καθὼς ὁ Ζαῖμης δὲν ἦταν ἀνέκαθεν δημοκρατικὸς, ἀλλὰ εἶχε ἀναγνωρίσει ἐκ τῶν υστέρων τὴν ἀβασίλευτὴ δημοκρατία, ἦταν πολὺτιμος προκειμένου τὸ πολίτευμα νὰ τύχει γενικότερης ἀποδοχῆς.

Γ. Επεσήμανε, ἀκόμα, τὴν καταγωγὴ τοῦ Ζαῖμη, ποὺ προερχόταν ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ οἰκογένεια, ὅπως καὶ ὁ ἀποχωρήσας πρόεδρος Παῦλος Κουντουριώτης, τονίζοντας ὅτι κατὰγεται ἀπὸ τὴν «ἐθνικὴν ἀριστοκρατίαν»³⁷, ἐνδεικτικὸ τῆς συντηρητικῆς νοοτροπίας τοῦ Βενιζέλου μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν πρωθυπουργία τὸ 1928, ὁπότε ἐμφανίστηκε ὡς υπερασπιστὴς τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος³⁸ καὶ υπέρμαχος τῆς υπέρβασης τοῦ χάσματος μεταξύ βενιζελισμοῦ καὶ ἀντιβενιζελισμοῦ.

Ἡ κίνησή του ἀντιμετωπίστηκε ἀρνητικὰ. Ἡ ἡγεσία τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος δὲν θεώρησε ικανοποιητικὴ τὴν προσφορὰ του. Πολὺ περισσότερο ἀπέρριψε τὴν πρόκληση ποὺ τῆς ἀπεύθυνε ὁ Βενιζέλος νὰ δεχθεῖ τὴ διενέργεια νέου δημοψηφίσματος γιὰ

37. *Ακρόπολις*, 15.12.1929.

38. Γρ. Δαφνής, *Ἡ Ἑλλάς μετὰ τὸν δῖο πολέμον*, τ. Α', ὅ.π., σ. 375-376.

το πολιτειακό, με υπουργό Εσωτερικών τον Παναγή Τσαλδάρη, ώστε η αμφισβήτηση να τερματιστεί οριστικά³⁹. Η ηγεσία των Λαϊκών γνώριζε ότι ο τερματισμός της αμφισβήτησης αυτής θα της στερούσε ένα σύμβολο στο οποίο επίμονα προσέβλεπε η εκλογική της βάση, αφού για την τελευταία το ζήτημα της βασιλείας δεν είχε κλείσει με την πολιτειακή μεταβολή του 1924⁴⁰. Από την άλλη πλευρά, οι παλαιοί συνεργάτες του, βλέποντας ότι ο Βενιζέλος αρνείται να τους αναγνωρίσει συμπρωταγωνιστικό ρόλο, προχώρησαν στην άσκηση μιας σκληρότατης αντιπολίτευσης εναντίον του, η οποία ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην πτώση του το 1932-33⁴¹.

Στο ίδιο το Κόμμα των Φιλελευθέρων η απόφασή του προκάλεσε δυσaréσκεια που εκδηλώθηκε κατά την προεδρική εκλογή, όταν περίπου σαράντα Φιλελεύθεροι βουλευτές και γερουσιαστές αρνήθηκαν να ψηφίσουν τον Ζαΐμη (ο οποίος και εκλέχθηκε), ψηφίζοντας τον Καφαντάρη, που δεν ήταν υποψήφιος, ή ρίχνοντας στην κάλπη λευκά ψηφοδέλτια.

Υπαινιγμοί ή και ευθείες καταγγελίες για τον αυταρχισμό του πρωθυπουργού και την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος φανέρωναν ότι η κυριαρχία του Βενιζέλου είχε αρχίσει να ενοχλεί. Η *Ακρόπολις* σημειώνει⁴²: «Δέν είναι δυνατόν επίσης νά μᾶς εὔρη συμφώνους καί ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ κ. Ζαΐ-

39. *Καθημερινή*, 17.12.1929.

40. Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης*, σ. 74.

41. Για τις πολιτικές - προγραμματικές διαφορές του Βενιζέλου και των βενιζελογενών, και ιδίως Βενιζέλου - Καφαντάρη στο διάστημα αυτό, βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στον συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, σ. 439-458. Για την αντίθεση Βενιζέλου - Παπαναστασίου και τις ρίζες της βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, «Η πρόσδεση των Κοινωνιολόγων στο βενιζελικό άρμα», στον συλλογικό τόμο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, σ. 125-170.

42. *Ακρόπολις*, 15.12.1929.

μη. Διότι ενώ τὸ Σύνταγμα καθορίζει ὅτι ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐκλέγεται παρὰ τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως τῆς συγκροτούμενης ἀπὸ τὰ δύο νομοθετικὰ σώματα κατ' ἐλευθέραν βεβαίως ὑπονοουμένων βούλησιν τῶν μελῶν της καὶ ἄνευ πείσεως ἐπ' αὐτῆς, ὁ κ. Ζαΐμης διωρίσθη Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ ἡ Ἑθνικὴ Συνέλευσις ἐκλήθη διὰ νὰ κυρώσῃ ἀπλῶς τὸν διορισμόν. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο δημοκρατικὸν πολίτευμα;».

Ἡ εφημερίδα ἐξέφραζε ἔτσι τὴ δυσφορία ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ κομματικὴ πειθαρχία ποὺ ἐπέβαλλε ὁ Βενιζέλος στοὺς Φιλελεύθερους βουλευτὲς καὶ γερουσιαστὲς με τὴ συνδρομὴ τοῦ Σοφούλη, ὁ ὁποῖος τοὺς καλοῦσε νὰ υπερψηφίσουν τὸν Ζαΐμη παρὰ τὸν αποκλεισμό της δικῆς του υποψηφιότητος ἀπὸ τὸν Βενιζέλο⁴³.

Στὴν παραδοσιακὴ ιστοριογραφία ἔχουν αναπτυχθεῖ δύο ἀντίθετες ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις της ἐκλογῆς τοῦ Ζαΐμη ἀντὶ τοῦ Καφαντάρη γιὰ τὴν ἐπιβίωση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ὁ Γρηγόριος Δαφνῆς, συνεπικουρούμενος ἀπὸ τὸν βιογράφο τοῦ Γεωργίου Β' Παναγιώτῃ Πιπινέλη⁴⁴, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ Ζαΐμη, πολιτικοῦ χωρὶς ζωτικότητα καὶ στέρεες πολιτικὲς πεποιθήσεις, ποὺ ἀπέφευγε νὰ ἀναλαμβάνει πρωτοβουλίες καὶ ευθυγραμμιζόταν με τὴν πολιτικὴ της ἐκάστοτε κυβέρνησης, ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ Ζαΐμη ἦταν ἀπόλυτα ἐναρμονισμένη με τὸ πνεῦμα τοῦ Συντάγματος⁴⁵, τὸ ὁποῖο εἶχε ὑπόψη τοῦ πολιτικοῦ αὐτῆς της νοοτροπίας γιὰ τὴν προεδρία της Δημοκρατίας καὶ ὄχι της ιδιοσυγκρασίας τοῦ Καφαντάρη, ὁ ὁποῖος πιθανότα-

43. Γρ. Δαφνῆς, *Ἡ Ἑλλάς μετὰ τὸ δύο πολέμων*, τ. Β', ὁ.π., σ. 26-27.

44. Στὸ ἴδιο.

45. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. Γ', *Ἡ Σύγχρονος Ἑλλάς, 1920-1936*, σ. 244· βλ. τοῦ ἰδίου, *Ὁ Ἀνώτατος Ἀρχὼν εἰς τὰ σύγχρονα δημοκρατικὰ πολιτεύματα*, σ. 253.

τα θα συγκρουόταν με τον Βενιζέλο ή τους διαδόχους του στην πρωθυπουργία, με αποτέλεσμα μια μείζονα συνταγματική κρίση. Θεωρώντας δε ότι η πτώση της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1935 οφείλεται σε άλλα αίτια (διαίρεση των δημοκρατικών, ξένα συμφέροντα, αποτυχία του βενιζελικού κινήματος τον Μάρτιο του 1935), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εκλογή του Ζαΐμη δεν είχε επίπτωση στην επιβίωση ή όχι του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Ασφαλώς, και οι δύο αντιτιθέμενες απόψεις έχουν την αξία τους. Παρά το ότι ήταν οι προαναφερόμενοι παράγοντες που κυρίως οδήγησαν στην παλινόρθωση, μπορούμε να θεωρήσουμε πιθανό ότι ένας δραστήριος και ικανός πρόεδρος της Δημοκρατίας θα μπορούσε να συμβάλει στη σταθεροποίηση του πολιτεύματος, παρεμβαίνοντας στις φάσεις εκείνες του πολιτικού ανταγωνισμού, όπου αυτός υπερέβαινε τα συνταγματικά όρια (όπου μάλιστα αυτό συνέβαινε με την ενθάρρυνση της πολιτικής ηγεσίας⁴⁶) αποβαίνοντας έτσι σταθεροποιητικός παράγοντας του ασταθούς και ευαίσθητου πολιτεύματος.

Ίσως, από την άποψη αυτή, ο Καφαντάρης να ήταν καταλληλότερος του Ζαΐμη. Προϋποτίθεται όμως γι' αυτό ότι οι πολιτικές δυνάμεις που πρόβαλαν την υποψηφιότητά του τον Δεκέμβριο του 1929, αλλά και ο Βενιζέλος και όσοι αντέδρασαν σ' αυτήν, θα έβλεπαν το ρόλο του προέδρου της Δημοκρατίας όπως προδιαγράφηκε παραπάνω και δεν θα απέβλεπαν σε βραχυπρόθεσμους στόχους, ανασκευάζοντας ανάλογα τις θέσεις και τις λειτουργίες των θεσμών στην ελληνική πολιτική. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αβασίλευτη δημοκρατία θα διασωζόταν οπωσδήποτε. Σημαίνει όμως ότι θα διευρύνονταν τα όρια αντοχής της.

46. Ενώ, κυρίως, την πολιτική χρησιμοποίηση του στρατού από τον Βενιζέλο στην προεκλογική εκστρατεία του 1932, την οργάνωση του κινήματος στη διετία 1933-1935, αλλά και γενικά τη χρησιμοποίηση του στρατού από τους πολιτικούς στο Μεσοπόλεμο. Για το ρόλο του στρατού σ' αυτή την περίοδο βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

- Αγραφιώτης Δημήτρης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1986.
- Απομνημονεύματα Περικλέους Αργυροπούλου* (επιμ. Μαρίας Αργυροπούλου), Αθήνα 1970.
- Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, «Οδυσσεάς», Αθήνα 1986.
- Βούρος Γεώργιος, *Παναγής Τσαλδάρης*, «Ίκαρος», Αθήνα 1955.
- Dahl Robert (επιμ. Γ. Βλάχου), *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1979.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, «Ίκαρος», Αθήνα 1955.
- Του ίδιου, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα*, «Γαλαξίας», Αθήνα 1961.
- Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Η πρόσδεση των Κοινωνιολόγων στο βενιζελικό άρμα», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987.
- Μαρκεζίνης Σπύρος, *Ο Ανώτατος Έρχων εις τα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα*, «Πυρσός», Αθήνα 1935.
- Του ίδιου, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Γ', *Η Σύγχρονη Ελλάς, 1920-1936*, «Πάπυρος», Αθήνα 1973-1974.
- Mavrogordatos George, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, «University of California Press», Berkeley και L.A. 1983.
- Μεταξάς Ιωάννης, *Το Προσωπικόν του Ημερολόγιον*, «Ίκαρος», Αθήνα 1960.
- Παπανδρέου Γεώργιος, *Κείμενα*, «Μπίρης», Αθήνα 1963.
- Σβώλος Αλέξανδρος, *Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος. Τα Ελληνικά Συντάγματα 1922-1952*, «Στοχαστής», Αθήνα 1972.
- Τσιριμώκος Ηλίας, *Μνήμη - Σκιαγραφία*, «Άλφα», Αθήνα 1953.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 1988.
- Αχρόπολις*, 11, 12, 13, 14, 15 Δεκεμβρίου 1929.
- Καθημερινή*, 11, 12, 13, 14, 15 Δεκεμβρίου 1929.

Κατιάνα Μίχα-Σπυρέλλη

«ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΑΝΑΛΕΚΤΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ» ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Όσοι ασχολούνται με τη ζωή και το έργο του Γεώργιου Καφαντάρη συνήθως μιλούν για τη συνεισφορά του στον οικονομικό τομέα ή στη δημοσιονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Μιλούν για τον Καφαντάρη υπουργό Εσωτερικών, Γεωργίας, Δικαιοσύνης... Πίσω όμως από τον δεινό ρήτορα, τον ευστροφο, τον εμπαθή, τον αγωνιστή, ο Καφαντάρης, ο οποίος ήταν μια πολυδιάστατη προσωπικότητα, αποκαλύπτεται δεινός, συστηματικός μελετητής όλων των θεμάτων με τα οποία κατά καιρούς ασχολήθηκε.

Ένα προσωπικό του χειρόγραφο τετράδιο, το οποίο είχα την ευκαιρία να μελετήσω, αποκαλύπτει τον Καφαντάρη σοβαρό μελετητή θεμάτων ιστορίας. Πρόκειται για ένα πανόδετο εκατόφυλλο τετράδιο, μικρού σχήματος. Ο ίδιος έχει αριθμήσει 188 σελίδες, από τις οποίες παρέμειναν λευκές περίπου σαράντα¹.

Η γραφή του, με μελάνι σήμερα καστανό, είναι πυκνή, ιδίως στις υποσημειώσεις, σχετικά δυσανάγνωστη και χωρίς συντομογραφίες. Η ορθογραφία είναι άψογη, η στίξη και ο τονισμός επίσης. Οφείλω να υπογραμμίσω τη γλωσσική ποιότητα αλλά και τη γενική συγκρότηση των κειμένων, την άψογη δομή και την επιχειρηματολογία. Όπου χρειάζεται, οι ιδέες του εκφράζονται με σαφήνεια και καθαρότητα, το ύφος είναι απλό, αναλυτικό, καθόλου περισπούδαστο. Άψογος είναι και ο χειρισμός

1. Το τετράδιο αυτό αποτελεί ελάχιστο κατάλοιπο του άλλοτε πλούσιου και σήμερα διεσπαρμένου και χαμένου Αρχείου Καφαντάρη.

της γαλλικής καθώς και της αγγλικής γλώσσας², όταν μεταφράζει ή παραθέτει αποσπάσματα ξένης βιβλιογραφίας, όρους, αρχειακό υλικό, παρά την έλλειψη ειδικών σπουδών.

Τα τέσσερα πρώτα θέματα που τον απασχολούν αποτελούν ξεχωριστή ενότητα γενικού περιεχομένου, είναι δε τα εξής: α) ο επιτηρητικός στρατός, β) η μοναρχία «ελέω θεού», γ) το πολίτευμα του Σόλωνος, δ) οι πολιτικές τάσεις στην προσωκρατική φιλοσοφία.

Η πρώτη καταγραφή δεν συμπληρώθηκε ποτέ, παρέμεινε τίτλος. Στη δεύτερη ενδιαφέρεται κυρίως για την κατά τον Όμηρο «ελέω θεού» μοναρχία. Αναφέρει και σχολιάζει δύο στίχους από την *Ιλιάδα*³ και μεταφέρει σχόλια από το βιβλίο του Barker, *Greek Political Theory*⁴. Στην ίδια σελίδα υπάρχουν γλωσσικές και ετυμολογικές επεξηγήσεις πάνω στην ομηρική γλώσσα. Το τρίτο θέμα του, το πολίτευμα του Σόλωνος, το μελετά κυρίως από κείμενα του Αριστοτέλη⁵. Το τελευταίο θέμα της ενότητας είναι μια περιληπτική αναφορά στις αρχές των προσωκρατικών φιλοσόφων (Πυθαγόρειοι και Ηράκλειτος).

Στις σελίδες αυτές είναι εμφανής η προσπάθεια του Καφαντάρη να αποκτήσει συγκεκριμένη και συστηματική γνώση στα θέματα που τον ενδιαφέρουν. Χρησιμοποιεί συγκεκριμένη βιβλιογραφία και παράλληλα ανατρέχει στις πηγές, στον Όμηρο και τον Αριστοτέλη, τις οποίες χειρίζεται με άνεση. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί γνώσεις πάνω στην αρχαία ελληνική γραμματολογία και γλώσσα, που θα πρέπει να συνδεθούν με το ενδιαφέρον του για τη νεοελληνική γλώσσα, το οποίο πολλές φορές και από τα πρώτα βήματα της καριέρας του εκδήλωσε είτε ως ιδρυτικό

2. Εξίσου καλά γνώριζε ο Καφαντάρης την ιταλική και τη γερμανική γλώσσα, πάντα αυτοδίδακτος.

3. *Ιλιάδα*, Β 204-206.

4. Sir Ernest Barker, *Greek Political Theory: Plato and his Predecessors*, Λονδίνο 1918.

5. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία και Πολιτικά*.

μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, είτε με τις αγορεύσεις του περί δημοτικής γλώσσας στη Βουλή. «Ἡ καλὴ γνῶσις τῆς καθαρευούσης μὲ κάμνει νὰ ὁμιλῶ ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς», εἶχε ισχυριστεῖ ὁ ἴδιος.

Απὸ τὴ σελίδα 8 τοῦ τετραδίου οἱ προσωπικὲς αὐτὲς σημειώσεις τοῦ Καφαντάρη στρέφονται σὲ ἄλλα θέματα, πιο ἐιδικά. Μελετᾷ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Ἐτσι, στὶς ἐπόμενες σελίδες βλέπουμε: α) Κείμενο με τίτλο «Οἱ Βούλγαροι», μιὰ σύντομη ἀνασκόπηση στο παρελθὸν τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους. Βασικὴ τοῦ πηγὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῶν Lavissee - Rambaud. β) Κείμενο με τίτλο «Σέρβοι». Ἡ συγκεκριμένη μελέτη δὲν ολοκληρώθηκε· ἀκολουθοῦν λευκὲς σελίδες. γ) Τὸ ἐπόμενο κείμενό τοῦ τιτλοφορεῖται «Ἀγγλία, Βουλγαρία, Ἑλλάς κατὰ τὸν Παγκόσμιον Πόλεμον».

Τὸν ἀπασχολοῦν ἰδιαίτερα οἱ συνθήκες εἰσόδου τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο. Ανατρέχει στὰ Απομνημονεύματα τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἀγγλίας Λόυδ Τζῳρτζ (γαλλικὴ μετάφραση). Βασικὸ τοῦ συμπεράσμα εἶναι ὅτι οἱ σύμμαχοι φέρουν ἀκέραια τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν καθυστερημένη καὶ περιπετειώδη εἰσοδο τῆς Ἑλλάδας στὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο, μιᾶς καὶ ἀρνήθηκαν σχετικὴ πρόταση τοῦ Βενιζέλου τὸ 1914, ποῦ τότε εἶχε σύμφωνο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο. Αναφέρει ὁ Καφαντάρης ὅτι ὁ Λόρδος Γκρέυ, χειριστὴς τότε τῆς βρετανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, εἶχε ἀποκλείσει ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο, διότι μιὰ «πρώιμη» συμπαράταξη με τὴν Ἑλλάδα θὰ ἀπομάκρυνε τοὺς συμμάχους ἀπὸ τὴν Τουρκία καὶ τὴ Βουλγαρία⁶. Ακολουθεῖ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ σὲ ἐνδεχόμενο βουλγαρικὸ σχέδιο περὶ αὐτονόμησης τῆς Μακεδονίας.

Μεγάλον τμήμα τοῦ τετραδίου εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ἐδαφικά

6. Βιβλιογραφικὰ χρησιμοποιοῖ τις ἐξῆς ἐκδόσεις: Driault E. - Lheritier M., *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. V, PUF, Παρίσι 1925, καὶ A. Frangulis, *La Grèce et la crise mondiale*, τ. I, Παρίσι 1926· ἐπίσης καὶ ὅσα ὁ Παπαδάκης ἀναφέρει στὸν τόμο *Ἑλλάς τῆς Μεγάλης Ἐγκυκλοπαίδειας*, σ. 605. Αναφέρεται ἐπίσης καὶ σὲ σχετικὴ πληροφωρία ποῦ τοῦ ἔδωκε ὁ Αλ. Διομήδης.

ζητήματα, τα οποία αφορούσαν στην Ελλάδα και συζητήθηκαν στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι (σ. 27 - 148)⁷. Σ' αυτή την ενότητα πρώτη θέση καταλαμβάνει το εδαφικό ζήτημα της Αλβανίας. Καταρχάς ο Καφαντάρης μελετά και καταγράφει τα σχετικά υπομνήματα του Βενιζέλου. Ακολουθεί εκτενής (30 χειρόγραφες σελίδες) έκθεση του Βορειοηπειρωτικού ζητήματος με αναφορές στις συνεδριάσεις της Συνδιάσκεψης, στα σχετικά πρωτόκολλα, όπως αυτό της Φλωρεντίας του 1913 και στις συμφωνίες, όπως αυτή μεταξύ Τιττόνι και Βενιζέλου το 1919. Πηγές του είναι κυρίως τα επίσημα κείμενα, εκθέσεις και πορίσματα ειδικών επιτροπών, όπως π.χ. η Επιτροπή Χάραξης Συνόρων. Συχνά παραπέμπει στα πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής, στα πρακτικά της Κοινωνίας των Εθνών, στις πρεσβευτικές εκθέσεις, μέχρι και στα πρακτικά της Δίκης των Έξι. Ιδιαίτερα ασχολείται με τις σχέσεις της Ιταλίας και της νεοσύστατης Αλβανίας. Επίσης μελετά τις σερβοβουλγαρικές σχέσεις. Αναφέρεται στην υπόθεση της Κέρκυρας και της Κακαβιάς.

Πρόκειται για μια εμπεριστατωμένη μελέτη, βασισμένη σε έγκυρες πηγές, έγκυρη βιβλιογραφία, μια έκθεση άρτια από τεχνικής πλευράς. Μέσα από αυτές τις γραμμές ξεπροβάλλουν και οι βασικές αρχές του Γ. Καφαντάρη πάνω στην εξωτερική πολιτική. Εμφανίζεται υπέρμαχος της ανοικτής διπλωματίας, των νόμιμων διαδικασιών και των συλλογικών διακρατικών αποφάσεων. Οι διπλωματικές σχέσεις κατά την άποψή του πρέπει να σέβονται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών, τις εθνικές μειονότητες, καθώς και τα πορίσματα των αρμόδιων επιτροπών. Η εξωτερική πολιτική ενός κράτους πρέπει πάνω απ' όλα να είναι ανεξάρτητη αλλά και ρεαλιστική. Επιπλέον, ο Καφαντάρης

7. Ο ίδιος βιβλιογραφικά αναφέρεται στο τεύχος: *Conférence de la Paix 1919-1920, Confidentiel Recueil des Actes de la Conférence, Partie IV, «Commissions de la Conférence. C. Questions territoriales - (5) Commission chargée d'étudier les questions territoriales intéressant la Grèce»*, Imprimerie Nationale, Παρίσι 1923.

προασπίζεται έμπρακτα την αρχή ότι ο πολιτικός οφείλει να μελετά και να γνωρίζει σε βάθος όλα τα θέματα που αφορούν στον τόπο του.

Το ερώτημα που λογικά προκύπτει είναι το αν και κατά πόσο χρησιμοποίησε ο Καφαντάρης αυτά του τα μελετήματα. Αν δηλαδή οι γνώσεις αυτές, πέρα από προσωπική καλλιέργεια, ενδιαφέρον και γενικές γνώσεις χρησίμευσαν στην πολιτική πρακτική. Προσπαθώντας να απαντήσω στο ερώτημα αυτό ανέτρεξα στο τελευταίο τμήμα των σημειώσεών του⁸, το οποίο αναφέρεται στις ελληνοσερβικές σχέσεις και περισσότερο στην εξωτερική πολιτική της Παγκαλικής δικτατορίας. Στην περίοδο αυτή η παρουσία του Καφαντάρη είναι ιδιαίτερα αισθητή και βαρύνουσα στον ελληνικό πολιτικό στίβο και στην εξωτερική πολιτική.

Με τίτλο «Ελληνοσερβικά σχέσεις - Ελληνοσερβικά σύνορα», μελετά διεξοδικά τα προβλήματα που πήγασαν από τις συννοριακές διευθετήσεις και τον καθορισμό των ορίων ανάμεσα στα δύο κράτη, καθώς και τα γεγονότα που διαμόρφωσαν τις διπλωματικές σχέσεις τους μετά το 1913⁹. Υπενθυμίζω ότι με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων οι όροι της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, που στην κυριολεξία μοίρασαν τα Βαλκάνια, κάθε άλλο παρά ικανοποίησαν τα οράματα της Σερβίας. Τα σύνορά της δεν άγγιζαν την Αδριατική, η οποία μοιράστηκε ανάμεσα στην Αυστροουγγαρία και τη νεοσύστατη Αλβανία. Για λόγους ως επί το πλείστον οικονομικούς, η Σερβία στράφηκε προς ένα άλλο πιθανό γι' αυτήν άνοιγμα προς τη θάλασσα, το Αιγαίο. Το ζήτημα λοιπόν ετίθετο ως εξής: Η Σερβία έπρεπε να αποκτήσει διέξοδο στη Μεσόγειο, συγκεκριμένα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως να θίξει την κυριαρχία και την εδαφική ακεραιότητα του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία.

8. Πρόκειται για τις σελίδες 155-185 του χειρογράφου.

9. Ο ίδιος βιβλιογραφικά αναφέρεται στο: Σεφεριάδης, *Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο*, αλλά προφανώς χρησιμοποιεί και γαλλική βιβλιογραφία.

Ο Καφαντάρης αναφέρεται στο πρακτικό το οποίο, στις 10 Αυγούστου του 1913, υπογράφηκε στο Βελιγράδι από τους Βενιζέλο και Pachitch¹⁰. Οι όροι του είχαν συνταχθεί βάσει πορισμάτων της ελληνοσερβικής επιτροπής που καθόρισε τη συνοριακή γραμμή. Αναφέρεται επίσης στην προηγηθείσα συνάντηση του πρίγκιπα Νικολάου με τον ομόλογό του Αλέξανδρο της Σερβίας, στη Θεσσαλονίκη. Και οι δύο πλευρές, μέσω πρέσβων¹¹, συμφωνούσαν ότι τα σύνορα των κρατών του Αίμου έπρεπε να χαραχθούν έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ισορροπία στα Βαλκάνια, να μην προκύψει δηλαδή μια πανίσχυρη Βουλγαρία. Κατέληξαν στο να διατηρήσει ο καθένας τα εδάφη που είχε καταλάβει. Ο Καφαντάρης τονίζει: «η Αδριανούπολη στη Βουλγαρία, η Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα, το Μοναστήρι στη Σερβία», αυτή ήταν η διανομή της Μακεδονίας, η ισορροπία των Βαλκανίων.

Η επόμενη ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, την 1η Ιουνίου του 1913, σεβάστηκε πλήρως το προηγηθέν πρωτόκολλο των πρέσβων. Ο Καφαντάρης αναφέρεται λεπτομερώς στον καθορισμό της συνοριακής γραμμής. Η συνθήκη αυτή φιλίας και αμυντικής συμμαχίας, κυρίως βάσει του άρθρου 7, καθόριζε σαφώς ότι η Ελλάδα υποσχόταν να παράσχει όλες τις αναγκαίες ευκολίες και να εγγυηθεί, για μια περίοδο πενήντα ετών, απόλυτη ελευθερία στη διεξαγωγή του σερβικού εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου μέσω του λιμένα Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Σκοπίων-Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Την ίδια μέρα με τη συνθήκη της συμμαχίας υπεγράφη στη Θεσσαλονίκη στρατιωτική σύμβαση όπου «[...] άνεγράφη ότι ή Έλλάς συγκατατίθεται όπως ή Σερβία κατέχη έδαφικόν ζώνην πλάτους 10 χιλιομέτρων, κειμένην επί της άριστεράς όχθης του Νέστου, βορείως της Ξάνθης και ανατολικώς του Burg - Gölu. Ή Σερβία έξ άλλου ύποχρεούται νά άφίνη έλευ-

10. Pačič, Nicolay: πρωθυπουργός και θεμελιωτής της νέας Γιουγκοσλαβίας. Ήταν αντιπρόσωπος της χώρας του στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης.

11. Boschkovitch για τη Σερβία, Κορομηλάς για την Ελλάδα.

θέραν δίοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ μέσου τῆς ζώνης αὐτῆς, ἀναγνώριζουσα τὴν ἐπιρροὴν τῆς Ἑλλάδος ἐφ' ὅλου τοῦ ἐδάφους τοῦ εὐρισκομένου ἀνατολικῶς τῆς ἐν λόγῳ ζώνης καὶ δηλοῦσα ὅτι οὐδεμίαν ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἀξίωσιν».

Σχετικά με αὐτοὺς τοὺς ὅρους ὁ Καφαντάρης ἐπεξηγεῖ σαφῶς τα ἐξῆς: «Ἐλευθερία ὅσον τὸ δυνατόν εὐρυτέρα, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ θίγῃ τὴν πλήρη καὶ ἀκεραίαν ἄσκησιν τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας». Εἰσημαίνει δε ὅτι οἱ παραπάνω ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐβρίσκαν σύμφωνους καὶ τὸν Βενιζέλο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο, δὲν ἐμπεριέχονταν στὴ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου (Αὐγούστος 1913) οὔτε στὶς μεταγενέστερες συνθήκες εἰρήνης τῶν Βερσαλλιών, Νεϊγύ, Σεβρών, ἀρα δὲν εἶχαν ἀναιρεθεῖ, οὔτε καν συμπληρωθεῖ, ἐπομένως ἰσχυε ἀναλλοίωτο τὸ σχετικὸ ἀρθρο 7 τῆς ἐλληνοσερβικῆς συμμαχίας τοῦ 1913.

Στὴ σελίδα 160 τοῦ χειρογράφου ἀκολουθεῖ κεφάλαιο με τίτλο: «Ἐλευθέρα Σερβικὴ ζώνη - Σιδηρόδρομος Θεσσαλονίκης Γευγελῆς. Συμφωνία Παγκάλου». Τὸ 1914, πρὸς εκπλήρωση τῶν ὁρῶν τῆς συμμαχίας, υπογράφηκε σύμβαση «Περὶ Σερβικῆς διὰ Θεσσαλονίκης διαμετακομίσεως», ἡ σύμβαση ὅμως αὐτὴ δὲν ἰσχύσε ποτέ, γιὰτὶ ξέσπασε ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου οἱ Σέρβοι, στὴ Συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης, ὅταν τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐκ τῶν πραγμάτων ἐμφανίζοταν διπλωματικὰ ἀνίσχυρο, ζήτησαν ευρύτερα δικαιώματα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Σερβία διέθετε πια θαλάσσια διέξοδο στὴν Ἀδριατικὴ. Τὸ 1923, μετὰ ἀπὸ πιέσεις ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ὁ Ἕλληνας τότε ὑπουργὸς Εὐρωπαϊκῶν Ἀλεξανδρῆς υπέγραψε τὴ νέα ἐλληνοσερβικὴ σύμβαση, ἡ ὁποία ἀντικαθιστοῦσε αὐτὴν τοῦ 1914

Ὁ Καφαντάρης κατακρίνει σαφῶς τὴ σύμβαση αὐτὴ, ἀναφέρεται δε ἐκτεταμένα στὴν ἐκθεση τοῦ Ἕλληνα πρέσβη στὸ Βελιγράδι, τοῦ Πολυχρονιάδη, ὁ ὁποῖος ἐπίσης κατακρίνει τὸν Ἀλεξανδρῆ, υποστηρίζοντας ὅτι ὁ προκάτοχός του Ν. Πολίτης εἶχε ἤδη διαπραγματευθεῖ καὶ κατοχυρώσει στὸ Βελιγράδι τὴν αἴτηση ἀπλῆς κήρυξης τῆς σύμβασης τοῦ 1914. Ἡ σύμβαση Ἀλεξαν-

δρή περιείχε ασαφείς και αντικρουόμενους όρους, και εκχωρούσε, παρά τα πορίσματα ειδικής γνωμοδοτικής επιτροπής, την οποία ο ίδιος ο υπουργός Εξωτερικών είχε καταρτίσει, αποκλειστικής πλέον σερβικής χρήσης ζώνη άνευ ουδενός ανταλλάγματος. «Ήλπίζετο ίσως ότι θα έξευμενισθῇ ἡ Σερβία διὰ τῶν ἐκχωρήσεων καὶ θὰ φανῇ πρόθυμος εἰς τὴν ἀνανέωσιν τῆς συμμαχίας, ἐνῶ δυστυχῶς ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον συνέβη», σχολιάζει ο Καφαντάρης.

Ο διακανονισμός πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες πριν εκπνεύσει η μεταξύ των δύο κρατών συμμαχία και χωρίς αυτή να εξαρτηθεί από τις προφανέστατες εκχωρήσεις. Το 1925 οι Σέρβοι αξίωσαν, για να ανανεώσουν τη συμμαχία, την εκχώρηση σιδηροδρομικής γραμμής μετά ευρέος διαδρόμου, καθώς και διεύρυνση της έκτασης του χώρου της σερβικής ζώνης. Οι συνομιλίες διεξήχθησαν στο Βελιγράδι, και την ελληνική πλευρά εκπροσώπησε ο Δ. Κακλαμάνος. Περισσότερες λεπτομέρειες δεν θα ήταν απαραίτητες, αξίζει όμως να τονιστεί μία από τις απαιτήσεις της Σερβίας, πέρα από την εκχώρηση της Μονής Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος. Οι Σέρβοι ζητούσαν την αναγνώριση του δικαιώματος να ενδιαφέρονται για την τύχη του εν Ελλάδι σλαβικού πληθυσμού —ελλήνων υπηκόων. Η τελευταία αυτή εκχώρηση αποτελούσε καθαρή παρέμβαση σε θέματα εθνικών μειονοτήτων, αντιστοιχούσε δε στο ατυχέστατο σύμφωνο Πολίτη-Καλφώφ με τη Βουλγαρία. Οι διαπραγματεύσεις διακόπηκαν και το αδιέξοδο παρακάμφθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση, που πρότεινε να εκχωρηθεί η σιδηροδρομική γραμμή σε ουδέτερη γαλλική εταιρία. Η πρόταση έγινε δεκτή από τη Σερβία και από την κυβέρνηση Παγκάλου, την οποία εκπροσωπούσε ο Ρέντης.

Βήμα βήμα παρακολουθεί την εξέλιξη της υπόθεσης ο Καφαντάρης: «Μετά από πολλές διπλωματικές διεργασίας, έβαδίζαμε εἰς ἀναζήτησιν λύσεως ἀμφοτέρωθεν ἀποδεκτῆς, ὅτε κατὰ τὴν ἑκτακτον συνέλευσιν τῆς Κ.τ.Ε. ἔλαβε χώραν συνομι-

λία Ρούφου¹²-Νίντσιτς¹³». Βάσει της συνάντησης αυτής ο έλληνας πρέσβης στο Βελιγράδι Πολυχρονιάδης είχε επεξεργασθεί το σχέδιο της συμφωνίας και πέντε πρωτόκολλα που ερμήνευαν τη σύμβαση του 1923. Οι διαπραγματεύσεις, παρατηρεί ο Καφαντάρης, άρχισαν στο Βελιγράδι, αλλά η σερβική κυβέρνηση πέτυχε να μεταφερθούν στην Αθήνα, θεωρώντας τον Πολυχρονιάδη αδιάλλακτο και τον Ρούφο ευάλωτο. Η ελληνική πρεσβεία στο Βελιγράδι έμεινε τελείως απληροφόρητη για την πορεία των συνομιλιών. Παρενθετικά σημειώνω ότι ο Πάγκαλος είχε ήδη ειδοποιήσει τις πρεσβείες να μη δέχονται εισηγήσεις του Βενιζέλου, και είχε αντικαταστήσει τον Ν. Πολίτη στο Παρίσι με τον Αλ. Καραπάνο.

Στην περίοδο της δικτατορίας του Πάγκαλου ο Καφαντάρης απείχε από κάθε πολιτική πράξη και αρνήθηκε ψήφο εμπιστοσύνης, που θα ήταν δυνατό να παράσχει κοινοβουλευτικό μανδύα, «έμπλαστρον», όπως το αποκαλούσε, στον επίδοξο δικτάτορα. Θεωρούσε και την απλή παράστασή του στις σχετικές διαδικασίες ως νομιμοποίηση του καθεστώτος και κήρυξη ένοπλης επιδρομής σε νόμιμο τρόπο κατάκτησης της εξουσίας. Ανέλαβε λοιπόν σχεδόν αμέσως αδυσώπητο αγώνα κατά του Πάγκαλου και των συνεργατών του. Το Φθινόπωρο του 1926, από τις εφημερίδες, επικρίνει με δριμύτητα τους διπλωματικούς χειρισμούς του Κ. Ρέντη, υπουργού Εξωτερικών, στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις: «Είς ἡμᾶς ἡ πεντάμηνος δικτατορία κατῴρθωσε νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν κοινὴν ἀγῆδιαν. Τοῦτο κατ' ἀνάγκην συμβαίνει ὅταν οἱ κόθορνοι προχειρίζωνται εἰς δικτάτορας», έγραφε μεταξύ άλλων.

Τον Φεβρουάριο του 1926 συλλαμβάνεται, οδηγείται στον Ναύσταθμο, και από εκεί εξόριστος στη Σαντορίνη μέχρι το τέλος Απριλίου του 1926. Απορρίπτει κάθε πρόταση του Πάγκα-

12. Ρούφος-Κανακάρης, Λουκάς: υπουργός Παιδείας και Εξωτερικών επί Παγκάλου.

13. Νίντσιτς: υπουργός Εξωτερικών της Σερβίας.

λου για ενδεχόμενη συμμετοχή του σε κυβερνητικό σχήμα. Επόμενος τόπος εκτόπισής του είναι η Νάξος, από όπου επιστρέφει στο τέλος Ιουλίου του 1926. Στις 13 Αυγούστου, κι ενώ οι μυστικές ελληνοσερβικές συνεννοήσεις βρίσκονταν σε εξέλιξη, απηύθυνε προς τον πρωθυπουργό Αθανάσιο Ευταξία την παρακάτω επιστολή:

«Αθήναι 13 Αυγούστου 1926

»Κύριε Πρόεδρε,

»Διαδόσεις εὐρέως κυκλοφορήσασαι ἐπ' ἐσχάτων ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρόοδον τῶν ἑλληνοσερβικῶν διαπραγματεύσεων ἔφερον τὴν κυβέρνησιν σπεύδουσαν ὁλοταχῶς πρὸς τὸ τέλος καὶ ἐν τῇ σπουδῇ της ἐγκαταλείπουσαν ἑκθετα ἔθνη καὶ συμφέροντα καὶ προθύμως ἀποδεχομένην εἰς βάρος αὐτῶν ἀξιώσεις ὑπερόγκους. Δὲν ἠθελήσαμεν νὰ δώσωμεν πίστιν εἰς φήμας ἀπλᾶς, καίτοι ἡ λήψις δρακοντείων μέτρων, ὅπως μὴ γνωσθοῦν δημοσίᾳ οἱ προβαλλόμενοι ὅροι καὶ εὗρεθῇ ἡ κοινὴ γνώμη πρὸ τετελεσμένου γεγονότος, ἦτο ὄχι μόνον ἐπιλήψιμος, ἀλλὰ καὶ ὑποπτος. Ἐτυχῶς πληροφορίαι θετικώτεραι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν κρατοῦσαν καὶ σαφῶς ἐκδηλωθεῖσαν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν δυσφορίαν τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν διὰ τὴν διαχείρισιν τῶν ζητημάτων ἤρχισαν νὰ μᾶς πείθουν, ὅτι αἱ διαδόσεις δὲν ἐστεροῦντο βάσεως, ἡ ἐπελθοῦσα δὲ παραίτησις τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ ἡ μετάθεσις κατόπιν αἰτήσεώς του, τοῦ τέως Διευθυντοῦ τοῦ οἰκείου πολιτικοῦ τμήματος λόγῳ ριζικῆς ἀμοτέρων διαφωνίας διὰ τὰς ὑποχωρήσεις τῆς Κυβερνήσεως, δὲν μᾶς ἀφήνουν καμμίαν ἀμφιβολίαν, ὅτι, κλειομένων τῶν συμφωνιῶν, θέλομεν εὗρεθῇ ἐνώπιον ἐπαχθεστάτων καὶ ἐπικινδύνων ὄρων.

»Διότι ἐὰν αἱ πληροφορίες μας εἶναι ἀκριβεῖς, αἱ παραχωρήσεις δὲν θίγουν μόνον τὴν Ἑλληνικὴν Κυριαρχίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν, ἀλλὰ μεταφέρουν ὅλην τὴν οἰκονομικὴν ζωτικότητα τῆς Θεσσαλονίκης ὡς κέντρου τοῦ Διεθνοῦς ἐμπορίου εἰς ἀποκλειστικὸν ὄφελος τῆς Σερβίας καὶ δημιουργοῦν ὑπὲρ

της γείτονος χώρας βάσιν νόμιμον αξιώσεων, αἱ ὁποῖαι εἰς τὸ μέλλον θὰ ἀποβοῦν ἀναγκαίως πηγὴ διηνεκῶν προστριβῶν καὶ βαθυτάτου κλονισμοῦ τῶν φιλικῶν μας μετ' αὐτῆς σχέσεων. Δὲν μᾶς εἶναι, ἐπομένως, πλεόν ἐπιτετραμμένον νὰ παραμείνωμεν ἀπαθείς. Αἱ ἀφόρητοι θυσίαι, εἰς τὰς ὁποίας πρόκειται νὰ ὑποβληθῇ τὸ Ἔθνος, δὲν ὑπαγορεύονται ἐξ οὐδεμιᾶς ἀνωτέρας καὶ ἀναποτρέπτου ἀνάγκης, ἀλλ' ἐπιβάλλονται διὰ λόγους ἐξυπηρετοῦντας μόνον τὰς ἰδιαιτέρας τῆς «καταστάσεως» ἀπόψεις. Εἴμεθα δι' αὐτὸ ὑπόχρεοι νὰ διαμαρτυρηθῶμεν καὶ νὰ μὴ ἐφησυχάσωμεν. Δὲν δικαιοῦνται οἱ σήμερον κρατοῦντες ξένοι καθ' ὅλοκληρίαν πρὸς τὴν λαϊκὴν γνώμην νὰ συνάψουν ἓν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ ἐπὶ ζημίᾳ καὶ κινδύνῳ τοῦ Ἔθνους συμφωνίας δι' ἃς καὶ Κυβέρνησις λαϊκῆς προελεύσεως θὰ εἶχεν ἀνάγκην ρητῆς καὶ τοῦ λαοῦ ἢ τῶν ἀντιπροσώπων του ἐγκρίσεως. Εἰλικρινῶς εὐχόμεθα ἢ ἀνάμνησις τοῦ μακροῦ πολιτικοῦ σας βίου νὰ μὴ σᾶς ἀφήσῃ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τουλάχιστον τούτου νὰ παρασυρθῇτε μέχρι τοιούτου πραξικοπήματος. Ἄν οὐχ ἦττον ἀποδειχθῇ ὅτι ἐν τῇ μέτῃ τῆς προσκαίρου λαϊκῆς ἰσχύος κατεπνίγη ὀλοσχερῶς ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία καὶ ἡ συναίσθησις τῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῶν εὐθυνῶν ἡμῶν, θὰ ἀναγκασθῶμεν καὶ ἡμεῖς νὰ σκεφθῶμεν κατὰ τίνα τρόπον θὰ ἐπιζητήσωμεν νὰ προλάβωμεν τοὺς ἐκ τῶν κυβερνητικῶν ἐνεργειῶν ἐπαπειλούμενους κινδύνους.

Μετὰ τιμῆς, Γ. Καφαντάρης».

Προειδοποιεῖ γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς κινδύνους που θα προκαλοῦσε ἓνα τέτοιο διάβημα. Καταγγέλλει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Κυβέρνηση εἶχε παράνομα παραμερίσει τὰ υπεύθυνα πρόσωπα τοῦ Υπουργείου Εξωτερικῶν καὶ κρυφά υπέγραφε τὶς συνθήκες φιλίας. Σὲ μία σελίδα ἐξάλλου πρόχειρων σημειώσεων τοῦ της εποχῆς, ὅπου συνέτασσε σχετικὸ κείμενο-καταγγελία διαβάζουμε:

«Καὶ ἀπὸ τὸν Πάγκαλον ἀκόμη προερχόμενη ἡ εἶδησις αὕτη μὲ ἀφίνει κατάπληκτον. Πῶς ἔμπορεῖ τέλος πάντων μία οἰαδῆποτε Κυβέρνησις νὰ καταλύῃ καὶ τὰ τελευταῖα προσχήματα τῆς εὐσημοσύνης καὶ τῆς ἰδίας της ἀξιοπρεπείας, νὰ ἐπαναφέρῃ

ἐν ἰσχύι τὸ κατοχυρωτικὸν καὶ νὰ παύῃ ἐφημερίδας ἄνευ τινὸς αἰτιολογίας, αὐτοδίκως ἐν παραμοναῖς ἐκλογῶν; Πῶς ἔμπορεῖ νὰ ἐκχέῃ διὰ τῶν πρωθυπουργικῶν δηλώσεων τρεῖς τῆς ἡμέρας τὰς χειρίστας τῶν ὕβρεων καὶ τῶν συκοφαντιῶν κατὰ τῶν κομμάτων καὶ νὰ τὰ ἀποστερῇ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀμύνης, νὰ καταρτίξῃ συνδυασμούς, νὰ ἔχῃ ὑπουργοὺς ὑποψηφίους, νὰ ἐκδίδῃ διατάγματα ἀηδοῦς δημοκοπίας, ὅπως τὸ διάταγμα τῶν δύο ἔργων χάριν τοῦ κυβερνητικοῦ συνδυασμοῦ, νὰ προβαίῃ σωρηδὸν εἰς χαριστικὰς ἀνακλήσεις ἀπαλλοτριώσεων ἀγροτικῶν κτημάτων διὰ παζαρευμάτων κομματικῶν, νὰ ὑπερακοντίζῃ εἰς ἀθεμίτους ἐκλογικὰς μεθόδους καὶ τὰς μελανότερας περιόδους τῆς φαυλοκρατίας καὶ ὅμως νὰ παύῃ τὰ ὄργανα τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ νὰ φιμώνῃ τὸν τύπον· ἀφίνω τὰς ὑποσχέσεις τὰς ὁποίας μυριάκις ἔδωκε καὶ μυριάκις ἠθέτησε ὁ πρωθυπουργὸς διὰ (νὰ) ἀφίσῃ ἐλευθέρους τοὺς συρομένους εἰς τὸν ναύσταθμον πολιτικοὺς κρατούμενους. Ἦδη στρέφεται καὶ πάλιν κατὰ προτίμησιν ἐναντίον τοῦ κόμματός μας, καὶ μᾶς στερεῖ τοῦ δημοσιογραφικοῦ μας ὄργανου. Ὁ λόγος, κυρίως εἰπεῖν, δὲν ἀνήκει εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' εἰς τὰ ἄλλα κόμματα, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ ὀρθούμενον πρὸ αὐτῶν ζήτημα, ζήτημα καθήκοντος καὶ τιμῆς διὰ τὸν πολιτικὸν κόσμον».

Δύο μέρες αργότερα, ὁ Γεώργιος Καφαντάρης στέλνεται ξανά δέσμιος στὸν Ναύσταθμο. Ἡ συνθήκη ἄλλωστε υπογράφεται με τοὺς ὅρους ποὺ εἶχε ζητήσει ἡ Σερβία, τρεῖς μέρες πρὶν καταρρεύσει ἡ «Κυβέρνηση Παγκάλου», δηλαδὴ στὶς 17.8.1926.

Ὁ Καφαντάρης γνῶριζε καλά, ὅπως καὶ ἀπὸ τις μελέτες τοῦ αποδεικνύεται, τι σήμαινε ἡ υπογραφή αὐτῶν τῶν συμβάσεων, ὁ Πάγκαλος ὅμως εἶχε κατὰ νουν ἄλλου εἶδους ἐξωτερικὴ πολιτική. Ἀγνοοῦσε πλήρως τοὺς κανόνες τῆς διεθνούς μεταπολεμικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καὶ ἐπιπλέον δὲν διέθετε οὔτε τις ιδιότητες οὔτε τὴν ἐμπειρία ποὺ ἀπαιτεῖτο. Ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν δυνατόν, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ κατοχυρωθεῖ μόνο με μέσα ἀπολύτως εἰρηνικά. Ἀντιθέτως, ὁ Πάγκαλος ἐξέφραζε μιὰ ἐξωπραγματικὴ καὶ ἐκτὸς χρόνου προσδοκία, νὰ

αναθεωρηθούν οι όροι της Συνθήκης της Λωζάννης. Ήταν πεπεισμένος ότι η Ελλάδα έπρεπε να επωφεληθεί από την πιθανή ρήξη Τουρκίας και Αγγλίας και να μοιραστεί με την Ιταλία μια ενδεχόμενη επεκτατική πολιτική σε βάρος της Τουρκίας. Εξασφαλίζοντας την ιταλοβρετανική βοήθεια ήλπιζε να ανακτήσει την Ευρωπαϊκή Τουρκία. Κι ενώ ο Μουσολίνι αφοπλίζε κυριολεκτικά τον δικτάτορα εξοπλίζοντας τα Δωδεκάνησα, ο Πάγκαλος, σε μια προσπάθεια να εξασφαλίσει τους βόρειους γείτονες για να επιτεθεί προς ανατολάς, αποφάσισε να προσεγγίσει κακήν κακώς τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, ακόμα και την Αλβανία. Σταδιακά, μέσα από τους χαοτικούς διπλωματικούς χειρισμούς του, οδήγησε τη χώρα σε διπλωματική απομόνωση εξυπηρετώντας παράλληλα τα ιταλικά συμφέροντα. Την ίδια στιγμή η Τουρκία υπέγραφε συνθήκη ειρήνης με τη Σοβιετική Ένωση, τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία, τη Γαλλία, ακόμα και με την Αγγλία. Ο Μουσολίνι άλλωστε αποδέχτηκε την ήττα του στην ανατολική Μεσόγειο και στράφηκε ξανά ειρηνικά προς τα Βαλκάνια. Μόνον ο Πάγκαλος συντηρούσε βλέψεις εναντίον της Τουρκίας. Οι παραχωρήσεις του προς τη Σερβία είναι οι ύστατες απεγνωσμένες προσπάθειές του να βγάλει την Ελλάδα από τη διπλωματική απομόνωση.

Η εξωτερική πολιτική της περιόδου απαιτούσε πολύπλοκους χειρισμούς, έπρεπε να συνυπολογίσει κανείς τη συμπεριφορά των μικρών ευρωπαϊκών κρατών, τη στάση της Κ.τ.Ε., να υπολογίσει τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, και επιπλέον να διαθέτει τους μηχανισμούς που θα υποστήριζαν και θα διαπραγματευόνταν τις ελληνικές θέσεις. Ο Πάγκαλος, απογοιμωμένος από διπλωμάτες καριέρας, έμεινε έκπληκτος με την κοινή αντίδραση Αγγλίας - Γαλλίας - Ιταλίας και υποτίμησε τη δύναμη των Βαλκανικών κρατών.

Ο Καφαντάρης γνώριζε σε βάθος τους κινδύνους και τις ανάγκες της άσκησης εξωτερικής πολιτικής. Επιθυμούσε τη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στα Βαλκανικά κράτη, επιθυμούσε μian ευρεία βαλκανική συνεννόηση —ήταν εξάλλου και ο δημιουργ-

γός της μετέπειτα εμπορικής συμφωνίας Καφαντάρη-Μολώφ ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία, το 1927. Πάνω απ' όλα ήταν προασπιστής μιας ανεξάρτητης εθνικής πολιτικής, και η στάση του αυτή γεννούσε αρνητικούς χαρακτηρισμούς στα υπουργεία Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Τα σχόλια τουλάχιστον και οι χαρακτηρισμοί του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών είναι αρνητικότερα γι' αυτόν· δεν τον ελέγχουν ούτε και τον εγκρίνουν ως πιθανό αρχηγό της βενιζελικής παράταξης¹⁴, ούτε και εγκρίνουν την επόμενη οικουμενική κυβέρνηση στην οποία προΐσταται¹⁵.

Οι θέσεις αυτές ενός από τους πλέον αξιοπρεπείς και «άκαμπτους» πολιτικούς του Μεσοπολέμου αποβαίνουν ακόμα σημαντικότερες, όταν καταδείχνεται ότι αποτελούν προϊόν προσωπικής του θεώρησης των γεγονότων όχι μόνο της εποχής του αλλά και του παρελθόντος· όταν δηλαδή αποδεικνύεται ότι ο Καφαντάρης χρησιμοποίησε την ιστορική γνώση στην πολιτική με σύστημα αλλά και διορατικότητα.

14. Εκτίμηση που προκύπτει από παλαιότερη μελέτη μου στα αρχεία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών.

15. A.A.E., *Europe 1918 - 1929, Grèce*, σ. 77-80.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Σ. Ριζά, Κ. Μίχα-Σπυρέλλη

Γ. Γιανουλόπουλος: Θέλω να ζητήσω ορισμένες διευκρινίσεις από την κ. Σπυρέλλη. Πρώτα πρώτα αν είναι χρονολογημένες οι εγγραφές στο τετράδιο που μας παρουσίασε.

Κ. Μίχα-Σπυρέλλη: Όχι. Μπορεί κανείς όμως να μαντέψει τη χρονολογία από το περιεχόμενο ή από τις ημερομηνίες εκδόσεως των βιβλίων στα οποία αναφέρεται.

Γιανουλόπουλος: Το δεύτερο δεν ισχύει, γιατί μπορεί να εκδόθηκε ένα βιβλίο προ εικοσαετίας και να το καταγράφει σήμερα.

Μίχα-Σπυρέλλη: Ως τελευταίο όριο.

Γιανουλόπουλος: Τι ποσοστό από τις 180 σελίδες του τετραδίου αναφέρεται στην Αλβανία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία και τα λοιπά Βαλκάνια;

Μίχα-Σπυρέλλη: Το 80-και 85%.

Γιανουλόπουλος: Τι μέρος από το σύνολο του βιβλίου προέρχεται από ανέκδοτο υλικό; Π.χ. η έκθεση Πολυχρονιάδη, ανέκδοτα τηλεγραφήματα;

Μίχα-Σπυρέλλη: Περίπου 20-30% του τετραδίου περιλαμβάνει ανέκδοτο τότε υλικό. Σήμερα, που επιτρέπεται η πρόσβαση στα αρχεία, νομίζω ότι μπορούμε να βρούμε σχεδόν όλα τα στοιχεία που τότε είχε υπόψη του ο Καφαντάρης.

Κλ. Κουτσούκης: Δεν είναι περίεργο το ότι ο Γεώργιος Καφαντάρης ασχολείται με θέματα διεθνών σχέσεων, και συγκεκριμένα διαβαλκανικής συνεργασίας, αν λάβουμε υπόψη μας τα πορίσματα μιας δειγματοληπτικής έρευνας που έκανα ο ίδιος —στο περιθώριο της ανάλυσης της προσωπικότητάς του— στην προσωπική του βιβλιοθήκη, την οποία χάρισε η χήρα

του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Από το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, που αριθμεί περίπου 4.000 βιβλία, φαίνονται και οι γλώσσες που γνώριζε και τα ενδιαφέροντα που είχε ο Καφαντάρης. Το περίεργο είναι ότι ενώ διακρίθηκε, νομικός ων, ως οικονομολόγος, βλέπουμε τώρα ότι επιδίδεται, επιτυχώς όπως φαίνεται, και σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Πήρα ένα τυχαίο δείγμα από τη βιβλιοθήκη αυτή, ανά 20 βιβλία, και εξήτασα συνολικά 206 βιβλία. Από αυτά προκύπτει ότι: το 68 % των βιβλίων του δείγματος είναι γραμμένα στην ελληνική, το 25 % στη γαλλική, το 6,5% στην αγγλική, το 1% στη γερμανική, και άλλο 1% στην ιταλική. Η κλιμάκωση των ποσοστών δείχνει σε ποιο βαθμό χρησιμοποιούσε την κάθε γλώσσα. Ως προς το περιεχόμενο, τα βιβλία που αναφέρονται στις διεθνείς, και συγκεκριμένα στις διαβαλκανικές, σχέσεις είναι το 10% του δείγματος, τα βιβλία που αναφέρονται σε ζητήματα οικονομικά το 20%, πράγμα που δείχνει εδώ την ιδιαίτερη βαρύτητα που είχαν τα οικονομολογικά βιβλία. Από αυτά 5% αναφέρονται στην αγροτική οικονομία, 7% στην ελληνική γενικά οικονομία και 8% σε θέματα δημόσιας πίστης και τραπεζικής πολιτικής. Ένα 10% των βιβλίων του δείγματος καλύπτουν οι κλασικοί συγγραφείς, ρωμαίοι και έλληνες ρήτορες, Δημοσθένης, Λυσίας, επίσης Αριστοτέλης, Πλάτων και οι τραγωδίες του Αισχύλου, του Σοφοκλή του Ευριπίδη κ.ά., πράγμα που αποδεικνύει ότι ο Καφαντάρης είχε ευρύτατη παιδεία.

Ως προς την ανακοίνωση της κ. Κριάρη και το ερώτημα που έθεσε προς τους πολιτικούς επιστήμονες, «Για ποιο λόγο ο Γεώργιος Καφαντάρης, αν και είχε αυτές τις ικανότητες, δεν είχε την ανάλογη εμβέλεια», θέλω να κάνω τις εξής παρατηρήσεις: Ως καθηγητής της θεωρίας της πολιτικής ηγεσίας πρέπει να πω τούτο: η ψυχοπαθολογία των πολιτικών ηγετών είναι ένα κομμάτι της θεωρίας της πολιτικής ηγεσίας, το οποίο πρεσβεύει — και η γνώμη αυτή στηρίζεται σε εμπειρικές, πειραματικές και θεωρητικές έρευνες γύρω από δεκάδες και εκατοντάδες πολιτικών ηγετών — ότι οι πολιτικοί ηγέτες έχουν ιδιόρρυθμη προσω-

πικρότητα. Είναι παθολογικά άτομα, με την εξής έννοια: πρώτον, κατά κανόνα έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, δεύτερον, κατέχονται από ένοχα αισθήματα, και τρίτον, ακριβώς για να λυτρωθούν από τα ένοχα αισθήματα και να ξεπεράσουν το αίσθημα της χαμηλής αυτοεκτίμησης επιδιώκουν την κατάκτηση πολιτικής δύναμης. Μόνο τότε λυτρώνονται από το αίσθημα της χαμηλής αυτοεκτίμησης και από τα ένοχα αισθήματα που νιώθουν οι άνδρες πολιτικοί ηγέτες, κατά κανόνα, απέναντι στον πατέρα, τον οποίο στην παιδική τους ηλικία έβλεπαν ως τιμωρό - εξουσιαστή. Αυτή η ειδική αναφορά στην ψυχοπαθολογία των πολιτικών ηγετών θα μπορούσε ίσως να μας βοηθήσει, εάν βρεθούν στοιχεία στο διάσπαρτο αρχειακό υλικό για μια πιο εμπεριστατωμένη ερμηνεία των αντιφάσεων που παρατηρούμε στη συμπεριφορά του Γ. Καφαντάρη.

Α. Ρήγος: Σχετικά με το πρόβλημα «Γιατί η εμβέλεια του Καφαντάρη είναι δυσανάλογη σε σχέση με την πολιτική του»: Προχωρώντας πέραν της ψυχοπαθολογίας που ανέφερε ο συνάδελφος Κουτσούκης, εγώ θα επιμείνω σε από άλλη σκοπιά θεώρηση, από την ταξική ανάλυση, σ' αυτό που είχα ξαναπεί και επαναλαμβάνω: ο Καφαντάρης, φτάνοντας από την ορεινή Ευρυτανία στο κέντρο των πολιτικών εξελίξεων, χωρίς να διαμεσολαβήσει σ' αυτή του την πορεία το κυρίαρχο μικροαστικό στοιχείο, αποτελεί μια εξαίρεση στον πολιτικό κόσμο του αστισμού του Μεσοπολέμου. Δεν έχει αυτό το μύλιασμα με τη λογική του μικροαστισμού, πράγμα το οποίο του επιτρέπει να προχωρήσει σε μια αντίληψη αστικής τάξης και σε μια αντίληψη ενός αστικού ορθολογισμού, η οποία όμως δεν έχει κοινωνικό υπόβαθρο στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου για να στηριχθεί. Πρεσβεύει πράγματα τα οποία δεν αποδέχονται οι αστοί, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για έναν αστικό ορθολογισμό - ανάπτυξη εθνική - λειτουργία αγοράς. Βρίσκεται λοιπόν στην εξής αντίφαση: ζει σ' έναν αστικό κόσμο, είναι αστός πολιτικός, προσπαθεί να βάλει κάποιες αρχές, οι οποίες δεν βρίσκουν αντίκρισμα στο κοινωνικό υπόβαθρο της κοινωνίας του, με αποτέλεσμα

οι άλλοι αστοί πολιτικοί να κατορθώνουν, μέσα στον βενιζελογενή κόσμο στον οποίο ανήκει, να μεγαλώνουν την εκλογική τους πελατεία, εκείνος δε να μην μπορεί ποτέ να αποκτήσει αυτόνομη, άξια λόγου δική του πολιτική πελατεία, δική του πολιτική ακτινοβολία. Και αυτό μας εξηγεί, ίσως, πέρα από εκείνο που είπα, και το γιατί δεν έπαιξε ποτέ πρωταγωνιστικό ρόλο ανάλογο με τις ικανότητες που είχε.

Σχετικά με την εισήγηση του κ. Ριζά «Γύρω από το πρόβλημα της υποψηφιότητας για την Προεδρία»: Δεν νομίζω ότι είναι μόνο η προσπάθεια των βενιζελογενών πολιτικών ηγετών να μειώσουν ή να ελαττώσουν τον Βενιζέλο ως πρόσωπο για να μπορέσουν να ανασάνουν κι αυτοί και να εμφανισθούν πολιτικά. Είναι κι ένα βαθύτερο πράγμα που αφορά —τουλάχιστον για τον Καφαντάρη και για τον Παπαναστασίου— τις αντιδράσεις τους από το '28 και μετά ως προς τον Βενιζέλο. Είναι η σαφής, συντηρητική πια, αυταρχική πορεία του Βενιζέλου, που οδηγεί και σε εκτροπές. Έχουμε όλες τις θεωρίες του Βενιζέλου, και τώρα που είναι πρωθυπουργός, που καταγράφονται, για το πώς θα φτάσουμε σε μιά «πεφωτισμένη δεσποτεία» υπό τον Βενιζέλο. Είναι και μια φοβία αυτής της πορείας και μια προσπάθεια εδραίωσης της αστικής δημοκρατίας: φοβούνται ότι ο Βενιζέλος, αντί να είναι ο θεμελιωτής της, μπορεί να οδηγήσει ο ίδιος σε δικτατορική εκτροπή υπ' αυτόν — αυτό το οποίο προσπάθησε να επιχειρήσει άλλωστε από το '35 και έπειτα.

Ως προς το θέμα «Γιατί αρνήθηκε την Προεδρία;»: Νομίζω ότι δεν την αρνείται. Δεν πιστεύει ότι ο Βενιζέλος θα τον προτείνει στο τέλος. Το απαντητικό του κείμενο δεν μένει μόνο στην περήφανη απάντηση των τριών πρώτων παραγράφων, υπάρχει και η τελευταία παράγραφος που λέει ότι «εγώ δεν έχω τίποτα μαζί σου, αναγνωρίζω το ρόλο σου» κλπ. Θα την ήθελε την Προεδρία. Αλλά και ο Βενιζέλος, κατά την ανάγνωση του κειμένου, φαίνεται ότι μένει ενθουσιασμένος από την απάντηση του Καφαντάρη —έχουμε τη σελίδα που βάζει ο Δαφνής για το θέμα, και ο Βενιζέλος λέει: «Νάτος, σωστή η απάντηση, καλά πάμε» και

έρχεται ο Σκουλάς και λέει: «Ξαναδιάβασέ το, δεν λέει αυτό». Υπάρχει και ένα πρόβλημα κύκλου του Βενιζέλου απέναντι στον Καφαντάρη, απέναντι σε οποιαδήποτε προσωπικότητα μπορούσε να επηρεάσει με άλλο τρόπο τον Βενιζέλο.

Τέλος, θέλω να δώσω δύο συμπληρωματικές πληροφορίες σχετικά με την εισήγηση του κ. Βερέμη. Στο παιχνίδι αυτό των στρατιωτικών υπάρχει μια σαφής δήλωση του Καφαντάρη: «Δέν είναι δυνατόν νά ἀρχίσωμεν πολιτικά συζητήσεις μὲ ἀξιωματικούς». Αυτό αποτελεί αξιωματική θέση του Καφαντάρη, και είναι ο μόνος από τους αστούς πολιτικούς που αρνήθηκε να συζητήσει με αξιωματικούς. Επίσης, εκείνο που δεν φανταζόταν, όπως δεν φανταζόταν και κανείς, ήταν ο ρόλος του Κονδύλη στην προσπάθεια πτώσης του Πάγκαλου. Ο Κονδύλης τα πήγαινε πολύ καλά με τον Πάγκαλο· πήγαινε, κουβέντιαζε με τον Πάγκαλο, τρώγανε μαζί, μάζευαν κι άλλους και έκαναν γεύματα και κανείς δεν υπολόγιζε ότι ο Κονδύλης, μέσω αυτών, θα του τη φέρεi. Όπως το διетύπωσε ο Καφαντάρης με το χαρακτηριστικό του χιούμορ: «Ό Κονδύλης διὰ πολιτικῆς γευμάτων καὶ συμποσίων ἔριξε τὸν Πάγκαλο».

Καίτη Αρώνη - Τσίχλη

ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Γ. ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΛΥΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ*

Μέσα στο πολιτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων ανευρίσκουμε καταβολές τόσο τρικουπικής όσο και δηλιγιαννικής προελεύσεως. Σε θέματα αντιμετώπισεως του αγροτικού ζητήματος οι Φιλελεύθεροι ενστερνίζονται τα παραδοσιακά αιτήματα της μεγάλης πλειοψηφίας του αγροτικού πληθυσμού, όπως αυτά είχαν επισημανθεί από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Συνεπώς, οι παραδοσιακές απαρχές της φιλαγροτικής πολιτικής του βενιζελικού κόμματος ανάγονται μέσα από τα αγροτικά προγράμματα του δηλιγιαννικού κόμματος, μέσα από την α' αγροτική μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου το 1871, στη φιλαγροτική πολιτική της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου. Εκτός από την επιδίωξη για κατευνασμό μιας πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής, το ιδεολογικό σχήμα αυτού του προγράμματος είναι η δημιουργία ενός κράτους αποτελούμενου από μικρούς, δραστήριους και ανεξάρτητους ιδιοκτήτες.

Η πρώτη απόπειρα για επίλυση του αγροτικού ζητήματος με αναγκαστική απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροκτημάτων έγινε από την κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη το 1896, με πέντε γεωργικά νομοσχέδια που υποβλήθηκαν στη Βουλή¹. Όμως οι θεσσαλοί

* Γενικότερα περί Γ. Καφαντάρη βλ. τις μονογραφίες των Δ. Αγραφιώτη, Γεώργιος Καφαντάρης, Αθήνα 1983, και Δ. Γούλα, Γεώργιος Καφαντάρης, Αθήνα 1982.

1. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, γ' έκδοση, Πρόλογος Samir Amin, «Εξάντας», Αθήνα 1975, και Μπ. Αλιβιζάτος, *Η αγροτική Ελλάδα και η εξέλιξίς της*, Αθήνα 1939, σ. 30· Β. Alivisatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et social*, Παρίσι 1932, σ. 136 και 149.

γαιοκτήμονες, καθώς και οι τσιφλικούχοι από την Εύβοια, Αττική και Φθιώτιδα είχαν ισχυρά ερείσματα ακόμη και μέσα στο κυβερνών δηλιγιαννικό κόμμα, με αποτέλεσμα να αποσυρθούν τα νομοσχέδια και να παραπεμφθεί η μελέτη του θέματος σε επιτροπή. Ωστόσο, η κοινοβουλευτική συζήτηση του 1896 αποτελεί την πρώτη επίσημη αναγνώριση του «Θεσσαλικού» ως σοβαρότατου κοινωνικού προβλήματος².

Από το 1896 ως το 1907 δεν έγιναν σχεδόν καθόλου ενέργειες για αποκατάσταση των ακτημόνων Θεσσαλών σε μικροϊδιοκτήτες. Δραστικότερα μέτρα για τη διανομή μεγάλων αγροκτημάτων πάρθηκαν το 1907 επι κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη, λόγω της αφίξεως ομογενών προσφύγων από τη Βουλγαρία και Ρουμανία, οπότε έγινε εγκατάσταση προσφύγων και γηγενών ακτημόνων καλλιεργητών επι μεγάλων θεσσαλικών αγροκτημάτων, χωρίς όμως να διενεργηθεί αναγκαστική απαλλοτρίωση αυτών³.

Το πρόβλημα της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως περιείχε τρεις όψεις: τη συνταγματική, την οικονομική και την κοινωνική. Επομένως, και το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας, εκτός από την κοινωνική του διάσταση, περιελάμβανε δύο θέματα προς επίλυση. Το πρώτο ήταν το συνταγματικό, δηλαδή αν ήταν δυνατόν, βάσει τού άρθρου 17 του Συντάγματος του 1864 «Περί ιδιοκτησίας», να γίνει απαλλοτρίωση με σκοπό την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών, και το δεύτερο το οικονομικό, εφόσον η αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών προσέκρουε στην εκ μέρους του κράτους και εκ μέρους των υπό αποκατάσταση ακτημόνων έλλειψη χρημάτων. Το πρώτο θέμα ως προς την αντισυνταγματικότητα της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως λύθηκε με την ψήφιση από τη Β' Αναθεωρητική Βουλή του 1911 της τροποποίησεως του άρθρου 17 του Συντάγματος και την

2. Βλ. Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν 100ετίαν, 1833-1933*, Αθήνα 1933, σ. 142, και Δ. Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, Αθήνα 1960, σ. 32.

3. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 169.

αποδοχή του όρου «δημοσία ὠφέλεια» αντί του όρου «δημοσία ἀνάγκη»⁴.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, παρότι επανέλαβε στη Βουλή την υπόσχεσή της προς τους θεσσαλούς αγρότες για επίλυση του αγροτικού ζητήματος, δεν είχε πρόθεση ακόμη να προβεί σε ομαδική αναγκαστική απαλλοτριώση τσιφλικιών. Ωστόσο, επειδή δεν ήθελε να απογοητεύσει τους ακτήμονες και να τους αφήσει με μόνη την ελπίδα, έσπευσε να λάβει σειρά μέτρων συνεχίζοντας την παλαιότερη πολιτική αποκαταστάσεως ακτημόνων γεωργών επί εκουσίως απαλλοτριουμένων κτημάτων και βελτιώσεως της θέσεως των μορτιτών στις σχέσεις τους με τους γαιοκτήμονες.

Η προσπάθεια του κράτους για προώθηση του εοικιστικού έργου ανακόπηκε με τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Με τους πολέμους του 1912-13 και την προσάρτηση νέων εδαφών το αγροτικό πρόβλημα επεκτείνεται πλέον και στις νέες χώρες, ενώ παράλληλα εισέρχεται στο στάδιο της οριστικής του επίλυσης⁵.

Ενώ όλες σχεδόν οι μεγάλες ευρωπαϊκές αγροτικές μεταρρυθμίσεις έγιναν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, κατ' εξαίρεση η ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση άρχισε κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Θεσσαλονίκη λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών υπό τις οποίες βρέθηκε η κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, η οποία υποστήριζε δημοκρατικές αρχές έναντι της μοναρχικής πολιτικής των Αθηνών και επεδίωκε να προσεταιρισθεί τους αγροτικούς πληθυσμούς, τους οποίους, αντίθετα από την ουδετε-

4. Βλ. Αλ. Σβώλος, *Η αναγκαστική απαλλοτριώσις προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργών υπό συνταγματικήν και οικονομικήν έποψιν*, Αθήνα 1910, πολλ., και Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 147-150.

5. Σχετικά με τα μέτρα που προηγήθηκαν της μεταρρυθμίσεως του 1917 βλ. Αλ. Voyatzoglou, *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après-guerre*, Παρίσι 1931, σ. 46· Alivisatos, *La réforme...*, *ό.π.*, σ. 150-152, Σίδερης, *ό.π.*, σ. 152-159.

ρότητα του κράτους των Αθηνών, καλούσε σε νέους αγώνες για ολοκλήρωση των εθνικών της επιδιώξεων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση άρχισε με τα πέντε νομοθετικά διατάγματα υπ' αριθμ. 2466-2470 της 20ής Μαΐου 1917 της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, των οποίων η ισχύς επεκτάθηκε λίγους μήνες αργότερα «καθ' ἅπαν τὸ κράτος» με το νόμο 1072 της 29ης Δεκεμβρίου 1917⁶.

Το δεύτερο μεγάλο κώλυμα ως προς την εφαρμογή της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, το χρηματικό, λύθηκε με το διακανονισμό της καταβολής της αποζημιώσεως σε ομολογίες. Ο νόμος 1072 δεν τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή. Ἄλλωστε δεν θα ήταν εφικτό κάτι τέτοιο, εφόσον η καθορισθείσα διαδικασία καθιστούσε την εφαρμογή του δύσκολη και χρονοβόρα. Βάσει του νόμου αυτού, επί μία διετία κατορθώθηκε η απαλλοτρίωση ενός μόνο κτήματος στο Χαρβάτι Αττικής⁷.

Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα έγινε εφικτή με τη νομοθεσία Καφαντάρη και την έναρξη της εφαρμογής της από τον ίδιο. Ο Γ. Καφαντάρης ανέλαβε καθήκοντα ως υπουργός Γεωργίας της κυβερνήσεως Βενιζέλου στις 9.1.1919. Από τη θέση αυτή και κατά τη διάρκεια της διετούς θητείας του συνέβαλε καθοριστικά στη λύση του αγροτικού ζητήματος, τη διευθέτηση του οποίου θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και ευημερία της χώρας, όπως ανέπτυξε επανειλημμένα στη Βουλή: «Ἡ γεωργικὴ ἀνάπτυξις τῆς Ἑλλάδος εἶναι ταυτόσημος μὲ τὴν εὐημερίαν αὐτῆς. Θὰ ἦτο ἀσύγγνωστος πᾶς δισταγμὸς ἢ βραδύτης διὰ τὴν ρύθμισιν καὶ κατανομήν τῆς ιδιοκτησίας,

6. Βλ. Δ. Κ. Βογαζλής, *Αγροτική και Εποικιστική Νομοθεσία*, τόμοι Α - Β, Αθήνα 1920· Μπ. Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικῆς οικονομίας και η ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις της αγροτικῆς πολιτικῆς*, Αθήνα 1935, σ. 41, Σίδερης, *ό.π.*, σ. 156-158. Για το ν. 1072 βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α' 305 της 29.12.1917.

7. Βλ. Δ. Ζωγράφος, *Γεωργικαί Μελέται*, Αθήνα 1932, σ. 16 κ.ε., και Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξις...*, *ό.π.*, σ.41· επίσης Σίδερης, *ό.π.*, σ. 171, υποσ. 4. Βλ. και εφ. *Θεσσαλία* της 16.9.1919.

ἐκ τῆς μόνης βάσεως, ἐφ' ἧς δύνανται νὰ στηριχθοῦν αἱ ἐλπίδες περὶ τοῦ γεωργικοῦ μέλλοντος τῆς Ἑλλάδος, διὰ νὰ δυνηθῇ τὸ Κράτος μὲ ἡρεμίαν καὶ ἄνευ συγκλονισμοῦ νὰ ἐπιδιοθῇ εἰς τὴν μελέτην καὶ πραγματοποιήσιν τῶν μέτρων ἐκείνων τῆς κοινωνικῆς προνοίας τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει τὸ λαϊκὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ σήμερον ἀνὰ τὸν κόσμον»⁸. Ἀλλωστε, σε ὅλες τις συζητήσεις στη Βουλὴ γιὰ τὸ αγροτικὸ ζήτημα, ὡς γνήσιος εκπρόσωπος τοῦ βενιζελικοῦ πνεύματος αγωνιζόμενος γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν στόχων καὶ τοῦ προγράμματος τοῦ κόμματός του, δὲν παρέλειπε νὰ ομιλεῖ υπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ νὰ προτείνει διάφορα μέτρα πρὸς ἐνίσχυση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς⁹.

Ὅταν ὁ Καφαντάρης ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο Γεωργίας, προκειμένου νὰ ἀποκτήσῃ προσωπικὴ ἀντίληψη τῆς καταστάσεως, πραγματοποιήσε μεγάλη περιοδεία στὴ Θεσσαλία, ὅπου ἐτύχε ἐνθουσιώδους υποδοχῆς¹⁰. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν

8. Βλ. Πρακτικά τῆς 4ης Συνεδριάσεως τῆς Βουλῆς τῆς 24ης Νοεμβρίου 1919, *Εφημερίς των Συνζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 29. Βλ. καὶ ἐφ. *Καιροί* τῆς 19.3.1919 καὶ *Ἀκρόπολις* τῆς 29.9.1920.

9. Ἦδη σε συζήτηση στὴ Βουλὴ ἀπὸ τὸ 1914 διακήρυσσε ὅτι ἡ παραγωγικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεώς του εἶναι «[...] ἡ ἀποκατάστασις τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν εἰς μικροϊδιοκτητὰς καὶ ἡ δημιουργία αὐτονόμων μονάδων γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἐπαρκῶν πρὸς συντήρησιν τῆς γεωργικῆς οἰκογενείας· ἄλλ' ἔχει ὡς πρόγραμμα αὐτῆς οὐ μόνον τὴν ἀποκατάστασιν ἀπλῶς τῶν ἀκτημόνων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνίσχυσιν γενικῶς τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ ἰδίως τῆς μικρᾶς διὰ συνεταιρισμοῦ, διὰ ἰδρύσεως Τραπεζῆς Γεωργικῆς Πίστεως, διὰ τῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως, διὰ τῆς προνοίας, τὴν ὁποίαν ἤδη καὶ ἐν τῇ συμβάσει μετὰ τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς ἔλαβεν...»: βλ. Πρακτικά τῆς 71ης Συνεδριάσεως τῆς Βουλῆς τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1914, *Εφημερίς των Συνζητήσεων τῆς Βουλῆς*.

10. Κατὰ τὴν περιοδεία του στὴ Θεσσαλία παρείχε συνεχῶς τὴ διαβεβαίωση ὅτι θὰ γίνῃ ἡ διανομὴ τῆς γῆς με πνεῦμα ἀπόλυτης ἰσότητος: βλ. ἐφ. *Θεσσαλία*, 22.4.1919. Σύμφωνα με περιγραφή τῆς ἐφ. *Θεσσαλία* ἐγίνε ἐνθουσιώδης υποδοχὴ στὸν Καφαντάρη στὴν Καρδίτσα, ὅπου τὸν ἀποθέσαν 5.000 γεωργοὶ με ἄνθη καὶ με λάβαρα, ἐνῶ ὅλα τα καταστήματα παρέμειναν κλει-

περιοδεία αυτή διαμόρφωσε οριστικά το αγροτικό του πρόγραμμα. Τρεις είναι οι κύριοι άξονες του προγράμματος αυτού: η μορφή της ιδιοκτησίας, η γεωργική εκπαίδευση και η αγροτική πίστη¹¹.

Με την έναρξη των εργασιών της Βουλής, τον Νοέμβριο του 1919, ο Καφαντάρης παρουσίασε έτοιμο όλο το νομοθετικό έργο στον αγροτικό τομέα. Με το νόμο 2052 που εισηγήθηκε, κατήργησε τον προηγούμενο νόμο 1072 επιφέροντας σπουδαιότητες μεταβολές στην εποικιστική νομοθεσία, επειδή θεωρούσε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο επιτελείται «έργον δικαιοσύνης απέναντι τών άκτημόνων καλλιεργητών τής γής»¹².

Όπως συνάγεται από την αιτιολογική έκθεση που προτάχθηκε του υποβληθέντος στη Βουλή, στις 25 Νοεμβρίου 1919 νομοσχεδίου, οι βασικές τροποποιήσεις που επέφερε στην τότε ισχύουσα αγροτική νομοθεσία συνοψίζονται σε τρία σημεία: α) στην αποκέντρωση της διαδικασίας της απαλλοτριώσεως, β) στην αναγραφή γενικών κανόνων για τον καθορισμό της καταβλητέας αποζημιώσεως στους ιδιοκτήτες, και γ) στη σαφέστερη διάκριση μεταξύ γεωργικών οικογενειών και επαγγελματιών σε σχέση

στά (Θεσσαλία της 25.4.1919· επίσης 22, 23, 24 και 30 Απριλίου 1919, και εφ. *Καιροί* της 16ης και 23ης Απριλίου 1919).

11. Βλ. συνέντευξη του Γ. Καφαντάρη προς τον Δ. Ζωγράφο, εφ. *Ακρόπολις* της 7ης και 8ης Ιουνίου 1919.

12. Βλ. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 173. Ο νόμος 2052 δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. 49 της 28.2.1920. Βλ. και αγόρευση της 14ης Δεκεμβρίου 1919 στη Βουλή, όπου αναφέρεται: «Εάν ή Κυβέρνησις τών Φιλελευθέρων άπεφάσισε νά έφαρμόση τήν άγροτικήν πολιτικήν, τήν όποιαν διέγραψεν, τήν όποιαν άπεκρυστάλλωσεν εις Νόμον, τήν όποιαν ήρχισεν ήδη εφαρμόζουσα, εάν τó έπραξε τούτο, δέν απέβλεψε μόνον εις τά οικονομικά αύτου άποτελέσματα, αλλά απέβλεψεν ακριβώς εις τó νά επιτελέση έργον δικαιοσύνης απέναντι τών άκτημόνων καλλιεργητών τής γής. Τó έργον αύτης δέν είναι άπλώς δίκαιον, τó έργον αύτης είναι άρσις τής καταστάσεως ή όποία δέν θά ήδύνατο νά θεωρηθή, ύπό τās κρατούσας σήμερον παγκοσμίους αντιλήψεις, είμή ως παράτασις μιās άδικίας εις βάρος μιās τών μεγαλυτέρων και παραγωγικωτέρων τάξεων τής Χώρας»: βλ. Πρακτικά της 18ης

με την έκταση του κλήρου¹³. Στην παραπάνω αιτιολογική έκθεση τονίζεται το μειονέκτημα του προηγούμενου νόμου 1072 ως προς τη μεγάλη χρονική διάρκεια που απαιτούσε η ολοκλήρωση της διαδικασίας της απαλλοτριώσεως. Η χρονοβόρα αυτή διαδικασία οφειλόταν στον υπερβολικό συγκεντρωτισμό του νόμου 1072, ο οποίος όριζε όλες οι διεργασίες να γίνονται στο κέντρο, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή κατ' έτος η απαλλοτρίωση 50 κτημάτων κατ' ανώτατο όριο¹⁴. Ο Καφαντάρης υπολόγισε ότι για την απαλλοτρίωση των 1.500 περίπου τσιφλικιών θα χρειαζόνταν πολλές δεκαετηρίδες. Με το νόμο 2052 στόχευε στη δημιουργία μιας απλούστερης διαδικασίας μέσω της αποκεντρώσεως και της καταννομής σε τόσες επιτροπές όσες και τα πρωτοδικεία του κράτους, αντί της συγκεντρώσεως των πάντων στο υπουργείο Γεωργίας. Συγκεκριμένα, με το νόμο αυτό εδμιουργείτο στην έδρα κάθε πρωτοδικείου πενταμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τον πρόεδρο πρωτοδικών ως προεδρεύοντα, από δύο δημόσιους λειτουργούς, εκ των οποίων ο ένας κατά προτίμηση γεωπόνος, και από έναν αντιπρόσωπο του γαιοκτήμονα και έναν του συνεταιρισμού των χωρικών. Η επιτροπή αυτή, λαμβάνοντας υπόψη την έκθεση του γεωπόνου, αποφαινόταν επί όλων των σχετικών με την απαλλοτρίωση ζητημάτων.

Ο ίδιος νόμος, εκτός από την αποκεντρωμένη διαδικασία για τις απαλλοτριώσεις, ρύθμιζε και το θέμα των αποζημιώσεων. Ο

Συνεδρίασεως της Βουλής της 14ης Δεκεμβρίου 1919, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 242-267.

13. Βλ. Δ. Κ. Βογαζλής, *ό.π.*, τ. Β', τχ. Α'.

14. Οι προϋποθέσεις που απαιτούσε ο νόμος 1072 για κάθε κτήμα ήταν οι εξής: α) λεπτομερής έκθεση από γεωπόνο, β) έγγραφη γνωμοδότηση από τα Συμβούλια Κτημάτων και Γεωργίας που εδρεύουν στο Υπουργείο, γ) εισήγηση του υπουργού Γεωργίας προς το Υπουργικό Συμβούλιο, δ) απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου μη εκτελεστή, ε) έκδοση αποφάσεως από τον αρμόδιο πρόεδρο πρωτοδικών για την οφειλόμενη αποζημίωση, στ) κατάθεση τιμήματος σε μετρητά ή ομολογίες και παρέλευση οκταήμερης προθεσμίας μετά την κατάθεση, ενώ ο οριστικός προσδιορισμός της αποζημιώσεως οριζόταν από τα δικαστήρια.

πρόεδρος των πρωτοδικών αποφάσιζε για την καταβλητέα αποζημίωση προς τους γαιοκτήμονες, η απόφασή του όμως μπορούσε να εφεσιβληθεί στο αρμόδιο εφετείο, που αποφαινόταν τελεσίδικα και αμετάκλητα. Στον υπολογισμό της αποζημίωσης δεν λαμβανόταν υπόψη η μεγάλη υπερτίμηση λόγω του πολέμου, και οριζόταν ως ανώτατο όριο ανατίμησης της αξίας του κτήματος ένα 30 % σε συνάρτηση με την τιμή που είχε κατά την τετραετία πριν από το 1914. Ένα μέρος της αποζημίωσης —το μεγαλύτερο— έπρεπε να καταβληθεί σε ομολογίες, το δε υπόλοιπο σε χρήμα. Μετά την κατάθεση του αντίστοιχου τιμήματος στο δημόσιο ταμείο υπέρ του ιδιοκτήτη μεταβιβαζόταν η κυριότητα του κτήματος στο κράτος και οι χωρικοί εγκαθίσταντο στο κτήμα χωρίς άλλη αναβολή¹⁵.

Τρίτο και τελευταίο στοιχείο των εισαγομένων μεταβολών του νόμου του Καφαντάρη αποτελεί η σαφής διάκριση μεταξύ γεωργικών οικογενειών και επαγγελματιών. Στις γεωργικές οικογένειες τις συνδεδόμενες άμεσα με τη γη παρεχόταν όλη η αναγκαία έκταση για άνετη συντήρηση μέσω της καλλιέργειας των γαιών, ενώ στους επαγγελματίες παρεχόταν ελαττωμένος κλήρος, ο οποίος θα αποτελούσε γι' αυτούς επικουρικό πόρο και θα διευκόλυνε την εγκατάστασή τους στο χωριό.

Επίσης ο Καφαντάρης θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για «τήν γεωργικήν καὶ οἰκονομικὴν ἀναγέννησιν τῆς Χώρας» τη δημιουργία συνεταιρισμῶν¹⁶. Με το νόμο 2052 οι υπό

15. Βλ. Πρακτικά της 25ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 16ης Ιανουαρίου 1920 «ἐπὶ τῶν ἄρθρων τοῦ σχεδίου νόμου περὶ ἀγροτικοῦ νόμου», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 398-411 και Πρακτικά της 29ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 23ης Ιανουαρίου 1920, στο *ίδιο*, σ. 463-485. Πρακτικά της 33ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 30ῆς Ιανουαρίου 1920, στο *ίδιο*, σ. 552-570.

16. Βλ. Πρακτικά της 27ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 20ῆς Ιανουαρίου 1920, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 424, 437. Σε άλλη αγόρευσή του στη Βουλή διακηρύσσει: ««Εἰς δόκλῃρον τὸν κόσμον εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ὑπάρχει σήμερον παρὰ ἓν μέσον,

αποκατάσταση αγρότες ενώνονταν σε υποχρεωτικούς συνεταιρισμούς, οι οποίοι διαχειρίζονταν τα του κτήματος μέχρι της οριστικής παραχωρήσεως τούτου στους κληρούχους· ακόμη, οι κλήροι παρέμεναν ακατάσχετοι, αναπαλλοτριώτοι και αδιανέμητοι «αίτια θανάτου». Σε ισχύ παρέμεναν παλαιότερες διατάξεις περί υποδημοσίων γαιών, περί εκουσίας απαλλοτριώσεως αγροτικών ακινήτων για εποικιστικούς σκοπούς και περί παραχωρήσεως κτημάτων στους μετασχόντες στους Βαλκανικούς πολέμους. Όσοι από αυτούς είχαν λάβει τον πολεμικό σταυρό δικαιούνταν απολυόμενοι να ζητήσουν τη δωρεάν παραχώρηση τόσης εκτάσεως γης, όσης επαρκούσε για συντήρηση μιας αγροτικής οικογένειας, χωρίς πάντως να υπερβαίνει αυτή κατά κανόνα τα 100 στρέμματα¹⁷.

Ο νόμος 2052 εφαρμόστηκε μέχρι το τέλος του 1920 σε 71 απαλλοτριωθέντα κτήματα, από τα οποία τα 59 βρίσκονταν στη Θεσσαλία. Οι τότε κυβερνητικοί κύκλοι διατείνονταν ότι το εποικιστικό έργο δεν προχώρησε με ταχύτερο ρυθμό αφενός λόγω ελλείψεως επαρκούς εξειδικευμένου προσωπικού και αφετέρου λόγω της συνεχίσεως του πολέμου εναντίον της Τουρκίας στη Μ. Ασία¹⁸.

ό μοχλός της γεωργικής προόδου, ό συνεταιρισμός. 'Ο συνεταιρισμός δέν είναι κοινοκτημοσύνη, ό συνεταιρισμός δέν καταλύει την άτομική ιδιοκτησίαν, άναντιρρήτως δύναται νά συμβαδίση μετά μιάς όμαδικής έκμεταλλεύσεως, δέν είναι άπαραίτητον νά ύπάρχη όμαδική έκμετάλλευσις, διότι ό συνεταιρισμός συνδέει όλους τούς μικρούς ιδιοκτήτας εις ένα κοινόν σύνδεσμον, δοθέντος ότι έκαστος έξ' αútων είναι άδύνατον νά προμηθευθής όλα τά μέσα τά όποία θά χρειάζονται σήμερον, όπως θέση την έκμετάλλευσιν εις παράλληλον της γεωργικής προόδου»: βλ. Πρακτικά της 22ας Συνεδριάσεως της Βουλής της 19ης Δεκεμβρίου 1919, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 332, 351.

17. Βλ. εφ. *Θεσσαλία* της 14.2.1919.

18. Ο Καφαντάρης, για να μειώσει τις επιπτώσεις από την έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού, είχε ζητήσει την απόσπαση αριθμού αξιωματικών χαρτογράφων, ώστε να επισπευσθεί η καταμέτρηση των υπό απαλλοτριώση τσιφλικιών της Νέας Ελλάδος: βλ. εφ. *Θεσσαλία* της 21.2.1919.

Ο νόμος 2052, ο οποίος αποτέλεσε ουσιαστική πρόοδο σε σχέση με την παλαιότερη αγροτική νομοθεσία, χαρακτηρίζεται από συστηματικότητα, δικαιοσύνη και καλύτερη προσαρμογή στις αγροτικές συνθήκες της χώρας. Ωστόσο, παρά την πρόοδο που επέφερε ο νόμος αυτός στην εφαρμογή της αγροτικής μεταρρυθμίσεως, το έργο της αποκαταστάσεως των ακτημόνων καλλιεργητών δεν ήταν δυνατόν να επιτελεσθεί χωρίς χρονοτριβή λόγω των ήδη αναφερθεισών δυσκολιών¹⁹.

Ο Γ. Καφαντάρης κατόρθωσε να αντισταθμίσει κατά το δυνατόν τις δυσάρεστες συνέπειες τόσο για τα άτομα όσο και για την οικονομία της χώρας κατά τη μεταβατική περίοδο εφαρμογής του νόμου εισηγούμενος τη συμπλήρωση του νόμου 2052 με το νόμο 2521 «Περί παραχωρήσεως τής έσοδειάς τών κολληγικώς καλλιεργουμένων γαιών» της 24ης Σεπτεμβρίου 1920, με τον οποίο επιτράπη η παραχώρηση της σοδειάς των «κολληγικώς καλλιεργουμένων άγρών» στους κολίγους έναντι αποζημιώσεως των γαιοκτημόνων μετά από πρόχειρη εκτίμηση, η οποία θα συνυπολογιζόταν κατά την οριστική εκτίμηση του κτήματος²⁰.

Με το νόμο αυτό δεν περιερχόταν η «ήρτημένη έσοδεία» στους μορτίτες όλων γενικώς των καλλιεργουμένων γαιών με το κολιγικό σύστημα, αλλά των γαιών που περιλαμβάνονταν σε αγροκτήματα υπό αναγκαστική απαλλοτρίωση.

Ο παραπάνω νόμος είναι ο τελευταίος που ψηφίστηκε επί υπουργίας Καφαντάρη στις 28 Αυγούστου 1920. Με αυτόν λυνόταν ουσιαστικά το αγροτικό ζήτημα, εφόσον η σοδεία των κτημάτων περιερχόταν στους κολίγους σαν να είχε πραγματοποιηθεί η διανομή· απέμενε η τυπική νομιμοποίηση της ιδιοκτησίας εκάστου κλήρου με τη σχετική διαδικασία από τις επιτροπές απαλλοτριώσεως.

Μέσα στα πλαίσια του προγράμματος μιας αγροτικής πολι-

19. Βλ. Δ. Βογαζλής, *ό.π.*, σ. 184-185.

20. Στο *ίδιο*, σ. 185.

τικής που απέβλεπε σε κατάργηση κάθε μονίμου συστήματος εμμέσου εκμεταλλεύσεως της γης και σε δημιουργία μιας ιδιοκτησίας με αυτάρκεια, δεν ήταν δυνατόν να παραμείνουν άθικτες οι διηνεκές εμφυτευτικές σχέσεις. Οι σχέσεις αυτές, αν και παλιές στην Ελλάδα, δεν απαντούσαν παρά σε ορισμένα μέρη της Πελοποννήσου, όπως στην Αιγιαλεία και Ολυμπία, και κυρίως στην Αττική σε μοναστηριακά κτήματα, όπου η αμοιβή του ψιλού κυρίου κυμαινόταν γύρω στο τρίτο των καρπών του κτήματος, το οποίο είχε παραλάβει χέρσο ο εμφυτευτής και είχε ο ίδιος κάνει παραγωγικό μετά από κόπους ετών. Οι σχέσεις αυτές, που θεωρούνταν επαχθείς για τους εμφυτευτές και είχαν ως αποτέλεσμα την αδυναμία των καλλιεργητών να προβούν σε βελτιώσεις, για τις οποίες ούτε ο ιδιοκτήτης φρόντιζε, οδήγησαν τον νομοθέτη στη λύση της εμφυτεύσεως με εξαγορά των δικαιωμάτων του ψιλού κυρίου, που πραγματοποιήθηκε με το νόμο 2189 της 1ης Ιουνίου 1920, ο οποίος συμπλήρωσε το νόμο 2052 και ρύθμιζε χωριστά το εμφυτευτικό ζήτημα²¹. Ο νόμος αυτός υπέβαλε σε εξαγορά μόνο τα καλλιεργούμενα σε διηνεκή εμφύτευση κτήματα, τα οποία καλλιεργούνταν από τους ίδιους τους εμφυτευτές επί μία τουλάχιστον δεκαετία²².

Η αντίδραση στα νομοσχέδια του Καφαντάρη κατά τα έτη 1919-20 ήταν εντονότατη από βουλευτές που είχαν προσωπικό συμφέρον, όπως οι Ζαβιτσιάνος και Γκέκας. Προκειμένου περί

21. Βλ. Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος*, Αθήνα 1944, σ. 24· Σίδερικς, *ό.π.*, σ. 192 και σ. 153 για την εξαγορά εμφυτευτικών κτημάτων Κερκύρας, και Βογαζλής, *ό.π.*, σ. 98-99.

22. Βλ. συζητήσεις στη Βουλή για τα εμφυτευτικά κτήματα: Πρακτικά της 18ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 14ης Δεκεμβρίου 1919, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 242-264· Πρακτικά της 29ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 23ης Ιανουαρίου 1920, σ. 463· Πρακτικά της 57ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 4ης Μαΐου 1920, *στο ίδιο*, σ. 852· Πρακτικά της 58ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 5ης Μαΐου 1920, *στο ίδιο*, σ. 857. Για το ζήτημα των εμφυτεύσεων και των εμφυτευτών βλ. εφ. Έθνος των 15.5.1920, 4.7.1920 και 31.8.1920.

των εμφυτευτικών κτημάτων προστέθηκαν και βουλευτές από την Παλαιά Ελλάδα, όπως οι Μεντζελόπουλος, Πολυχρονιάδης, Μερλόπουλος, Νοταράς. Στο νόμο περί εμφυτεύσεων η αντίδραση ήταν τόσο ισχυρή ώστε ο Βενιζέλος κάμφθηκε και αναζήτησε συμβιβαστική λύση. Ο Καφαντάρης, παραμένοντας ανυποχώρητος και προβάλλοντας την παραίτησή του, κατόρθωσε ώστε να ψηφιστεί το νομοσχέδιο όπως είχε. Όπως ανέφερε ο γάλλος πρεσβευτής στην Ελλάδα R. de Billy: «[...] ο Γ. Καφαντάρης, ό οποίος ανήκει εις την ἄκραν ἄριστεράν τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος, εἶναι ὁπαδὸς τῆς αὐστηρᾶς ἐφαρμογῆς τοῦ γεωργικοῦ νόμου»²³.

Η ανάπτυξη της γεωργικής πίστης αποτελούσε το δεύτερο σκέλος του αγροτικού προγράμματος του Καφαντάρη. Στις αγορεύσεις του στη Βουλή και στις εισηγήσεις των νομοσχεδίων που υπέβαλε ως υπουργός Γεωργίας υποστήριζε ότι η ανάπτυξη της γεωργικής πίστης θα επιτυγχανόταν είτε με ειδικές τράπεζες είτε με μία από τις υπάρχουσες τότε. Για υλοποίηση αυτού του στόχου θέσπισε το νόμο 2184 «Περὶ γεωργικοῦ ἐνεχυρογράφου», ο οποίος ικανοποίησε την ανάγκη για δανεισμό των γεωργών, ἐπὶ ἐνεχύρῳ μὲν των γεωργικῶν τους πραγμάτων, ἀλλὰ χωρὶς να εἶναι ἀναγκασμένοι να τα στερηθοῦν, δηλαδή χωρίς να απαιτείται η μεταβίβαση του ενεχυριαζομένου πράγματος στην κα-

23. R. de Billy (Αθήνα) προς Υπουργεῖον Εξωτερικῶν (Παρίσι), 12.10. 1919, *Archives Diplomatiques - Ministère des Affaires Étrangères, Europe 1918-1919*, τ. Grèce, Φύλλ. 123, Τηλεγράφημα αρ. 359-360. Βλ. και σκιαγρα- φία του Γ. Καφαντάρη ἀπὸ τον Βλάση Γαβριηλίδη στην εφ. *Ακρόπολις* της 29.9.1920: «Ἀποβαίνει ὁ ριζοσπαστικώτατος Ὑπουργὸς τῆς Γεωργίας, πε- ρισσότερον ριζοσπάστης καὶ αὐτοῦ τοῦ κ. Μ. Ἰχαλακοπούλου. Ἀποβαίνει ὁ φωτεινότητος ἡγέτης μιᾶς θαρραλέας γεωργικῆς ζωῆς εἰς τὴν ὁποίαν ὑπε- ρέχει ἡ προσπάθεια πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως, πρὸς διά- δοσιν τοῦ πνεύματος τοῦ συνεταιρισμοῦ, πρὸς ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερον ἐποικισμόν τῶν προσφύγων, πρὸς πληρεστέραν διαχείρισιν τῶν κτημάτων τῶν Νέων Χωρῶν...».

τοχή του δανειστή²⁴. Ως ενέχυρο μπορούσε να δοθεί πράγμα ακίνητο, γεωργικά εφόδια, ζώα, μηχανήματα, και επιπλέον πράγματα μη βέβαια και ανύπαρκτα ακόμη, όπως η «ήρτημένη έσοδεία» και η μέλλουσα να παραχθεί. Ενώ με τις μέχρι τότε διατάξεις του αστικού δικαίου, βάσει νόμου του 1836 περί ενεχύρου, για να δανειστεί ο γεωργός έπρεπε να συντάξει σύμβαση υποθήκης προκειμένου περί «νόμφ ακινήτων», ή αν επρόκειτο για δάνειο «ἐπὶ ἐνεχύρῳ κινητῶν» έπρεπε να τα μεταβιβάσει στην κατοχή του δανειστή.

Ο θεσμός του γεωργικού ενεχυρογράφου έδωσε νέα έκταση στην πιστωτική επιφάνεια του αγρότη. Σύμφωνα με το νόμο, τα ενεχυρούχα δάνεια παρέχονταν προς τους αγρότες από τους συνεταιρισμούς και μόνο και όχι από ιδιώτες, ενώ προς τους συνεταιρισμούς ήταν δυνατόν να παρέχονται από τράπεζες ή από ιδιώτες δανειστές. Ο νομοθέτης έκρινε ότι οι συνεταιρισμοί ήταν πιο αρμόδιοι να εκτιμήσουν τη φερεγγυότητα των γεωργών και να ελέγξουν τη χρησιμοποίηση των χρημάτων στον γεωργικό τομέα, ενώ παράλληλα, μέσω της αλληλεγγύης των δανειζομένων μελών τους ενίσχυαν την προσωπική πίστη ενός εκάστου και διεύρυναν τα όρια αυτής. Επιπλέον, κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γεωργοί παρακινούνταν για σύσταση συνεταιρισμών, γεγονός που κατά τον Καφαντάρη αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για ουσιαστική βελτίωση της γεωργίας, εφόσον μέσω των συνεταιρισμών, κατά κύριο λόγο, ήταν δυνατή η ευρύτερη διάδοση της μηχανικής καλλιέργειας στους μικροϊδιοκτήτες που θα αντικαθιστούσαν τους τσιφλικούχους, η οργάνωση της αγροτικής πίστης και η καλύτερη διάθεση των προϊόντων.

Ο τρίτος άξονας της αγροτικής πολιτικής του Καφαντάρη αφορούσε στη γεωργική εκπαίδευση²⁵. Όπως υποστήριζε, για

24. Βλ. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 192-194, Βογαζλής, *ό.π.*, σ. 114· βλ. και εφ. Καθημερινή της 20.12.1919.

25. Βλ. Πρακτικά της 4ης Συνεδριάσεως της Βουλής της 24ης Νοεμβρίου.

βελτίωση της καλλιέργειας και αύξηση της γεωργικής παραγωγής, σημαντικός παράγων εκτός από τη νέα μορφή ιδιοκτησίας και την αγροτική πίστη ήταν η ενίσχυση της γεωργικής εκπαίδευσης. Θεωρούσε ότι το τότε υπάρχον ειδικό επιστημονικό προσωπικό στις υπηρεσίες του υπουργείου Γεωργίας ήταν λίαν ανεπαρκές, εφόσον υπηρετούσαν συνολικά 53 γεωπόνοι, 4 δενδροκόμοι, από τους οποίους οι δύο Γάλλοι, και 15 κτηνίατροι, οι οποίοι όμως απασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά για τις ανάγκες του στρατού.

Ο Καφαντάρης επεδίωκε τη δημιουργία ενός ενιαίου συστήματος γεωργικής μορφώσεως σε όλες τις βαθμίδες και σε όλους τους κλάδους, το οποίο θα επεκτεινόταν μέχρι την καλύβα του γεωργού²⁶. Για να αντεπεξέλθει κατά το δυνατόν στις άμεσες και επιτακτικές ανάγκες της χώρας, ενίσχυσε τις εκπαιδευτικές αποστολές υποτρόφων σε ανώτερες γεωργικές και άλλες σχολές του εξωτερικού· με νομοθετικό διάταγμα ο αριθμός των κατ' έτος υποτρόφων για το εξωτερικό έφτασε τους 70, ενώ παράλληλα συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία γεωργικών σχολών στην Ελλάδα²⁷. Η ίδρυση της Ανωτάτης Γεωπονικής και της Ανωτάτης Δασολογικής Σχολής κρίθηκε απαραίτητη τόσο για την υλοποίηση και ολοκλήρωση του προγράμματος της αγροτικής μεταρρυθμίσεως όσο και για την περαιτέρω ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής.

Με την πολιτική μεταβολή της 1ης Νοεμβρίου 1920 τα περισσότερα διατάγματα του νόμου 2052 του Γ. Καφαντάρη ανεστάλησαν²⁸. Εισήχθη στη Βουλή νέο αγροτικό νομοσχέδιο, το οποίο ψηφίστηκε κατά τα τέλη Ιουλίου 1922. Αλλά και ο νέος

ου 1919, *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Κ', Αθήνα 1931, σ. 26-28.

26. Βλ. εφ. *Θεσσαλία* της 30.4.1919 και 31.8.1919.

27. R. de Billy (Αθήνα) προς Υπουργείον Εξωτερικών (Παρίσι), 12.10.1919, *Archives Diplomatiques*, ό.π.

28. Βλ. Σίδερης, ό.π., σ. 174.

αυτός νόμος 2922, λόγω των μικρασιατικών γεγονότων και της Επανάστασεως του 1922, εφαρμόστηκε κατά ένα πολύ μικρό ποσοστό. Η αγροτική μεταρρύθμιση προχώρησε μόνο μετά το νομοθετικό διάταγμα «Περὶ ἀποκαταστάσεως ἀκτημόνων καλλιεργητῶν» της 5ης Μαρτίου 1923, του οποίου είχε προηγηθεῖ η ἀπὸ 14ης Φεβρουαρίου 1923 «Ἀπόφασις τῆς Ἐπανάστασεως ἐπὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἀκινήτων πρὸς γεωργικὴν ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν... καὶ πρὸ τῆς καταβολῆς ἀποζημιώσεως». Με το διάταγμα αὐτὸ ἐπανήλθαν σε ἰσχὺ πολλὲς διατάξεις του νόμου 2052 του Καφαντάρη σχετικὰ με τοὺς συνεταιρισμοὺς, τὶς ἐπιτροπὲς ἀπαλλοτριώσεων, τὶς ἀποζημιώσεις κ.ά.²⁹.

Επομένως, ἡ αγροτικὴ νομοθεσία του Καφαντάρη παρέμεινε σε πολλὰ βασικὰ σημεῖα σε ἰσχὺ μέχρι τὴν πλήρη ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν. Καμία ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις δὲν ἐθίξε το ἀποκεντρωτικὸ σύστημα, το ὁποῖο ἀποτελέσε το κλειδί τῆς ταχύτερης κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ευρυθμότερης ἐπίλυσης τοῦ αγροτικοῦ ζητήματος.

29. Στο ἴδιο, σ. 178-179.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Κ. Αρώνη - Τσίχλη

Μ. Γκιόλιας: Μία ερώτηση θα ήθελα να υποβάλω στην κ. Αρώνη. Αυτές οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις στον ελληνικό χώρο ήταν αποτέλεσμα επιστημονικής μελέτης του κράτους για να λύσει το αγροτικό πρόβλημα, για να απαλλοτριώσει τα τσιφλίκια και να αποκαταστήσει τους ακτήμονες, ή ήταν αποτέλεσμα πίεσης του λαϊκού παράγοντα ως κινητήριας δύναμης της ελληνικής κοινωνίας; Ποιος ήταν ο ρόλος του λαϊκού παράγοντα σ' αυτές τις αποσπασματικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις; Και δεύτερο: Ποιος ήταν ο ρόλος του εκκλησιαστικού τσιφλικαδισμού απέναντι στις μεταρρυθμιστικές αγροτικές προσπάθειες;

Κ. Αρώνη - Τσίχλη: Το ερώτημα που έθεσε ο κ. Γκιόλιας είναι αν οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις ήταν αποτέλεσμα της κυβερνητικής πολιτικής ή κάποιας λαϊκής πίεσης. Θα ήθελα καταρχήν να κάνω μία πολύ σύντομη αναδρομή στα χρόνια που προηγήθηκαν της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης, επί Κουμουνδούρου, στα 1871. Στα μετεπαναστατικά χρόνια και καθ' όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, αλλεπάλληλες εξεγέρσεις ξεσπούσαν σε διάφορες περιοχές του βασιλείου. Ο όρος «αγροτικές», με τον οποίο χαρακτηρίζουμε τις εξεγέρσεις αυτές, είναι μάλλον σχηματικός και δικαιολογείται μόνο από το γεγονός ότι φορείς των εξεγέρσεων είναι κατεξοχήν αγρότες. Σ' αυτές τις κινητοποιήσεις υπάρχει η κοινωνική διαμαρτυρία χωρίς ωστόσο να υπάρχει η αντίστοιχη συνειδητοποίηση, η οποία θα οδηγούσε στη διατύπωση συγκεκριμένων αγροτικών αιτημάτων. Από το 1852, οπότε έχουμε την τελευταία εξέγερση του Παπουλάκου, και στη συνέχεια, παρατηρείται μία μακρά περίοδος ηρε-

μίας. Το 1871 λύνεται το αγροτικό ζήτημα με τη διανομή των εθνικών γαιών στους ακτήμονες αγρότες. Η επίλυση του αγροτικού ζητήματος στην Παλαιά Ελλάδα γίνεται επομένως «εκ των άνω», όταν ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος, με υπουργό Οικονομικών τον Σωτηρόπουλο θεσμοθετούν και υλοποιούν τη διανομή των εθνικών γαιών.

Στην Ελλάδα τα πράγματα πήραν άλλη τροπή με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας το 1881, οπότε το αγροτικό ζήτημα εισήλθε σε μια νέα οξυτάτη φάση λόγω του καθεστώτος των τσιφλικιών των νέων περιοχών. Η θέση των θεσσαλών κολίγων κάθε άλλο παρά βελτιώθηκε με τους νέους αφέντες τους, εφόσον καταργήθηκαν πατροπαράδοτα δικαιώματά τους στη γη που καλλιεργούσαν επί αιώνες. Το ζήτημα των τσιφλικιών δεσπόζει από το 1881 μέχρι τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, που υλοποιήθηκε από το 1922 και μετά κατά το μέγιστο ποσοστό. Βέβαια, κατά την περίοδο αυτή στη Θεσσαλία και στις σταφιδικές περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, που μαστίζονταν κατά τα τέλη του περασμένου αιώνα από τη σταφιδική κρίση, εκδηλώνεται έντονα η αγροτική διαμαρτυρία με ένοπλα συλλαλητήρια, διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις, οπότε διατυπώνονται και συγκεκριμένα αγροτικά αιτήματα. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη όλων αυτών των κινητοποιήσεων, δεν αναπτύχθηκε ένα πολιτικά ισχυρό αγροτικό κίνημα, όπως συνέβη σε άλλες Βαλκανικές χώρες, και ιδιαίτερα στη γειτονική Βουλγαρία, γι' αυτό και η ελληνική αγροτική τάξη δεν κατόρθωσε να επηρεάσει σημαντικά και καθοριστικά την πολιτική σκηνή της χώρας, ώστε να επιβάλει τις θέσεις της.

Σχετικά με το θέμα του εκκλησιαστικού τσιφλικαδισμού, θα ήθελα να επισημάνω ότι θέματα σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία παραμένουν εκκρεμή μέχρι τις μέρες μας.

Ερώτηση: Ποια η στάση του Καφαντάρη στην εξέγερση του Κιλελέρ;

Κ. Αρώνη - Τσίχλη: Δεν έχω υπόψη μου κάποια δήλωση του Γ. Καφαντάρη σχετικά με τα γεγονότα του Κιλελέρ.

Μ. Γκιόλιας: Έχω την εντύπωση ότι η κ. Αρώνη με την απάντησή της υποβαθμίζει τον λαϊκό παράγοντα του ιστορικού γίγνεσθαι. Είπε ότι δεν υπήρχαν συγκεκριμένα αιτήματα. Αλλά οι εξεγέρσεις στα Επτάνησα, στην Αιτωλοακαρνανία, στην Εύβοια, γίνονταν για απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών.

Κ. Αρώνη - Τσίχλη: Εγώ ανέφερα ότι οι εξεγερμένοι κατά την οθωνική περίοδο δεν έχουν συγκεκριμένα αγροτικά αιτήματα. Για παράδειγμα, σε καμία επαναστατική προκήρυξη εκείνης της εποχής δεν προβάλλεται, δεν αναφέρεται καν το θέμα της διανομής των εθνικών γαιών. Για τις μεταγενέστερες περιόδους είπα ότι το αγροτικό κίνημα δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρό.

Μ. Γκιόλιας: Μετά την Επανάσταση οι αγρότες εξεγείρονται και ματώνουν τη γη με αίτημα την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Το πρόβλημά μας είναι αν την αναγέννηση του 1909 μπόρεσε να την πραγματώσει ο ελληνικός φιλελευθερισμός, αν μπόρεσε να την πραγματοποιήσει ο Βενιζέλος. Η γνώμη μου είναι ότι κάθε φορά δίνονταν αποσπασματικές λύσεις κάτω από την πίεση των λαϊκών προβλημάτων του λαϊκού παράγοντα, και γι' αυτό δεν υπήρξε από το κράτος μια ολική και επιστημονικά επεξεργασμένη αντιμετώπιση του αγροτικού προβλήματος. Οι φορείς του Κόμματος των Φιλελευθέρων και ο Βενιζέλος προσωπικά σύρεται από τον τσιφλικαδισμό για να μη δώσει απάντηση στο καίριο αυτό πρόβλημα που προσδιόριζε το 70% αν όχι το 80% του ελληνικού λαού. Χαρακτηριστικό ακόμα αυτού του πράγματος ήταν και η μεγάλη αντίδραση του εκκλησιαστικού τσιφλικαδισμού και το γεγονός ότι, ενώ ο Βενιζέλος έδινε υποσχέσεις για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, βλέπουμε στην Αναθεωρητική Συνέλευση του 1911 να μην πραγματοποιείται αυτή και, ενώ γίνονταν συζητήσεις για τους αγρότες, για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, παράλληλα ο Βενιζέλος, μέσω του πρεσβευτή Πολίτη διαβεβαιώνει το Πατριαρχείο: «Μην ανησυχείτε, καμία μεταρρύθμιση δεν γίνεται».

Θανάσης Γκιούρας - Γεωργία Μπεκριδάκη

**ΔΗΜΟΣΙΟ-ΥΠΑΛΛΗΛΙΚΟΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

**ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1928)
ΚΑΙ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1928-32)**

Η κίνηση των δημόσιων υπαλλήλων, στους πρώτους μήνες του 1928, δεν επιλέχτηκε για τη μοναδικότητα αλλά για την ενδεικτικότητά της σε σχέση με μια εξέλιξη πραγμάτων που θα μπορούσαμε χωρίς υπερβολή να πούμε ότι μπορεί να εντοπιστεί στην απαρχή του ελληνικού κράτους, μέσα στον 19ο αιώνα. Εκτός από το ιστορικό ενδιαφέρον, ένα ζήτημα σαν αυτό μας επιτρέπει τη διατύπωση, ή, αν θέλετε, την επαναδιατύπωση ορισμένων θεμελιωδών προβλημάτων που ερευνά η πολιτική επιστήμη.

Μια κίνηση των υπαλλήλων του κράτους έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που την κάνει να ξεχωρίζει από τις άλλες που εκδηλώνονται από άλλα κοινωνικά σώματα. Το γεγονός ακριβώς ότι πηγάζει μέσα από το κράτος και εκδηλώνεται στα όργανά του η ανάδυση ιδιαίτερων συμφερόντων, μέσα σ' ένα σώμα που υποτίθεται ότι εκπροσωπεί το γενικό συμφέρον, μας αποκαλύπτει τη δομική υφή του μηχανισμού αυτού.

Ήδη το 1927, όταν συζητείται από τη νεοσύστατη Οικουμενική Κυβέρνηση στη Βουλή το Σύνταγμα, θα γίνει μια μεγάλη συζήτηση πάνω στο άρθρο 14, που έχει ως περιεχόμενο το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, και θα ασχοληθεί με το κατά πόσο είναι επιτρεπτό να συνεταιρίζονται οι δημόσιοι υπάλληλοι διατηρώντας την ιδιότητά τους. Η συζήτηση αυτή δεν είναι χωρίς αιτία. Το 1923 έχει ιδρυθεί η Γενική Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος, η οποία και αναπτύσσει μεγάλη δράση, ακόμα και στις δικτατορίες του Πάγκαλου και του Κονδύλη, αν

κρίνουμε από τις απόπειρες και των δύο για να την περιορίσουν. Είναι η πρώτη φορά που οργανώνονται σε συνομосπονδία οι δημόσιοι υπάλληλοι της Ελλάδας. Χωριστές ομοσπονδίες υπήρχαν και παλαιότερα, αλλά η Γενική Συνομοσπονδία ιδρύεται σε καιρό που ακριβώς το πρόβλημα των δημοσίων υπαλλήλων έχει γίνει πολύ οξύ, σε συνδυασμό με τις καταστροφές που επέφερε ο πόλεμος και τα προβλήματα που είχαν εγείρει οι πρόσφυγες. Τα αιτήματα που επιδιώκουν οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι το ενιαίο μισθολόγιο¹ και η ψήφιση του Καταστατικού Χάρτη, στη σύνταξη του οποίου θέλουν να ληφθούν υπόψη οι προτάσεις τους. Η φύση αυτών των αιτημάτων μας οδηγεί κατευθείαν στο εσωτερικό της κρατικής μηχανής.

Η πληθώρα των δημοσίων υπαλλήλων είναι το αποτέλεσμα της σχέσης που είχαν μέσα στον 19ο αιώνα —και έχουν μέχρι την περίοδο που εξετάζουμε— ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Οι ομάδες αυτές —ιδιοκτήτες γης, εμπορικές οικογένειες κ.ά.— φορείς εξουσίας σε πλαίσια καταμερισμού εργασίας που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «παραδοσιακά», δηλαδή μη ανεπτυγμένα, επιδιώκουν να βρουν ένα σημείο στήριξης των συμφερόντων τους, ένα θεσμό που να τους εξασφαλίζει από τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες που θα απειλήσουν τα συμφέροντά τους. Ο θεσμός αυτός είναι το κράτος.

Κάθε οικογένεια των ομάδων αυτών, καθώς και άλλα στρώματα επισφαλούς οικονομικής θέσης, όπως οι μικροαστοί την περίοδο που εξετάζουμε, επιδιώκουν να έχουν πρόσβαση στην κρατική μηχανή μέσα από έναν «δικό τους άνθρωπο». Αυτό έχει αντίκτυπο και στη μορφή της πολιτικής ζωής, η οποία διακατέ-

1. Με κάθε επιφύλαξη, λόγω της μικρής εμβέλειας της έρευνάς μας, μπορούμε να πούμε ότι αυτό που ρυθμίζει τις πληρωμές των δημοσίων υπαλλήλων είναι το Ν.Δ. της 25.9.1924 «Περί αποδοχών τών δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων, υπηρετών και εργατών», ΦΕΚ 236 της κυβέρνησης Σοφούλη. Όπως όμως φαίνεται από τα μεταγενέστερα στοιχεία, δεν εφαρμόστηκε πλήρως, με αποτέλεσμα τις μεγάλες μισθολογικές ανισότητες στη διοικητική ιεραρχία.

χεται και αυτή σε μεγάλο βαθμό από πελατειακές σχέσεις. Το αποτέλεσμα είναι να μην έχουμε μια «ορθολογική γραφειοκρατία». Σχεδόν ο κάθε υπουργός επιδιώκει να έχει δικούς του ανθρώπους στο υπουργείο του, παραγκωνίζοντας αυτούς του προηγούμενου. Έχοντας υπόψη τις κυβερνητικές αλλαγές στο Μεσοπόλεμο, μπορούμε να φανταστούμε την εικόνα που παρουσιάζουν ιδίως οι διοικητικοί υπάλληλοι.

Είναι ευνόητο, βέβαια, ότι αυτή η κατάσταση φέρει μέσα της τις αντιφάσεις της. Και αυτές θα παρουσιαστούν με τη μορφή αναγκών στους ίδιους τους υπαλλήλους του κράτους. Έτσι, μετά τον πόλεμο, και καθώς η οικονομική κατάσταση δεν είναι καθόλου ελπιδοφόρα, οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετωπίζουν το φάσμα της ανέχειας· το κυνήγι για υψηλότερες θέσεις, άλλωστε, γίνεται με μέσα άσχετα με την ιεραρχία. Ακριβώς αυτή η συνειδητοποίηση των αναγκών θα ωθήσει τους υπαλλήλους στην ίδρυση συνομοσπονδίας, η οποία θα προσπαθήσει να συνενώσει όλες τις ξεχωριστές ομοσπονδίες, και σε μεγάλο βαθμό θα το πετύχει.

Πάνω σ' αυτή την οργάνωση, και στο δικαίωμα που έχουν ή όχι οι δημόσιοι υπάλληλοι να συνεταιρίζονται, θα γίνει, όπως είπαμε, μια συζήτηση στη Βουλή στις αρχές Φεβρουαρίου 1927². Ο υποστηρικτής της οργάνωσης των δημόσιων υπαλλήλων, ο βουλευτής Γεωργιάδης, θα συναντήσει σφοδρή αντίθεση από τους άλλους βουλευτές. Ο μοναδικός που θα υποστηρίξει την άποψή του θα είναι ο κομμουνιστής βουλευτής Σεραφείμ Μάξιμος, ο οποίος θα πει ότι: «[...] ή ουσία είναι ότι οί δημόσιοι υπάλληλοι έχουν τήν ιδιότητα τοῦ δημοσίου υπαλλήλου, ἀλλ' ἔχουν καὶ μίαν ἄλλην ιδιότητα, τοῦ μισθοδοτούμενου ἀνθρώπου, τοῦ παρέχοντος τήν ἐργασίαν του διὰ τὴν ζήσιν»³. Η συζήτηση θα περιστραφεί ακριβώς πάνω σ' αυτό το διχασμό του δημόσιου υπαλ-

2. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 26η, 4.2.1927, σ. 494-510.

3. Στο ίδιο, σ. 500.

λήλου, με ποικίλα επιχειρήματα από την πλευρά των αντιτιθέμενων βουλευτών, που θα συναντήσουμε και λίγα χρόνια αργότερα.

Βλέπουμε εδώ πώς εφαρμόζεται στην πρακτική της εξουσίας αυτή η αντίληψη του ατόμου που υιοθέτησε η αστική πολιτική φιλοσοφία στις απαρχές της. Είναι η αντίληψη του ατόμου ως πολίτη και ως ιδιώτη⁴. Ο πολίτης είναι μέλος ενός συνόλου που υπάγεται σε γενικές αρχές, και με αυτή την προϋπόθεση δεν έχει συμφέροντα. Η άλλη πλευρά, που αναφέρεται στα συμφέροντά του, αφορά στο πρόσωπό του ως ιδιώτη. Ο πολίτης είναι η «όψη» του ατόμου στο κράτος. Έτσι, στη βάση του δυϊσμού αυτού, αν αυτός που υπηρετεί το γενικό συμφέρον φανερωθεί να έχει ίδια συμφέροντα, θεωρείται ότι βλάπτει το γενικό συμφέρον.

Κατ' αναλογία, τα επιχειρήματα που θα φέρουν οι βουλευτές το 1927, αλλά και το 1928, καθώς και στη μεγάλη συζήτηση που θα γίνει το 1931, θα είναι ότι μια και οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι άτομα που υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον και είναι εντεταλμένοι από το κράτος, δεν μπορούν και δεν πρέπει να κινούνται από ίδια συμφέροντα και να τα προασπίζουν⁵. Όταν διαβάζουμε αυ-

4. Μεταφράζουμε εδώ τη λέξη *bourgeois* «ιδιώτη» και όχι «αστό», για να δείξουμε ακριβώς την πλευρά του ιδιαίτερου συμφέροντος που εκπηγάζει από τον καταμερισμό της εργασίας. Το γεγονός ότι, στην αστική πολιτική φιλοσοφία, αυτός που είχε ιδιαίτερα συμφέροντα μέσα στην κοινωνία ήταν μόνον αυτός που είχε ιδιοκτησία, ο αστός ιδιοκτήτης, δεν μας απασχολεί εδώ. Άλλωστε, αν μένουμε στην ονομασία «αστός» θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε προβλήματα μεγαλύτερα, γιατί βέβαια οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν κινούνται από πνεύμα ιδιοκτησίας αλλά από ανάγκες μισθοδοσίας και ιεραρχίας, πράγμα σαφώς διαφορετικό.

5. Σημαντικό είναι ότι η συζήτηση στρέφεται γύρω από το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των διοικητικών υπαλλήλων, καθώς και των δασκάλων και των δημόσιων εργατών. Αυτό δηλαδή είναι συζητήσιμο. Μόλις η συζήτηση αγγίζει το αντίστοιχο δικαίωμα ή τη δυνατότητα των στρατιωτικών, των δικαστικών και των αστυνομικών, η άρνηση του συνεταιρίζεσθαι εκφράζεται μετά βδελυγμίας. Άλλωστε οι τελευταίες τρεις κατηγορίες είναι «εκ των ουκ άνευ» του αστικού κράτους.

τές τις αγορεύσεις βλέπουμε πως η αστική πολιτική αντίληψη προσκρούει πάνω στην αιτία της, στην πραγματικότητα που τη γέννησε, και την αρνείται, ή δεν μπορεί να την αναγνωρίσει ως τέτοια. Τελικά το άρθρο 14 θα ψηφιστεί ως έχει⁶, χωρίς να αναγνωριστεί ξεχωριστό δικαίωμα στους δημόσιους υπαλλήλους. Η αντικειμενική πραγματικότητα, όμως, συντάσσεται σύμφωνα με άλλους νόμους, και έτσι η Γενική Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων θα αρχίσει μια κινητοποίηση για αύξηση μισθών⁷ και ανακατατάξεις στην ιεραρχία τις πρώτες ημέρες του Ιανουαρίου 1928.

Ο Καφαντάρης, που είναι και ο αρμόδιος για τα αιτήματα, μια και είναι υπουργός Οικονομικών, λείπει στο Λονδίνο, όπου προσπαθεί να πάρει δάνειο με ανεκτούς όρους. Η κυβέρνηση προτείνει επανειλημμένα στους υπαλλήλους να περιμένουν την άφιξη του αρμόδιου υπουργού, και έτσι το θέμα παραμένει σε κάποια ένταση. Από τον Ιανουάριο αξίζει να σημειώσουμε δύο πράγματα: Πρώτον, η απόπειρα που κάνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι να ανακοινώσουν τα προβλήματά τους και σε άλλους κλάδους, όπως στους επαγγελματίες, τους εργάτες, τους γιατρούς κ.ά. Οι προσεγγίσεις αυτές, αποτέλεσμα μελετημένης συνδικαλιστικής τακτικής, θα έχουν ιδιαίτερα αποτελέσματα στον φιλικό προς την κυβέρνηση τύπο, από τον οποίο αρχίζουν να διαγράφονται φήμες για ενιαίο κυβερνητικό μέτωπο. Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει να φανταστούμε μια συμπαγή ενότητα αυτών των ομάδων. Τα ανοίγματα ήταν μια προσπάθεια από τη μεριά των δημόσιων

6. Το άρθρο έχει ως εξής: «Οί Έλληνες έχουν τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι τηροῦντες τοὺς νόμους τοῦ Κράτους, οἵτινες ὁμως οὐδέποτε δύναται νὰ ὑπαγάγουν τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς προηγουμένην τῆς Κυβερνήσεως ἀδειαν. Συνεταιρισμός δὲν δύναται νὰ διαλυθῇ ἔνεκα παραβάσεως τῶν διατάξεων τῶν νόμων, εἰμὴ διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως» (*Τα ελληνικά Συντάγματα*, επιμ. Δ. Α. Κυριαζή-Γουβέλη, «Α. Αναστασίου», Αθήνα 1977.)

7. Το ζήτημα αρχίζει στα τέλη Δεκεμβρίου 1927, όταν η κυβέρνηση ανακοινώνει ότι δεν θα μπορέσει να καταβάλει τον 13ο μισθό. Οι κινητοποιήσεις όμως αρχίζουν από τον Ιανουάριο 1928.

υπαλλήλων για γνωστοποίηση των προβλημάτων τους και υποστήριξη από την κοινή γνώμη, ενέργεια που δεν μπορούμε να πούμε ότι είχε βαρύνουσα σημασία στις εξελίξεις. Το δεύτερο πράγμα που πρέπει να αναφέρουμε είναι μια πρόταση, από την πλευρά των ανώτατων υπαλλήλων, να μεσολαβήσουν στην κυβέρνηση για να μη γίνει απεργία⁸.

Απ' όσα είπαμε προηγουμένως γίνεται σαφές ότι πρόκειται για μια κινητοποίηση κατώτερων υπαλλήλων με μικρή συμμετοχή ανώτερων, όπως π.χ. μερικών εισηγητών⁹. Το πιο δραστήριο τμήμα μέσα στην ΣΔΥΕ είναι οι δάσκαλοι και οι υπάλληλοι ΤΤΤ. Ο γενικός γραμματέας της ΣΔΥΕ, ο Γιδαράκος, είναι δάσκαλος. Οι ανώτατοι υπάλληλοι δεν είναι οργανωμένοι στη Συνομοσπονδία, και αμείβονται με δυσανάλογα μεγαλύτερους μισθούς από τους υφισταμένους τους. Η κίνηση για μεσολάβηση θα κριθεί ευνοϊκά από τη ΣΔΥΕ, αλλά, με ένα ανακοινωθέν που εκδίδει στις 15 Ιανουαρίου¹⁰, αποκλείει το ενδεχόμενο να πάρουν οι ανώτατοι υπάλληλοι την υπόθεση στα χέρια τους.

Στις 21 Ιανουαρίου επιστρέφει ο Καφαντάρης από το Λονδίνο. Στο λόγο που εκφωνεί στην Αθήνα αναφέρεται και στο δημοσιοϋπαλληλικό ζήτημα παίρνοντας αρνητική στάση και τονίζοντας ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι, ιδιαιτέρως αυτοί, πρέπει να σταματήσουν τις κινητοποιήσεις και να βοηθήσουν με την εργασία τους την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού¹¹. Στην ομιλία

8. Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, φύλλο της 6.1.1928.

9. Η ιεραρχία των διοικητικών, όπως φαίνεται από το Ν. Δ. της υποσ. 1 είναι η εξής: Υπουργός και Γενικός Διοικητής, Έκτακτος Απεσταλμένος και Πληρεξούσιος Υπουργός β' τάξεως, Πρόεδρος Υπουργός, Γενικός Γραμματέας και Γενικός Διευθυντής, Διευθυντής α' τάξεως, Διευθυντής β' τάξεως, Τμηματάρχης α' τάξεως, Τμηματάρχης β' τάξεως, Εισηγητής, Γραμματέας α' τάξεως, Γραμματέας β' τάξεως, Ακόλουθος, Γραφεύς α' τάξεως, Γραφεύς β' τάξεως, Μαθητευόμενος, Αρχικλητήρ, Κλητήρ α' τάξεως, Κλητήρ β' τάξεως, Κλητήρ γ' τάξεως, Κλητήρ δ' τάξεως.

10. Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*.

11. *Ελεύθερος Λόγος*, φύλλο της 22.1.1928.

του ο Καφαντάρης αμφισβητεί το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των δημόσιων υπαλλήλων, «οὐδέποτε ἀναγνωρισθὲν παρ' ἡμῶν, οὐδὲ εἰς ἄλλο κράτος, μηδὲ τῆς Ρωσσίας ἐξαιρουμένης». Σε ἀπάντηση, ἡ Συνομοσπονδία θα ἐκδώσει ἀνακοινωθέν, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα θα λέει καὶ τα εξῆς: «Ἡ ἀπεργία εἶναι ἐν γεγονός, τὸ ὁποῖον δὲν ἐξετάζεται ἀπὸ ἀπόψεως νομιμότητος, ὅπως δὲν ἐξετάζει κανεὶς ἐὰν βρέχη ἢ δὲν βρέχη σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα ἢ μὲ τοὺς κειμένους νόμους καὶ τὸ ὑπαλληλο-σωματειακὸν δίκαιον. Περιττὸν λοιπὸν εὐρίσκομεν τὸν κόπον τοῦ κ. ἀρχηγοῦ τῶν Προοδευτικῶν Φιλελευθέρων νὰ ζητῇ παραδείγματα ἐκ τῆς Σοβιετικῆς Ρωσσίας, διότι ἂν δὲν βρέχη εἰς τὴν Μόσχαν, βρέχει εἰς τὸ Λονδίνον»¹², θέλοντας ἐτσι νὰ μνημονεύσει τὴν πρόσφατη γιὰ τὴν ἐποχὴ γενικὴ ἀπεργία τοῦ Λονδίνου. Ἐπίσης, σε ἀπάντησιν στὴν ἀποψη τοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν ὅτι δὲν ὑπάρχουν πόροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους νὰ διατεθοῦν χρήματα γιὰ αὐξήσεις, ἡ Συνομοσπονδία ἀνακοινώνει ὅτι θα συστήσῃ οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος καὶ γιὰ τὴν ἀνεύρεσιν πόρων.

Ἡ σύστασις τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς θα γίνῃ στις 24 Ἰανουαρίου καὶ θα ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι ἐξι ὑπαλλήλους¹³. Ἀνάμεσα στα ἄλλα ὀνόματα διαβάζουμε: Κ. Καρυωτάκης, εἰσηγητὴς ὑπουργείου Προνοίας. Ὁ Καρυωτάκης, ποὺ εἶναι πιο πολὺ γνωστός γιὰ τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργου, ἦταν δημόσιος υπάλληλος ἀπὸ τὸ 1919, καὶ τὸ 1928 εἶχε τὸ βαθμὸ τοῦ εἰσηγητῆ στο ὑπουργεῖο Προνοίας. Τὴν περίοδον ποὺ ἐξετάζουμε εἶχε ἤδη ἀναπτύξῃ σημαντικὴ συνδικαλιστικὴ δράσις, πράγμα ποὺ ἐγένετο γνωστὸ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια καὶ ἡ ἐρευνά το θεμελίωσε πρὶν ἀπὸ δύο μόλις χρόνια¹⁴. Στις 15 Ἰανουαρίου, στις ἐκλογὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἐνώσεως Δημοσίων Υπαλλήλων Ἀθηνῶν κατὰ ὑπουργεῖα, ὁ Καρυω-

12. *Ελευθερον Βήμα*, φύλλο τῆς 25.1.1928.

13. *Ελευθερος Λόγος*, φύλλο τῆς 25.1.1928.

14. Αναφερόμαστε στα βιβλία τῆς Γεωργίας Δάλκου καὶ τοῦ Χρίστου Παπακώστα. Περισσότερα στοιχεῖα γι' αὐτά, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἀρθρο τοῦ Γ. Π. Σαββίδη, βλ. στὴ Βιβλιογραφία.

τάκης βγήκε τρίτος στο υπουργείο Προνοίας όπου υπηρετούσε, και λίγο αργότερα εκλέχτηκε γενικός γραμματέας της Ενώσεως Δημοσίων Υπαλλήλων Αθηνών, και, όπως είδαμε, πήρε μέρος στην οικονομική επιτροπή για ανεύρεση πόρων. Ο Καρυωτάκης ανέπτυξε επίσης και αρθρογραφική δραστηριότητα, μέσα από την οποία αποκάλυψε τις οικονομικές ατασθαλίες του υπουργού Προνοίας Κύρκου. Η δραστηριότητά του αυτή ήταν και η αιτία της απόσπασής του στην Πάτρα και μετά στην Πρέβεζα, όπου και αυτοκτόνησε.

Μέσα στον Φεβρουάριο η αντιπαράθεση υπαλλήλων και κυβέρνησης θα συνεχιστεί με τόνους σκληρούς και από τις δύο πλευρές. Η Οικουμενική Κυβέρνηση θα διαλυθεί και θα σχηματιστεί Κυβέρνηση Συνασπισμού, όπου και πάλι υπουργός Οικονομικών θα είναι ο Καφαντάρης, ο οποίος θα συνεχίσει να επιμένει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν πρέπει να έχουν μισθολογικές απαιτήσεις, γιατί θα ταράζουν το ισοζύγιο του προϋπολογισμού. Από τη μεριά τους οι υπάλληλοι θα επιμένουν ότι τα χρήματα για τις αυξήσεις μπορούν να βρεθούν, και στις 24 Φεβρουαρίου θα καταθέσουν υπόμνημα στη Βουλή που θα περιέχει τρόπους για την εξεύρεση πόρων χωρίς φορολογία¹⁵. Μερικά από τα μέτρα που περιείχε το υπόμνημα ήταν η κατάργηση του Πολιτικού Γραφείου του πρωθυπουργού, η κατάργηση των ατελειών, η ανάκληση των διορισμών για ένα χρόνο, η συγχώνευση των σωμάτων Χωροφυλακής και Αστυνομίας Πόλεων (ο Καρυωτάκης είχε προτείνει κατάργηση του ενός¹⁶) κ.ά. Γίνεται φανερό ότι τα μέτρα που προτείνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν έχουν

15. Το υπόμνημα δημοσιεύεται στον τύπο της εποχής. Περιέχει 19 προτάσεις για εύρεση πόρων, από τις οποίες οι 15 λέγεται ότι μπορούν να αποφέρουν έσοδα 415.000.000 δρχ., ενώ οι υπόλοιπες είναι δύσκολο να υπολογιστούν. Για κάθε θέση, οι δημόσιοι υπάλληλοι υπόσχονται να εκδώσουν αναλυτική μελέτη, η οποία άλλωστε κυκλοφορεί σε ξεχωριστό τόμο. Αποσπάσματα της μελέτης μπορούν να βρεθούν στα φύλλα της εφ. *Υπαλληλική* μετά τις 26 Φεβρουαρίου.

16. Βλ. το βιβλίο του Χ. Παπακώστα, σ. 47, υποσ. 14.

μόνο οικονομική χροιά· η πολιτική τους σημασία είναι εξίσου εμφανής.

Ο επόμενος σταθμός της αντιπαράθεσης εστιάζεται στις 9 Μαρτίου. Έχουν ήδη μεσολαβήσει δύο συναντήσεις των δημόσιων υπαλλήλων με τον Καφαντάρη, αλλά ήταν άγονες. Σύμφωνα με τον Γιδαράκο, ο Καφαντάρης είχε δηλώσει στους δημόσιους υπαλλήλους ότι τα χρήματα που θα αποκόμιζε από τα προτεινόμενα μέτρα θα τα διέθετε όπως μπορούσε και όπως ήθελε, εφόσον, έλεγε, «έξασκῶ ὑπεύθυνον πολιτικὴν καὶ ἀπολαμβάνω τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ»¹⁷. Στις 9 Μαρτίου, λοιπόν, και ενώ η κατάσταση βρίσκεται σε ένταση, η κυβέρνηση φέρει στη Βουλή για ψήφιση ένα νομοσχέδιο «Περὶ ἀπεργούντων ὑπαλλήλων»¹⁸. Το πόσο γρήγορα έδρασε η κοινοβουλευτική επιτροπή που συνέταξε το νόμο μπορούμε να το δούμε από την ομιλία του τότε βουλευτή Κίνια, ο οποίος μετά από τρία χρόνια δήλωνε στη Γερουσία: «[...] ἡ ἐπιτροπή ἡ κοινοβουλευτική συνῆλθεν ἐκτάκτως καὶ ἀπεφάσισεν ἐκτάκτως. Δηλαδή ἀπεφάσισεν εἰς διάστημα ὥρων [...]. Ἐνθυμοῦμαι καλῶς τὰ γεγονότα, διότι ἤμην βουλευτὴς [...] καὶ ἦλθαν ἐπειγόντως καὶ μὲ πῆραν ἀπὸ τὸ σπίτι μου ἄνευ προσκλήσεως καὶ ἐπῆγα εἰς τὴν Βουλὴν»¹⁹. Ο μοναδικός που θα εναντιωθεί στο νομοσχέδιο θα είναι ο βουλευτής Γεωργιάδης, ο οποίος είχε ανακινήσει το ζήτημα και το 1927.

17. Βλ. *Υπαλληλική*, φύλλο της 11ης Μαρτίου.

18. Ο νόμος που ίσχυε ως τότε για την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων είναι η συντακτική πράξη «Περὶ ἀπολύσεως δημοσίων ὑπαλλήλων προτροπόντων εἰς ἀπεργίαν κλπ» της 11.10.1926, ΦΕΚ 357 της κυβέρνησης Κονδύλη. Είναι σημαντικό το ότι ο νόμος του δικτάτορα Κονδύλη απαιτούσε τη σύγκληση υπουργικού συμβουλίου για την απόφαση της τιμωρίας των απεργών, ενώ ο νόμος 3453 της «δημοκρατικής» Οικουμενικής Κυβέρνησης θεωρούσε την τιμωρία αυτεπάγγελτη. Άλλωστε πρέπει να επισημάνουμε ότι η συντακτική πράξη του 1926 καταργείται τον ίδιο χρόνο από τον Κονδύλη (ΦΕΚ 381 της 29.10.1926), ενέργεια που δημιουργεί νομοθετικό κενό.

19. Βλ. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Γερουσίας*, Συνεδρίαση 40ή, 5.3.1931, σ. 445.

Η στάση που θα κρατήσει ο Καφαντάρης θα είναι η εξής: Θα παραδεχτεί ότι η θέση των δημόσιων υπαλλήλων είναι άσχημη, αλλά το ισοζύγιο του προϋπολογισμού δεν επιτρέπει αυξήσεις. Από τα μέτρα που πρότειναν οι δημόσιοι υπάλληλοι «[...] άλλα μὲν είναι ανεφάρμοστα, ἄλλα δυσεφάρμοστα καὶ ἄλλα περιλαμβάνονται εἰς τὸ πρόγραμμα ἡμῶν»²⁰. Το μέτρο για κατάργηση των ατελειών και φορολογία της κινητής περιουσίας είναι ακανθώδες και πρέπει να γίνει μετά από βαθιά έρευνα «ἵνα αποφύγωμεν ἐνδεχομένας ἀδικίας καὶ ἵνα μὴ δημιουργηθῇ ἰδέα διώξεως τοῦ κεφαλαίου»²¹. Στο τέλος θα καταλήξει να πει ότι «[...] τὸ νομοσχέδιον ἔγινεν ἐπὶ τῇ προόψει οἰασθήποτε διαταραχῆς. Ἐχομεν ἀνάγκην τοῦ μέτρου τούτου, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῶμεν ἄοπλοι τὴν ὑστάτην στιγμὴν»²². Μαζί του θα συμφωνήσουν ο Παπαναστασίου και ο Τσαλδάρης, και το νομοσχέδιο θα γίνει δεκτό. Σ' αυτό αναφέρεται ότι η απεργία του δημόσιου υπαλλήλου ισοδυναμεί με παραίτησή του, η οποία γίνεται δεκτή, και ότι οι αρχηγοί θα τιμωρούνται το λιγότερο με τρεις μήνες φυλάκιση και οι υπόλοιποι το πολύ με ένα χρόνο, αυτεπαγγέλτως. Μαζί με το νομοσχέδιο η κυβέρνηση έχει ήδη αρχίσει τις μεταθέσεις των πρωταιτίων από τον Φεβρουάριο, γεγονός για το οποίο παραπονέθηκε η ΣΔΥΕ. Ἄλλωστε, την ώρα που ο Καφαντάρης αγορεύει στη Βουλή, μια αντιπροσωπία των δημόσιων υπαλλήλων θα συναντηθεί μέσα στο ίδιο κτίριο με τον πρωθυπουργό Δ. Ζαΐμη για να του παραδώσει ένα ψήφισμά της. Η συνάντηση αυτή δεν θα έχει κανένα αποτέλεσμα. Ἐτσι οι δημόσιοι υπάλληλοι, σε γενική συνέλευση που θα κάνουν την ίδια μέρα, θα κηρύξουν την απόφασή τους για απεργία, η οποία όμως δεν θα γίνει. Σημαντικό ρόλο σ' αυτό, καθώς συμπεραίνουμε από τα δεδομένα, θα παίξουν οι ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι, καθώς επί-

20. Στο ίδιο, σ. 557.

21. Στο ίδιο.

22. Στο ίδιο.

σης και η πολιτική των διωγμών των συνδικαλιστικών στοιχείων.

Έχοντας διασφαλίσει τη βάση για την πάταξη του κινήματος, ο Καφαντάρης θα συνεχίσει να διαπραγματεύεται με τη ΣΔΥΕ, η οποία τον Ιούνιο θα του αποσπάσει υπόσχεση ότι θα δοθεί αύξηση το επόμενο έτος. Τα πράγματα όμως θα αλλάξουν. Τον Ιούλιο θα γίνουν εκλογές και ο νικητής, ο Ε. Βενιζέλος, θα σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Η υπόθεση θα περάσει σε άλλα χέρια, αλλά δεν θα χάσει καθόλου τη σημασία της.

Η βενιζελική κυβερνητική περίοδος μεταξύ 1928 και 1932 χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια ανασυγκρότησης των οικονομικών όρων του κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος, εκτός των άλλων, απειλήθηκε και από τη μεγάλη κρίση που ξέσπασε στα 1929-30. Για λόγους που δεν μπορούμε να αναπτύξουμε εδώ, η κρίση αυτή δεν έπληξε την ελληνική κοινωνία σε μεγάλο βαθμό, αλλ' αυτό δεν σημαίνει ότι βρισκόταν την εποχή εκείνη σε ένα επίπεδο που θα της επέτρεπε μια συνεχή, ομαλή διαδικασία βελτίωσης χωρίς τριβές.

Σε ένα κλίμα οικονομικού προστατευτισμού, όπου το κράτος παίζει το ρόλο του φύλακα και συντηρητή, αν όχι του προωθητή των προϋποθέσεων οικονομικής ανάπτυξης, είναι σαφές ότι μια κίνηση διαμαρτυρίας μέσα στον κρατικό μηχανισμό δεν μπορεί παρά να αντιμετωπιστεί με αρνητική διάθεση από την πλευρά της εξουσίας.

Πράγματι, τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1931 έγινε στη Βουλή μια μεγάλη συζήτηση για την ψήφιση του νόμου «Περί ύπαλληλικών οργανώσεων», που εισήγαγε η κυβέρνηση με αφορμή ορισμένα γεγονότα στη Μακεδονία. Τα γεγονότα αυτά, όπως τα βλέπουμε στον τύπο της εποχής, έχουν να κάνουν με τις συνθήκες ζωής των κομμουνιστών στρατιωτών στο στρατόπεδο του Καλπακίου στην Ήπειρο. Η Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων Μακεδονίας-Θράκης θα στείλει τηλεγράφημα στην κυβέρνηση απαιτώντας παύση των τιμωριών και βελτίωση των συνθηκών δια-

βίωσης. Μπροστά σ' αυτή την ενέργεια ο Βενιζέλος θα απαντήσει με την εισήγηση του νόμου που θα ορίζει τους τρόπους οργάνωσης των υπαλλήλων, καθώς και των δικαιωμάτων τους.

Η συζήτηση του 1931 είναι σημαντικότερη από εκείνη του 1928, γιατί παίρνουν μέρος σ' αυτήν όλοι οι πολιτικοί ηγέτες της εποχής, πρωτοστατούντος του Βενιζέλου, και η ανάπτυξη των επιχειρημάτων είναι μεγαλύτερη, γιατί δεν υπάρχει η επείγουσα ανάγκη ψήφισης που συναντήσαμε στα 1928. Η όλη συζήτηση, τόσο στη Βουλή όσο και στη Γερουσία, θα διεξαχθεί μέσα σε ένα κλίμα «κρατισμού», αντικομμουνισμού και κορπορατιστικής συλλογιστικής. Η προσπάθεια του Βενιζέλου, όπως φαίνεται και από την αγόρευσή του²³ και από το κείμενο του νόμου²⁴, είναι ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να οργανωθούν εκ των άνω, σε μικρές οργανώσεις με εναλλασσόμενη ηγεσία, και να μην ασχολούνται παρά μόνο με μορφωτικά ή καταναλωτικά θέματα. Ο μοναδικός τρόπος επαγγελματικής παρέμβασης θα είναι η αίτηση παραπόνου με τον ανάλογο σεβασμό προς την προϊσταμένη αρχή. Απαγορεύεται ρητά η συνένωση σε μεγαλύτερη συνδικαλιστική οργάνωση, γιατί μπορεί να αποβεί απειλητική για το κράτος.

Η αντίληψη αυτή αντιπαραβάλλεται σ' εκείνες που διατείνονταν ότι οι υπάλληλοι δεν πρέπει να οργανώνονται καθόλου αλλά μόνο να αναφέρονται στους προϊσταμένους ως άτομα (πρόταση Ζαβιτζιάνου - Κουλουμβάκη), αλλά και σε εκείνες που είναι άλλωστε και οι πιο λίγες και αναγνώριζαν ότι οι υπάλληλοι δικαιούνται συνδικαλιστική οργάνωση (πρόταση του γερουσιαστή Στρατή).

Η στάση του Γ. Καφαντάρη, όπως αυτή διαφαίνεται από την ομιλία του στη Βουλή²⁵, δεν διαφέρει πολύ από τη βενιζελική.

23. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 36η, σ. 637 κ.ε.

24. Βλ. ΦΕΚ 53, 6.3.1931, νόμος «Περί υπαλληλικών οργανώσεων».

25. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 36η, σ. 700.

Όπως λέει και ο ίδιος: «[...] θα περιορισθώ εις την εξέτασιν τῶν προτεινομένων μέτρων ἐν πνεύματι συμπαθείας πρὸς τὴν ὁμαδικὴν συγκέντρωσιν τῶν ὑπαλλήλων, ἀλλὰ καὶ ἀποδοκιμασίας καὶ αὐστηρᾶς καταδίκης τῶν παρεκτροπῶν των, καὶ μὲ τὴν δῆλωσιν ὅτι καὶ ἡμεῖς θέλομεν ψηφίσει τὸ νομοσχέδιον, ἐὰν οἱ ὑπευθύνως κυβερνῶντες ἤθελον θεωρήσει καὶ μετὰ τὴν συζήτησιν ὅτι ἡ ἐπιψήφισις τοῦ μέτρου ὑπὸ τὴν παροῦσαν μορφήν εἶναι ἀναγκαία εἰς αὐτούς». Στη συνέχεια ο Καφαντάρης, κρίνοντας το νομοσχέδιο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νομιμότητος, θα το βρεῖ συνταγματικό, διαπιστώνοντας ὅτι ο διαχωρισμός πολίτη καὶ μισθωτοῦ εἶναι νεφελώδης, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν μπορεῖ νὰ εφαρμοστεῖ ὡς κριτική. Αὐτὸ ὅμως θα τὸν φέρει ἔμμεσα σὲ ἀντίφαση, ὅταν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς σκοπιμότητος θα δεχτεῖ τὸν υπάλληλο μόνον ὡς πολίτη, δηλαδὴ ὡς ἄτομο που τὸ κράτος τὸν ἐπέλεξε καὶ ἀσκεῖ μὴν κρατικὴ, μὴν δημόσια λειτουργία, χωρὶς τὴν ἀνάμειξη προσωπικῶν συμφερόντων. Βασισμένος στὴν παραδοχὴ αὐτὴ θα υποστηρίξει ὅτι οἱ δημόσιοι υπάλληλοι δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας, μὴν καὶ αὐτὴ τοὺς ἡ πράξις ἐρχεται σὲ φανερὴ ἀντίθεση με τὴν ἀνάγκη συνέχειας τῆς κρατικῆς λειτουργίας. Ἐπίσης ο Καφαντάρης θα συμβουλέψει τὴν κυβέρνησις νὰ μὴν εφαρμόσει πολὺ σκληρὰ μέτρα γιὰ νὰ μὴν ρίξει τὴ δημοσιοϋπαλληλικὴ οργάνωσις στὰ χέρια «κομμουνιζόντων ὑπαλλήλων», ἀλλὰ νὰ προσπαθήσει νὰ διαμορφώσει τὴν οργάνωσις ἀπὸ συνδικαλιστικὸ ὄργανον σὲ λειτουργικὸ μέρος τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Δὲν θα εἶναι καθόλου υπερβολὴ νὰ πούμε ὅτι ἡ επιχειρηματολογία αὐτὴ θα ἀκουστὴ σὲ διάφορες παραλλαγές, ἀπὸ ὅλο τὸ φάσμα τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, καὶ θα στηρίζεται σὲ μὴν φανερὴ ὁμοφωνία πάνω στὸ συγκεκριμένο ζήτημα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ φαινόμενο ὁ «συντηρηητικός» Τσαλδάρης νὰ συμβουλεύει τὸν «φιλελεύθερον» Βενιζέλον νὰ μὴν προβεῖ σὲ σκληρὲς τιμωρίες τῶν ἀπεργῶν ἀλλὰ νὰ φυλακίσει μόνον τοὺς πρωταίτιους²⁶. Ἡ ἀπο-

26. Παραθέτουμε ἐδῶ ορισμένες ρήσεις τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ αὐτὸ τὸ διάλογο: «Ἐνοχοὶ εἶναι ὅλοι. Ἄν ὑποτεθῇ ὅτι ἀπήργησαν εἶναι ἐξ ἴσου ἔνοχοι.

λυτότητα των επιχειρημάτων όλων των πλευρών ξαφνιάζει τον σημερινό αναγνώστη. Τέλος, το νομοσχέδιο, αφού εγκριθεί και από τα δύο νομοθετικά σώματα, θα ψηφιστεί σχεδόν χωρίς τροποποιήσεις.

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, μια δημοσιούπαλληλική κινητοποίηση διαφέρει από τις υπόλοιπες στο ότι προέρχεται από τα όργανα του κράτους και στρέφεται ενάντια στη δική της ιεραρχία. Πριν όμως φτάσουμε σ' αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συνδικαλιστική κινητοποίηση στα χρόνια που εξετάζουμε είναι χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των εργαζόμενων τάξεων του κοινωνικού σχηματισμού. Η συνδικαλιστική αυτή κινητοποίηση έρχεται σε μια περίοδο πολύπλευρης κρίσης, που απαντάται τόσο σε επίπεδο οικονομικών παραγόντων όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής. Η προστατευτική πολιτική των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου έχει, εκτός των άλλων, επιπτώσεις στη μισθοδοτική κατάσταση των εργαζομένων, οι οποίοι, ιδίως στον κρατικό μηχανισμό, δεν εξασφαλίζουν το απαιτούμενο μέγεθος, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να χειροτερεύει η κατάστασή τους. Είναι λοιπόν ευνόητη η κινητοποίηση των δημόσιων υπαλλήλων, που οφείλεται τόσο σε οικονομικούς όσο και σε διοικητικούς παράγοντες. Το ενδιαφέρον είναι, βέβαια, ότι η αντιμετώπιση των αιτημάτων από την εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία θα επιμείνει στην άποψη του καθήκοντος προς το κράτος και θα μελετήσει το δικαίωμα μισθοδοσίας. Οι ίδιες πολιτικές δυνάμεις που γεννούν και συγκροτούν τις σχέσεις πελατείας θα αρνηθούν τις συνέπειές τους κλείνοντας τα μάτια μπροστά στις

Κατ' ανάγκην όμως δὲν θὰ τιμωρήσω ὅλους. Πῶς ἄλλως θὰ γίνη αὐτὸ τὸ πρᾶγμα; Ἄν τοὺς στείλω ὅλους νὰ κρίνῃ τὸ δικαστήριον ποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι, πρέπει νὰ σταματήσουν τὰ σχολεῖα καὶ τὰ λοιπὰ διὰ νὰ τοὺς κρίνῃ τὸ δικαστήριον». [...] «Ἡ τιμωρία κατ' ἀνάγκην θὰ περιορισθῇ εἰς τινὰς καὶ ὄχι εἰς ὅλους, ἂν δὲν θέλωμεν νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον. Κατ' ἀνάγκην κάποιαν ἐξουσίαν θ' ἀφήσετε εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ νὰ εἶναι ὁ νόμος ἐφαρμόσιμος» [...] *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 36η, σ. 708.

σκοπιμότητες του κρατικού μηχανισμού. Άλλωστε η δυνατότητα βίαιης επέμβασης λανθάνει πίσω από την κατάσταση του 1928 όσο και του 1931.

Το δεύτερο σημείο που θέλουμε να τονίσουμε είναι η σχέση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας και η φανερά μειονεκτική θέση της πρώτης απέναντι στη δεύτερη. Από το ζήτημα που εξετάζουμε, αλλά και γενικότερα από τη μελέτη της περιόδου αυτής, δεν μπορούμε να πούμε ότι η νομοθετική εξουσία ασκεί βαρύνοντα ρόλο στο πολιτικό πεδίο. Άλλωστε ο ίδιος ο Βενιζέλος επανειλημμένα θα τονίσει ότι πρέπει να δοθεί βάρος στη διοίκηση και την εκτελεστική εξουσία. Είδαμε όμως ότι όταν ακριβώς τα όργανα αυτής της διοίκησης διεκδικούν τα συμφέροντά τους, τότε η απάντηση δεν είναι ένας λειτουργικός διακανονισμός αλλά μια αυταρχική πολιτική. Αυτήν ακριβώς την αυταρχική πολιτική μπορούμε να θεωρήσουμε ως το τρίτο συμπερασματικό μας σημείο. Στις κοινοβουλευτικές αγορεύσεις γύρω από το δημοσιούπαλληλικό ζήτημα αυτή η πίστη στο κράτος και η άνευ όρων υποστήριξη του είναι κάτι που μπορούμε να διαπιστώσουμε χωρίς αμφιβολία. Ακριβώς αυτός ο «κρατισμός» δεν είναι ένας «εκσυγχρονιστικός κρατισμός» είναι ένας «κρατισμός» που επιδιώκει τη συντήρηση και διατήρηση των δεδομένων όρων του πολιτικού παιχνιδιού που παίζεται, όπως βλέπουμε, σε μεγάλο βαθμό σε βάρος των μισθωτών. Σε άμεση σχέση άλλωστε με τις θέσεις αυτές βρίσκεται και η αντικομμουνιστική ιδεολογία, που δεν λείπει από κανέναν πολιτικό άνδρα της εποχής.

Από την πλευρά της ταξικής προέλευσης, αυτό που μπορούμε να δούμε είναι ότι οι κατώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι, καθώς και οι δάσκαλοι κ.ά., προέρχονται από αγροτικά και μικροαστικά στρώματα. Για τους πιο πολλούς διοικητικούς υπαλλήλους, όπως ήδη εξηγήσαμε, η κρατική μηχανή είναι το μέσο για ανοδική κοινωνική πορεία. Με την κινητοποίηση αυτή μπορούμε να δούμε τα όρια του μικροαστικού ριζοσπαστισμού, ο οποίος στην περίπτωσή μας δεν μπορεί παρά να δρα μέσα σε θεσμικά πλαίσια.

Η κινητοποίηση δεν είναι πολιτική, αλλά γίνεται τέτοια ακριβώς επειδή αναπτύσσεται μέσα σε ασταθείς ισορροπίες, τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές.

Τέλος, θα θέλαμε να τονίσουμε αυτό που νομίζουμε ότι αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της περιόδου, τον *κρατικό κορπορατισμό*, ιδιαίτερα όπως αυτός εκφράζεται από το νόμο 4879/31. Ο νόμος αυτός επιβάλλει την οργάνωση των δημόσιων υπαλλήλων κατά κλάδους και κατά τόπους, απαγορεύοντας ευρύτερες συνενώσεις²⁷. Βλέπουμε εδώ ότι η μορφή που έχει πάρει η ρύθμιση μέσα από κατακερματισμένες πρακτικές έρχεται να παγιωθεί και νομοθετικά ως κρατική πολιτική. Ο κρατικός κορπορατισμός της περιόδου είναι δημιούργημα του χαμηλού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Το κράτος οργανώνει και διαμεσολαβεί στα επαγγελματικά συμφέροντα, που διαφοροποιούνται μέσα στον καταμερισμό της εργασίας. Η οργάνωση αυτή παίρνει τη θέση της ωμής κρατικής βίας (αν και πάντα την υπονοεί) επειδή ακριβώς πρέπει αφενός να «προλάβει» οποιαδήποτε ριζοσπαστική κινητοποίηση από την πλευρά των εργαζομένων, και αφετέρου να προωθήσει (πάντα μέσα από κρατικές πολιτικές) την οικονομική ανάπτυξη.

Έτσι, βλέπουμε ότι οι πρακτικές γίνονται δεκτές και κατευθύνονται από το κράτος μόνο μετά από τον κατακερματισμό τους, ο οποίος είναι όχι μόνο στενά επαγγελματικός αλλά και γεωγραφικός. Η νομοθετική αυτή πράξη δεν εισάγει μια λειτουργική ιεράρχηση, ή —αν θέλουμε— τον ορθολογισμό του κρατικού μηχανισμού. Αντίθετα, έρχεται να παγιώσει μορφές οργάνωσης που έχουν σχηματιστεί λόγω αναγκών μέσα σ' ένα πλαίσιο διοικητικής παρέμβασης. Ακριβώς αυτή η κατακερματισμένη κα-

27. Σημαντικό είναι ότι την εποχή αυτή δεν υπάρχει Καταστατικός Χάρτης. Ο Βενιζέλος υπόσχεται στη Βουλή ότι τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, σε συνεργασία με τον υπουργό Εσωτερικών θα καταθέσει προς ψήφιση Καταστατικό Χάρτη. Κάτι τέτοιο όμως δεν γίνεται.

τάσταση θα επιτρέψει στους ανώτατους υπαλλήλους στα 1928 να παίξουν καταλυτικό ρόλο στην αποσόβηση της απεργίας. Η απαίτηση ιδιαίτερης ρύθμισης από την πλευρά των κατώτερων και ανώτερων υπαλλήλων γίνεται αποδεκτή μόνο στο σημείο που αυτή η απαίτηση δεν αγγίζει τις αυταρχικές δομές της εκτελεστικής εξουσίας και της διοίκησης. Άρα, ο συνδικαλισμός πρέπει να γίνει δεκτός μόνο ως λειτουργική παρένθεση. Όπως λέει και ο Καφαντάρης, «[...] ή απότομος διάλυσις τῆς συνομοσπονδίας εἶναι ἐνδεχόμενον, ἐκλαμβανόμενη ὡς ἀποτυχία τῶν συντηρητικῶν στοιχείων, νὰ ἐμβάλῃ εἰς πλείστους τῶν ὑπαλλήλων τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν πικρίαν καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἐδάφη πρόσφορα διὰ τὴν καλλιέργειαν ροπῶν ἀνωμάτων».

Κλείνοντας, βλέπουμε ότι η στάση του Καφαντάρη απέναντι στο δημοσιούπαλληλικό πρόβλημα είναι ίδια, είτε είναι στην κυβέρνηση, είτε είναι στην αντιπολίτευση. Αναμφισβήτητα, απ' όσα ειπώθηκαν ως τώρα, ο Γ. Καφαντάρης διαφοροποιείται ίσως σε σημαντικά ζητήματα που αφορούν τις πολιτικές πρακτικές της εποχής του, στο ζήτημα όμως αυτό συγκατανεύει στην κρατική σκοπιμότητα και παραπέμπει άμεσα σε μια ορισμένη αντίληψη για το κράτος, φανερώνοντας έτσι και τα όρια της «προοδευτικής» πολιτικής του σκέψης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συμβουλευτήκαμε τις εφημερίδες της εποχής: *Ελεύθερο Βήμα*, *Ελεύθερο Λόγο*, *Υπαλληλική*, *Βραδυνή*, *Καθημερινή*, *Ριζοσπάστη*, καθώς επίσης και τα αντίστοιχα αποσπάσματα από τα Πρακτικά της Βουλής και της Γερουσίας. Εκτός από αυτά βλ.:

Alemann von Ulrich, *Neokorporatismus*, Φραγκφούρτη - Νέα Υόρκη 1981.
Βενιζέλος Ελευθέριος, *Πολιτικά Υποθήκαι*, επιμ. Στέφανος Στεφάνου, Αθήνα 1965.

Δάλκου Γεωργία, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρυωτάκης*, «Καστανιώτης», Αθήνα 1986.

Κυριαζής - Γουβέλης Δ. Λ., *Τα ελληνικά Συντάγματα*, «Αναστασίου», Αθήνα 1977.

Παπακώστας Χρίστος, *Υπάρχει ανάγκη χρησιμότητας. Ένα λανθάνον κείμενο κοινωνικής πολιτικής του Κ. Καρυωτάκη*, «Φιλιππότης», Αθήνα 1986.

Ρήγος Άλκης, *Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής στη Β' Ελληνική Δημοκρατία* (διδασκαρική διατριβή), Αθήνα 1987.

Σαββίδης Γ. Π., «Κι ο Καρυωτάκης δεν είχε πάει ακόμη στην Πρέβεζα...», εφ. *Το Βήμα*, 23 Ιουλίου 1978.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1985.

Schmitter C. Philippe-Lehmbruch Gerhard (ed), *Trends towards Corporatist Intermediation*, Λονδίνο 1979.

Άλκης Ρήγος

(Γραμματέας της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου)

ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πριν επιχειρήσω, από τη μεριά της Οργανωτικής Επιτροπής, να συνοψίσω τις εργασίες του συνεδρίου για τον Καφαντάρη και την εποχή του, ή, ορθότερα, να ανακεφαλαιώσω τα όσα ειπώθηκαν σ' αυτό το τριήμερο, επιτρέψτε μου να σταθώ στην προσπάθεια που έχουμε αρχίσει ως τμήμα Πολιτικής Επιστήμης για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής ζωής. Προσπάθεια στην οποία εντάσσεται και αυτό το συνέδριο, όπως και το συνέδριο για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, που διοργανώσαμε τον Δεκέμβριο του 1986 στην Πάντειο. Με μία όμως διαφορά μεταξύ τους — διαφορά πάρα πολύ σημαντική — ότι αυτό διοργανώθηκε σε άμεση επαφή με τον κατεχοχόν χώρο μέσα στον οποίο έδρασε ο Καφαντάρης, επαφή η οποία δεν αφορά μόνο την αίθουσα και τις συμμετοχές στη συζήτηση αλλά και όλο τον ευρυτανικό περίγυρο, που μας δίνει το χρώμα μέσα στο οποίο γεννήθηκε κι ανδρώθηκε αυτή η πολιτική προσωπικότητα που προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε. Επίσης επιτρέψτε μου, πριν προχωρήσω στην ανακεφαλalaίωση των εργασιών του συνεδρίου μας, να ζητήσω συγνώμη για τυχόν παραλείψεις, που βέβαια δεν προκύπτουν από πρόθεση αλλά από έλλειψη τήρησης γραπτών πρακτικών στη διάρκεια του συνεδρίου.

Μέσα λοιπόν σ' αυτό το τριήμερο, με δώδεκα εισηγήσεις συναδέλφων όλων των βαθμίδων επιστημονικής ολοκλήρωσης, από τελειόφοιτο φοιτητή μέχρι πρωτοβάθμιο καθηγητή, με τον καθένα να κρίνεται εδώ ελεύθερα, επί της ουσίας αυτών που είπε και όχι με βάση τον ακαδημαϊκό τίτλο που κατέχει, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε μια προσωπικότητα πολιτική μέσα στο χώρο

και το χρόνο. Παράλληλα, ουσιαστικές παρεμβάσεις που έγιναν στην αίθουσα, παρεμβάσεις που αγκάλιασαν και τις θεωρούμενες πολλές φορές ως τοπικές εκδηλώσεις των επισήμων —δεν ήταν καθόλου τυπική η εκδήλωση του υφυπουργού κ. Τσιγαρίδα ούτε της νομάρχου κ. Κανελλοπούλου, ήταν ουσιαστικές συμβολές στη σκέψη— μας επέτρεψαν μια πληρέστερη προσέγγιση του Καφαντάρη και της εποχής του. Ενώ παράλληλα, μέσα από τη ζωντάνια του διαλόγου, ήταν αναπόφευκτο το γεγονός να τεθούν και μια σειρά ευρύτερα προβλήματα της νεοελληνικής πολιτικής: από τις πελατειακές σχέσεις, το χαρακτήρα και τη σημασία τους, μέχρι το βαθύτερο νόημα του στρατιωτικού κινήματος του 1909, τις πολιτικές απέναντι στις εθνικές μειονότητες και μια σειρά ακόμη ζητήματα, όπως το αγροτικό κίνημα, η δομή και η εξέλιξη της κτηνοτροφικής ζωής κ.ά., ζητήματα που τέθηκαν εμπλουτίζοντας την προβληματική μας, χωρίς βέβαια να είναι αυτό το συνέδριο ο χώρος μιας εξαντλητικής και σφαιρικής θεώρησης και μελέτης τους. Ταυτόχρονα προέκυψαν μια σειρά ανάγκες — ήδη κάποιες έχουν επισημανθεί από τις παρατηρήσεις που προκλήθηκαν αμέσως πριν— μιας ευρύτερης αναζήτησης και ταξινόμησης του αρχειακού υλικού του Καφαντάρη, των κοινοβουλευτικών του αγορεύσεων, των λόγων και των άρθρων του, της έρευνας αυτού που ήδη υπάρχει, της πολιτικής του αλληλογραφίας, των 4.000 δηλαδή τόμων της βιβλιοθήκης του, που βρίσκονται αναξιοποίητοι στη Βουλή, καθώς και κάποιων ευρύτερων μελετών της κοινωνικής στρωμάτωσης και του τρόπου που διαπλέκεται στον ευρυτανικό χώρο μέσα από τις μετεξελίξεις και τη σταδιακή φθορά της μεγάλης οικογένειας του τσελιγκάτου, καθώς και όσα νέα άλλα αναδείχτηκαν μέσα από τη ζωντάνια της συζήτησης αυτό το τριήμερο. Ζωντάνια για την οποία οφείλουμε ευχαριστίες ιδιαίτερα στον κ. Γκιόλια, καθώς και σ' όσους άλλους βοήθησαν με παρεμβάσεις από την αίθουσα στη διάρκεια των εργασιών μας.

Αναλυτικότερα τώρα στις καθαυτό ειδήσεις του συνεδρίου: Αρχίσαμε με μια προσπάθεια του υποφαινομένου να δοθεί ένα

περίγραμμα των εξελίξεων και δυναμικών του όλου κοινωνικού σχηματισμού, των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων του και του τρόπου που αυτά συμπλέκονται με το ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Φιλοδοξία της —σε ποιο βαθμό βέβαια το κατόρθωσε είναι ένα άλλο θέμα, που αφήνεται στην κρίση της— να δώσει ένα γενικό πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο να εντάσσεται λειτουργικά η προσωπικότητα του ευρυτάνα αυτού πολιτικού και να ιχνηλατούνται οι παράγοντες που προσδιόρισαν την ιδιαιτερότητα της στάσης του στη νεοελληνική πολιτική σκηνή.

Σ' αυτή την κατεύθυνση του γενικού πλαισίου εντάσσεται και η εμπειριστατωμένη εισήγηση του συνάδελφου Κλεομένη Κουτσούκη, ο οποίος έδωσε ανάγλυφα νομίζω τις διαστάσεις και την εξέλιξη της προσωπικότητας του Καφαντάρη μέσα από μια βεμπεριανή ανάλυση ενός ιδεατού τύπου μιας διαμορφωμένης πολιτικής φυσιογνωμίας, που ακολουθεί ένα σαφές και σταθερό πρότυπο συμπεριφοράς, γεγονός τόσο σπάνιο για έλληνα αστό πολιτικό. Μετά από αυτό το γενικότερο πλαίσιο, που οριοθετήσε και τα όρια και τις φιλοδοξίες μας, ακολούθησαν λίγο ή πολύ πιο διακεκριμένες χρονικά εισηγήσεις, που προσέγγισαν ιδιαίτερες πλευρές και συνιστώσες του Γ. Καφαντάρη.

Με χρονολογικά πρώτη την εισήγηση της συναδέλφου Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, η οποία μέσα από την προσέγγιση της δυναμικής αλλά και των πολιτικών διαστάσεων και των ιδεολογικών συνεπειών του γλωσσικού ζητήματος μας έδωσε αδρά την κοινωνική γεωγραφία των πολιτικών μορφωμάτων της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας —μέσα στα οποία πρωτοεμφανίζεται πολιτικά ο Καφαντάρης— τις αναζητήσεις, τις ελπίδες αλλά και τις φοβίες που διατρέχουν τους εκφραστές τους, προσδιορίζοντας επαγωγικά την απαρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και την πρωτοποριακά μοναδική και ξεκάθαρη θέση που είχε για το γλωσσικό ζήτημα πριν από το 1909.

Και από την απαρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας περάσαμε σε εισηγήσεις που αφορούσαν την τελευταία περίοδο της ζωής του. Με τη λεπτομερή και αυστηρά ντοκουμενταρισμένη

— με βάση κυρίως αλλά όχι μόνο τα βρετανικά αρχεία— ανάλυση του συνάδελφου Γιάννη Γιανουλόπουλου για την τελευταία δεκαετία της ζωής του Καφαντάρη, μια δεκαετία με γοργές και βίαιες ανακατατάξεις, που ανέδειξε μια σειρά προβλήματα, καθώς και την ιδιαίτερη προσπάθεια που επιχειρεί στο τέλος της ο Καφαντάρης να σταθεί ανάμεσα στις αντιμαχόμενες μερίδες του επερχόμενου πολέμου και να προσπαθήσει να τον αποτρέψει.

Σ' αυτή την τελευταία προσπάθεια εθνικής συμφιλίωσης που επιχειρεί ο Καφαντάρης έχω την αίσθηση ότι εντάσσεται και το κεντρικό θέμα της παρέμβασης του καθηγητή Κυριαζή-Γουβέλη, που επικεντρώθηκε στη στάση του Καφαντάρη στη σύσκεψη όλης της πολιτικής ηγεσίας και των Βρετανών το 1944, όπως επίσης και σε μια ευρύτερη ανίχνευση της πολιτικής του προσωπικότητας και των βαθύτερων συνταγματικών και θεσμικών του θέσεων.

Ακολούθησε η ανάλυση του Σωτήρη Καραγιάννη για την τελευταία πολιτική πράξη του αρχηγού του Προοδευτικού Κόμματος, την αποχή του από τις πρώτες μετά τον πόλεμο εκλογές, τις εκλογές του 1946. Ανάλυση που επέτρεψε στον συνάδελφο μια ευρύτερη διεισδυτική προβληματική γύρω από τη συγκρότηση και το ιδεολογικό στίγμα του κεντρώου χώρου στα πρώτα μετακατοχικά χρόνια μέσα από τις μετεξελίξεις που υφίστανται ο φιλελεύθερος πολιτικός κόσμος και τα βενιζελογενή του πολιτικά μορφώματα.

Το μεγαλύτερο μέρος των εισηγήσεων αφορούσε κυρίως πτυχές της μεταπολεμικής περιόδου, πράγμα φυσικό άλλωστε, μια που σ' αυτή την περίοδο πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο ευρυτάνας πολιτικός.

Από τη συμβολή του Γεώργιου Καφαντάρη στη διαμόρφωση των πολιτειακών θεσμών, μέσα από τη λεπτομερή ανάλυση που μας έδωσε η συνάδελφος Ισμήνη Κριάρη-Κατράνη των θέσεων του για τη διαμόρφωση των πολιτειακών ζητημάτων, των αγώνων του για την κατοχύρωση των ελευθεριών και την εδραίωση της αστικής δημοκρατικής διαχείρισης, καθώς και

των θέσεών του για την οργάνωση και τις προοπτικές της Βαλκανικής Συνεργασίας· θέσεις με τις οποίες ασχολήθηκε επίσης ιδιαίτερα και η εισήγηση της κυρίας Μίχα-Σπυρέλλη, η οποία μέσα από τις ανέκδοτες μέχρι σήμερα σημειώσεις του Καφαντάρη —που παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά σ' αυτό το Συνέδριο— μας οδήγησε και παραστατικά στην παρακολούθηση των βασικών του αρχών για την εξωτερική πολιτική, ιδιαίτερα στον βαλκανικό χώρο. Αρχών που, όπως βγαίνει από τις λεπτομερείς σημειώσεις του, απορρέει από την ιστορική του γνώση για τους λαούς της Βαλκανικής, τα προβλήματα των μειονοτήτων και των ανταγωνισμών ανάμεσά τους. Σημειώσεις που μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε παράλληλα τις σκέψεις του για τις ελληνικές διεκδικήσεις από τη Συνθήκη των Παρισίων και εδώ, καθώς και τις γενικότερες αντιλήψεις του, που αναδεικνύουν ένα ευρύτερο και βαθύτερο πλαίσιο μελετών αυτού του εκσυγχρονιστή αστού πολιτικού.

Η εισήγηση του συνάδελφου Θάνου Βερέμη —που δυστυχώς δεν μπόρεσε να είναι και ο ίδιος μαζί μας στο Καρπενήσι— έθεσε τα βασικά προβλήματα των σχέσεων του αστικού πολιτικού κόσμου με τα δυναμικά στρατιωτικά στοιχεία της περιόδου του Μεσοπολέμου, αναδεικνύοντας με λεπτομερειακά στοιχεία τη ριζικά διάφορη στάση του Καφαντάρη, του μόνου που πεισματικά αρνήθηκε κάθε εμπλοκή των στρατιωτικών στην πολιτική της μεσοπολεμικής Δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ήταν επίσης η εισήγηση του μεταπτυχιακού μας φοιτητή Σωτήρη Ριζά για την προσέγγιση των λόγων και των αιτιών που οδήγησαν τόσο στην πρόταση για υποψηφιότητα ως προέδρου της Δημοκρατίας του Καφαντάρη από τον Βενιζέλο όσο και στην τελική άρνηση αυτής της υποψηφιότητας πάλι από τον ίδιο τον Βενιζέλο, μετά την περήφανη στάση του Καφαντάρη και την αρνητική επίδραση του στενού βενιζελικού περιβάλλοντος σε συνάρτηση με τις ευρύτερες προσπάθειες των βενιζελογενών πολιτικών να κατορθώσουν να ξε-

περάσουν το καταπιεστικό πολιτικό βάρος που η προσωπικότητα του Βενιζέλου ασκούσε πάνω τους.

Ο συνάδελφος Κωστής προχώρησε στη συνέχεια στην προσέγγιση των πολιτικών όψεων του οικονομικού εκσυγχρονισμού της μεσοπολεμικής μας περιόδου, και ιδιαίτερα στην προσπάθεια που καταβάλλει ο Καφαντάρης ως υπουργός Οικονομικών της Οικουμενικής Κυβέρνησης για τον έλεγχο του τραπεζικού συστήματος και, μέσα από αυτόν, για τη νομισματική σταθεροποίηση του 1928, την άμεση εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων ή των δυνάμεων εξάρτησης στην ελληνική οικονομία, άρα και στην πολιτική, καθώς και την ανικανότητα των αστών πολιτικών διαχειριστών να δουν μια ομαλή λειτουργία της αγοράς με τη βιομηχανία ως κεντρικό μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας μας.

Η εισήγηση της συναδέλφου Καίτης Αρώνη - Τσίχλη λεπτομερειακά ανέλυσε τη συμβολή του Καφαντάρη στην επιβολή της αγροτικής μεταρρύθμισης, τη δημιουργία αγροτικών συνεταιρισμών, την προσπάθεια λειτουργίας αγροτικής πίστης και, τέλος, την ενίσχυση —ορθότερα την ύπαρξη— μιας απαρχής συστηματικής παροχής αγροτικής παιδείας τόσο στο επίπεδο της μέσης όσο και της ανώτατης εκπαίδευσης

Η εισήγηση των συναδέλφων φοιτητών μας Γιωργιάς Μπεκριδάκη και Θανάση Γκιούρα μας έφερε θα έλεγα σε μια επικαιρότητα των ημερών, αναφερόμενη σε ένα ειδικό μα συνεχώς ανοικτό θέμα, τις οικονομικές διεκδικήσεις και τις μορφές συνδικαλιστικής οργάνωσης των δημόσιων υπαλλήλων. Με μια —θα μου επιτρέψετε την έκφραση— ενάργεια και επιστημονική πληρότητα κατόρθωσαν να μας δώσουν, μέσα από πολιτικές πράξεις και κοινοβουλευτικές αγορεύσεις, τόσο τα όρια του αστικού πολιτικού κόσμου συνολικά όσο και του προοδευτικού Καφαντάρη ειδικά. Όρια που οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι, όταν αφορούν προσπάθειες έκφρασης της ίδιας της κοινωνίας και της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων, είναι πάρα πολύ ασφυκτικά, θα έλεγα καθαρά και ανοικτά αυταρχικά.

Το γεγονός εξηγήθηκε πάρα πολλές φορές και μέσα από

εκδηλώσεις και μέσα από παρεμβάσεις, και αφορά κυρίως τις φοβίες που έχει η νεαρή αστική τάξη, που προσπαθεί εκείνη την περίοδο να διαμορφωθεί μέσα στα περιορισμένα όρια του νεοελληνικού μεσοπολεμικού κράτους.

Με το τέλος των εισηγήσεων που περιγραφικά προσπάθησα να ανακεφαλαιώσω, θα ήθελα, απο τη μεριά της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου, να πω ότι έχουμε πλήρη γνώση των κενών που αφήσαμε στη μελέτη του Γεώργιου Καφαντάρη. Τόσο του μεγάλου κενού των σχέσεων του με τον Βενιζέλο, τον βενιζελισμό, αλλά και ευρύτερα τον φιλελευθερισμό ως ιδεολογικό και πολιτικό κίνημα. Του κενού μελέτης της εκλογικής γεωγραφίας του καφανταρικού πολιτικού κόμματος σ' όλη την περίοδο παρουσίας του· του κενού του ιδιαίτερου πλέγματος πολιτικών σχέσεων που αναπτύσσει ο Καφαντάρης με το χώρο καταγωγής του, την Ευρυτανία, πώς διασυνδέεται και πώς λειτουργεί μέσα σ' αυτόν, της ιδιαίτερης μελέτης της στάσης του απέναντι στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, σε συνάρτηση τόσο με την αντίθεση που επέδειξε πάντα στην όποια δικτατορική εκτροπή όσο και με την ψήφο του, ψήφο κοινοβουλευτικού μανδύα, που έδωσε στην κυβέρνηση Μεταξά λίγο πριν τη δικτατορία, κενών για τα οποία ελπίζουμε ότι δώσαμε κάποια κεντρίσματα για ιδιαίτερη μελέτη και έρευνα. Δεν είχαμε άλλωστε τη φιλοδοξία να καλύψουμε το σύνολο των πραγμάτων· προσπαθήσαμε όμως συνειδητά να προσεγγίσουμε άλλη μία πολιτική προσωπικότητα, και μάλιστα μέσα στο χώρο γνωστής και κύριας αναφοράς της. Ελπίζουμε το υλικό που κατατέθηκε σ' αυτό το τριήμερο, αν δημοσιευθεί τόσο σύντομα όσο ανακοινώθηκε πριν ότι μπορεί να βγει, να αποτελέσει και κέντρισμα για παραπέρα ερευνητική δουλειά.

Σας ευχαριστώ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προσφώνηση του Πρυτάνεως Γ. Κοντογιώργη	9
Χαιρετισμός του Υφυπουργού Γεωργίας Κ. Τσιγαρίδα	13
Χαιρετισμός της Νομάρχου Ευρυτανίας Α. Κανελλοπούλου	17
Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής Κλ. Κουτσούκη	19
Άλκης Ρήγος, <i>Ο κοινωνικός-οικονομικός σχηματισμός και ο Γεώργιος Καφαντάρης</i>	23
Κλεομένης Κουτσούκης, <i>Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως πολιτικός ηγέτης: Διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητάς του (1873 - 1946)</i>	47
Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, <i>Ο δημοτικισμός του Γεωργίου Καφαντάρη. Η πρώτη κοινοβουλευτική παρέμβαση</i>	79
Γιάννης Γιανουλόπουλος, <i>Από το Μεσοπόλεμο στη Βάρκιζα: Οι περιπέτειες του πολιτικού λόγου του Γεωργίου Καφαντάρη</i>	91
Σωτήρης Καραγιάννης, <i>Η αποχή του Προοδευτικού Κόμματος από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 και ο αντίκτυπός της στον κεντρώο χώρο</i>	113
Θάνος Βερέμης, <i>Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924 - 26)</i>	141
Ισμήνη Κριάρη-Κατράνη, <i>Η συμβολή του Γεωργίου Καφαντάρη στην εξέλιξη των πολιτειακών θεσμών (1915 - 46)</i>	151

Περιεχόμενα

Παρεμβάσεις	167
Σωτήρης Ριζάς, <i>Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η υποψηφιότητά του για την προεδρία της Δημοκρατίας (Δεκέμβριος 1929)</i>	169
Κατιάνα Μίχα-Σπυρέλλη, « <i>Ιστορικά ανάλεκτοι σημειώσεις</i> »: <i>Μελετήματα του Γεώργιου Καφαντάρη σε θέματα εξωτερικής πολιτικής</i>	189
Παρεμβάσεις	203
Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, <i>Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος</i>	209
Παρεμβάσεις	225
Θανάσης Γκιούρας - Γεωργία Μπεκριδάκη, <i>Δημοσιοϋπαλληλικός συνδικαλισμός και κρατική πολιτική</i>	229
Άλκης Ρήγος, <i>Σύνοψη των εργασιών του συνεδρίου</i>	247